

X 158.865

A TÖRTÉNELEM FORTÉLYA

A magyar demokrácia az átmenettől napjainkig

Szerkesztette
Csizmadia Ervin és Koroncai András

 Méltányosság
Politikaelemző Központ

L'Harmattan

Budapest, 2017

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001209596

© A kötet szerzői, 2017

© Méltányosság Politikaelemző Központ, 2017

© L'Harmattan Kiadó, 2017

ISBN 978-963-236-895-5

X 258865

A kiadásért felel Gyenes Ádám

A kiadó kötetei megrendelhetők,
illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14-16.
Tel.: +36-1-267-5979
harmattan@harmattan.hu

webshop.harmattan.hu

Tartalom

Előszó	7
<i>Folyamatok</i>	
Lakatos Júlia A történelem végétől a történelem visszatéréséig. <i>A geopolitikai dimenzió és az európai politika átalakulása</i>	13
Csizmadia Ervin A magyar demokrácia „meglepő” átalakulása. <i>Értelmezhetjük-e alternatív módon a rendszerváltás utáni kort és benne a Fideszt?</i>	27
Rajnai Gergely Konszolidáció és demokrácia magyar módra	45
<i>Szereplők</i>	
Novák Zoltán Orbán legend	61
Nagy Attila Tibor Törésvonalak a magyar pártrendszerben, avagy van-e élet a bal-jobb megosztottságon túl?	69
Szentpéteri Nagy Richard Hogyan váltsunk államfőt?	87
<i>Műfajok</i>	
Koroncai András A magyar politológus határmunkálatai	111

Paár Ádám – Szirmák Erik Az etnikai kisebbségek és a film. <i>Mit tehet a filmművészet a hátrányos helyzetű kisebbségekért?</i>	131
---	-----

Esetek

Zsolt Péter Az Európai Unió esete a menedékkérőkkel	153
--	-----

Előszó

A kötet a Méltányosság Politikaelemző Központ kutatóinak írásait tartalmazza. A cég 2007 májusában jött létre, tehát most tíz éves; e könyv tíz éves működésünket reprezentálja.

Annak idején azért hoztuk létre ezt a központot, mert elégedetlenek voltunk a hazai elemző cégek által nyújtott kínálattal. Természetesen tiszteljük a politikai elemzői piacon helyet foglaló szereplőket, de feltűnt nekünk, hogy legtöbbjük erősebben elkötelezett valamilyen irányban. Ezzel nincs is semmi baj, hiszen az elemző cégek a világban mindenütt kötődhetnek bizonyos politikai irányzatokhoz, oldalakhoz. Mi teljesen legitimnek gondoljuk elemző cégek és pártok/kormányok kapcsolatát, a magunk működését azonban kezdettől fogva másként képzeltük el.

Olyan agytrösztöt akartunk létrehozni, amely alkalmassá teszi persze elemzéseket akár a politikai élet szereplőinek, fő profilját azonban mégsem ez határozza meg. Hanem – hogy úgy mondjam – : *saját tematizálása*. Kezdetből vannak meghatározó témáink, amelyeket szeretnénk „bevezetni” a nyilvánosságba, s rábírnunk a közvéleményt, gondolkodjon el felőlük.

Kezdetben még úgy gondoltuk: újdonságot jelenthet az, hogy mi „méltányosan” beszélünk. Nyugati olvasmányainkból azt tanultuk, igen, lehetséges ilyen. Elképzelhető, hogy a politikai közbeszédben van megértés és konstruktivitás. Ám talán nem jól mértük fel: Őszöd után voltunk, s a közélet abban az időben nemhogy csillapult volna, de éppen ellenkezőleg: a hazai politika ekkor kezdett végletesen polarizálódni.

Ha tehát nem is lett méltányosabb a közbeszéd, a Méltányosság az említett tematizálásban eredményeket ért el. Három területen markáns véleménnyel vagyunk jelen az elemzői piacon.

Az első a *társadalmi kohézió* témaköre. Nem nagyon látjuk, hogy rajtunk kívül ezt más agytröszt szorgalmazná. Mi mániákusan mondjuk: működőképes demokráciához nem elegendők a jól megtervezett intézmények; ahhoz az is kell, hogy létezzen egy társadalmi alapzat. Egy társadalom, amelyben megfelelő kötelékek működnek, s nem hullik atomjaira.

A második a *demokrácia* kérdése. Régóta azt mondjuk: a magyar demokrácia nemcsak *univerzális* alapon, a nyugati mintákat követve fejlődik, hanem *magyar* alapon is, a magyar történelem bizonyos mintáit követve. Ennek a feszültségnek az eredménye, ami itt az elmúlt években történt.

Végül a harmadik téma: milyen mankói lehetnek egy demokráciának? Izgat minket, hogy a szűkebben vett politikán túl mi formálja még a politikát és a jól-létünket. Ilyenek lehetnek például a filmek. Szakértőink az elmúlt években rengeteg összehasonlítást tettek a nyugat-európai és a hazai filmek között, s arra jutottak: a magyar filmek általában társadalomformáló funkcióikkal kevésbé törődnek.

A Méltányosság tíz éves működését összegezve büszke arra, hogy vannak saját témái, s ezek alapján a nyilvánosság meg tud minket különböztetni más cégektől. Remélem, ez a jubileumi kötet alátámasztja a mondottakat.

A könyv négy fejezetre oszlik.

Az első a *Folyamatok* címet viseli. Nyitó tanulmányként *Lakatos Júlia* nagy ívű tanulmányban vázolja fel egy korábban kevésbé emlegetett fogalom, a geopolitika visszatérését. Úgy érvel, hogy a térség liberális demokráciáinak kialakulását anno a kor geopolitikai átrendeződése tette lehetővé, és egészen a 2000-es évek végéig a harmadik demokratizációs hullám során kialakult nemzetközi rend jelentette a megtartó erőt számukra. A globális erőviszonyok átalakulása mára azonban meggyengítette őket. Mindez nem jelenti, hogy a liberális demokráciák kora leáldozott volna. A dolgozat a geopolitika és liberális demokrácia kapcsolatát vizsgálja a „történelem végétől” napjainkig.

A fejezet második írásában *Csizmadia Ervin* a magyar demokrácia „meglepő” átalakulását vizsgálja attól a pillanattól kezdve, hogy az átmenet után a demokrácia konszolidálása volt napirenden, addig, hogy a Fidesz „megszüntette” a demokráciát. Vitatkozik azokkal a nézetekkel, miszerint itt a magyar jobboldal „hataloméhségéről”, netán a Fidesz vezetőinek „eltorzulásáról” lenne szó, s arra jut, hogy ami történt, az a politika egy lehetséges felfogásából következik. Tézise kifejtésében neves nemzetközi szakértők tanulmányaiból indul ki, s oda jut, hogy egyáltalán nem jó megközelítés a „diktatúra” emlegetése.

A harmadik írásban *Rajnai Gergely* a magyar demokráciából indul ki, s megállapítja: a magyar demokráciát és annak konszolidáltságát 1990 óta különböző elemzők, politikusok és maga a társadalom nagyon eltérően ítélték meg. Majd úgy folytatja, hogy ennek alapvető oka, hogy a demokrácia és a konszolidáció fogalmát nem tisztázták, így mindkettőhöz rengeteg, egymásnak sokszor ellentmondó tartalmat kapcsolnak. A tanulmány ebben a fogalmi zavarban tesz rendet, bemutatván a konszolidáció és a demokrácia különböző értelmezéseit, s a nemzetközi irodalom belátásait alkalmazza is a magyar helyzetre.

A második nagyobb egység a *Szereplők* címet kapta. Itt a politikai élet néhány főszereplőjét vesszük számba, nagyon különböző megközelítésekben. Adta magát, hogy írjunk egy tanulmányt a magyar politika immár lassan „örökös” miniszterelnökeiről, Orbán Viktorról. Dolgozatában *Novák Zoltán* megállapítja: ha meg akarjuk érteni Orbán pályáivének lényegét, el kell távolodnunk a baloldali értelmezéstől, amely az „áruló” metaforájával operál, és azt állítja, hogy

Orbán Viktor először elárulta a liberalizmust, majd hátba támadta a konzervatívizmust, hogy aztán meglekelje a liberális demokráciát. És el kell vetnünk azt a jobboldali köntörfalazást is, amely megpróbálja elkenni, eltagadni ezeket a pálfordulókat. Valójában az ideológiai pozícióváltásokat a néptől kapott impulzusok diktálták, Orbán Viktort mi, szavazópolgárok formáltuk olyaná, amilyen; a választói közösség terelte arra az útra, amelyen ma is jár.

Ezt követően *Nagy Attila Tibor* a pártpolitika világába vezeti az olvasót, és végigjárja a bal–jobb megosztottság témáját. Eközben a következő kérdésre keresi a választ: miért van az, hogy bár az elmúlt három évtizedben jó párszor láthattunk és napjainkban is láthatunk kísérleteket a politikai bal–jobb szembenállás meghaladására, de ezek eddig nem vezettek nagy sikerekhez? Mivel magyarázható, hogy a bal–jobb tengelyt és az ehhez kapcsolódó törésvonalakat meghaladni igyekvő pártok Magyarországon vagy a parlamenten kívül maradtak, vagy legfeljebb kis parlamenti pártok lettek, de a kormányzásra nem tudtak érdemben hatást gyakorolni?

A miniszterelnök és a pártok elemzése után *Szentpéteri Nagy Richard* a köztársasági elnök megválasztásának lehetséges módjairól beszél, azokat a parlamentarizmus logikájának szempontjából értékeli, majd azt mutatja be, hogyan nézhetne ki ideális esetben a köztársaságielnök-választás. A szerző egy külön testület felállítását javasolja, amelyben a jelenlegi parlament – a parlamenti képviselők számával megegyező számban – a felállítandó regionális önkormányzatok küldötteivel, valamint a kormánnyal és a bírói öngazgató szervvel egészülne ki. Ez a testület választaná vita nélkül az államfőt öt éves, meg nem újítható mandátummal.

A kötet harmadik egysége a *Műfajok* címet viseli. Itt először *Koroncai András* beszél a politikai elemzés műfajáról. A szerző a „határmunkálatok” tudomány-szociológiai fogalmát használva olyan ismert közszereplők szövegeit veszi górcső alá, akik egyszerre politikatudósok és politikai elemzők: Tóth Csaba, Török Gábor és G. Fodor Gábor. Arra kíváncsi, hogyan különböztetik meg és határolják el ezek a szerzők a politikai elemzést, és hogy ezek a megkülönböztetések és elhatárolások hogyan határozzák meg az ő politikai elemzői pozíciójukat s diszpozíciójukat. Írása végén pedig felteszi a kérdést: lehetséges-e és életképes-e a „semleges”, „pártatlan” politikai elemzés?

A fejezet második tanulmánya *Paár Ádám* és *Szirmák Erik* munkája a filmes műfajról, a filmek társadalomformáló szerepéről. Úgy érvelnek, hogy a filmek nem csupán a valóság leírására, hanem annak formálására is alkalmasak, mivel hozzájárulnak a társadalmi kohézió alapját jelentő közösségi mítoszok megteremtéséhez. Tanulmányukban az afroamerikai és a magyarországi cigány kisebbségek mozgékony reprezentációját elemzik annak a kérdésnek a vezérfonalán, hogy mit tett s tehet a „hetedik művészet” a társadalom nevelésében. Tézisük szerint a filmeknek nem lebecsülhető szerepe volt az afroamerikaiak emancipációjában, s lehetne a magyarországi cigányokéban is.

A kötetet az *Esetek* című fejezet zárja, amelyben *Zsolt Péter* tanulmánya olvasható a migráció témájáról. A szerző abból indul ki, hogy a migráció problémáját nem lehet úgy elemezni, ahogy eddig tettük. Az írás szociológiai és szociálpszichológiai keretet választ: a befogadási és az integrálódási hajlandóság dimenzióiban mutat rá Nyugat-Európa és Magyarország különbségeire, arra, miért nagyon másképp áll a témához a Nyugat és mi.

Ez a könyv nem az első kötetünk. Eddig a következők jelentek meg: *A körbezárt politika* (2008), *Konszenzus és küzdelem* (2008), *Köztes demokrácia* (2009), *Az alkotmány arca. Preambulum-tanulmányok* (2011), *A nyugattalan Magyarország* (2012). Valamennyit – ahogy ezt a mostanit is – a L'Harmattan Kiadó adta, illetve adja ki. Köszönjük neki.

A Méltányosság igazgatójaként azt remélem, kicsiny, de hűséges olvasótáborunk megtalálja, amit keres, mi több: ezt a tábort talán bővíteni is sikerül.

Budapest, 2017. május 4.

Csizmadia Ervin

FOLYAMATOK

Lakatos Júlia

A történelem végétől a történelem visszatéréséig

A geopolitikai dimenzió és az európai politika átalakulása

Gyakran hangoztatják, hogy 2016 a populista pártok térnyerésének csúcspontja volt. Annak megállapítása azonban, hogy autoriter, populista vezetők kerülnek egymás után hatalomra, nem ad választ arra, hogyan történhetett meg mindez? Ha a rendszerváltáskor nem ezt akartuk, mi történt a '90-es évek és 2017 között, ami egy ilyen horderejű változást hozott? Valóban tartósan háttérbe szorult a liberális demokrácia, és egy új korszak elébe nézünk? A Méltányosság Politikaelemző Központ értelmezése szerint a térség liberális demokráciáinak kialakulását anno a kor geopolitikai átrendeződése tette lehetővé, és egészen a 2000-es évek végéig a harmadik demokratizációs hullám során kialakult nemzetközi rend jelentette a megtartó erőt számukra. Azonban mivel a rögzült hatalmi viszonyok nem örökkévalóak, így a globális nagyhatalmak erőviszonyainak változása óhatatlanul meggyengítette ezt. Mindez nem jelenti, hogy a liberális demokráciák kora leáldozott volna. Azt azonban igen, hogy újra kell értelmeznünk a liberális demokráciák szerepét a világban. A kézenfekvő magyarázattal szemben ugyanis napjaink demokratikus válságát nem a populizmus vagy az elitellenesség okozza, hanem a globális geopolitikai átalakulások és az általuk okozott bizonytalanságérzet. Hogy hazai példával érveljünk, Orbán Viktor a globális demokráciateremtési projekt terméke, mai politikája ugyanezen projekt megrendülésének következménye. Ha úgy tetszik, a történelem visszatérésének terméke. Amit azonban a történelem visszatéréseként aposztrofálnak (tehát a liberális demokráciák korának vége) valójában a geopolitika visszatérését is jelzi. A *mainstream* véleményformálók, politikusok mindezt nem nagyon tudják mire vélni. A geopolitikai narratíva ugyanis sokáig háttérbe szorult a demokráciák helyzetének elemzésében, mivel meghaladottnak gondolták azt. Holott, ha pusztán pártpolitikai, gazdasági vagy intézményi válaszokat keresünk a demokráciák helyzetének változására, akkor a közeli jövőben végignézhetünk egy globális korszakváltást anélkül, hogy felfognánk, valójában mi okozza.

A történelem visszatérése

Francis Fukuyama sokat idézett elméletében a történelem végéről nem kevesebbet fogalmazott meg, mint hogy a liberális eszmék egyetemessé válásával a nagy történelmi konfliktusok, mi több, maga a politika is megszűnik. A hideg-

háborút követő geopolitikai átalakulás közepette ugyanis az olyan nagyhatalmak, mint Kína, Japán vagy akár az akkor még létező Szovjetunió, a hatalmi viszonyok számukra kedvezőtlen állása következtében arra kényszerültek, hogy lemondjanak ideológiaformáló igényükről. Ebből következett, hogy az Egyesült Államok, mely még csak nem is sejtette, hogy győztesként fog kikerülni a hidegháborús versengésből, egyfajta globális szuperhatalomként rövid idő alatt a liberális demokráciák őrévé vált. Az, hogy a liberális demokrácia lesz napjaink meghatározó politikai rendszere, korábban egyáltalán nem volt evidens. Csak a '90-es évek kelet-európai rendszerváltásaival alakult így, de lehetett volna másképp is. A berlini fal leomlásával a „győzelem” ténye, még ha némiképp váratlan volt is, olyan legitimációt nyújtott Amerika számára, amely hosszú távon meghatározta a geopolitikai erőviszonyokat, és megkérdőjelezhetetlenné tette az amerikai politikai, gazdasági, katonai dominanciát.

A történelem vége a tartós békén túl a határtalan lehetőségek korszakát vetítette előre. Ennek következtében a jövőt illetően három elvárás alakult ki (Bacevich 2017). A világgazdaságot érintően komoly transzformatív erőt tulajdonítottak a globalizációnak. Úgy gondolták, hogy a szabad piac, az amerikai stílusú kapitalizmus nemcsak általános jólétet teremt majd, hanem elkerülhetetlenné teszi a demokráciák elterjedését is. Ehhez társult az államvezetés (*statecraft*) terén a globális amerikai hegemonia elképzelése. Végül, de nem utolsósorban a '90-es évek kezdete a személyes szabadság újragondolását is eredményezte. A hidegháborús évek hazafias mentalitása ugyanis az állam érdekeit előrébb helyezte az egyénnel szemben. A történelem végével azonban az egyéni szabadság és a nemzetbiztonsági érdek közötti feszültség megszűnt, ami a szabadság fogalmának újraértelmezéséhez, s jelentős kibővítéséhez vezetett. A fogyasztási szokásoktól kezdve a szexualitáson át a család fogalmának újraértelmezéséig számos változás történt. A hidegháború korszakának a közjóra való „erőltetett” törekvése átadta helyét a személyes szabadság és autonómia maximalizálásának.

E három elvárás mellett még egy fontos eleme volt ennek a korszaknak, amely szorosan kötődik ahhoz, hogy hogyan vezetett a geopolitikai átalakulás hosszútávon a liberális demokráciák meggyengüléséhez és a populista vezetők számának növekedéséhez. Erre az időszakra tehető ugyanis, hogy az Egyesült Államokban az elnök szerepe felértékelődött a korábbiakhoz képest. Az elnök vált az amerikai biztonság, szabadság és jólét egyszemélyi biztosítékává. A kampányok választásról választásra srófolták az elvárásokat még akkor is, amikor 9/11 vagy az amerikai társadalom jelentős részét érintő gazdasági válság rendre cáfolta a határtalan lehetőségek elméletét.

A globalizáció valóban számos előnnyel járt, de nem azok számára, akiknek eredetileg ígérték. Míg a leggazdagabb 1% prosperált, addig egyre többen érezték úgy, hogy elérhetetlenné válik számukra az amerikai álom. Amerikai részből a globális katonai hegemonia permanens háborúba torkollott, ami nemhogy

erősítette volna a választók biztonságérzetét, hanem növelte a bizonytalanságérzetet. Ami pedig a szabadságot illeti, habár sokak számára jelentős előrelépést hoztak a változások, megint mások úgy érezték, kiszorultak a rendszerből. Ezekért a kudarcokért az amerikai választók rendre az elnököket tették felelőssé, az ellenük induló jelölteknek pedig már-már messianisztikus erőt tulajdonítottak, s mindig ott lebegett a remény, hogy majd a következő „megjavítja”, amit a másik elrontott, visszaadja, amit a másik elvett. Az Occupy Wall Street mozgalom vagy Barack Obama nyíltan bankárellelens első kampánya annak az előszele volt, hogy a hidegháborút követő fő irányvonalak közül egyik sem valósult meg úgy, ahogy azt elképzelték. Donald Trump már csak kihasználta azt a helyzetet, amelyet az amerikai politikai elit nem volt hajlandó felismerni.

Az új demokráciák elégedetlensége

Nem Donald Trump volt azonban az egyetlen, aki ráérzett az előbb említettek-re. Ha a globalizáció egyik előnyének azt tekintjük, hogy a demokráciák terjesztéséhez hozzájárult, akkor látnunk kell, hogy épp ilyen hatékonyan tudja terjesztetni a demokráciával szembeni elégedetlenséget is. Amikor a populizmus és elitellenesség globális terjedéséről beszélünk, értenünk kell, hogy ez egyfelől abból ered, hogy az amerikai elvárások a globalizáció révén nemcsak az amerikai demokráciaexport által érintett „új demokráciákhoz”, hanem a világ többségéhez is eljutottak, így az Egyesült Államokban kialakult elégedetlenség, különböző mértékben, ezekben az országokban is jelentkezett. Másfelől az „új demokráciák” az Amerikával és általában a Nyugattal azonosított elvárások teljesülésének hiánya felett érzett csalódásukon túl egyfajta demokratikus „kopást” is tapasztaltak. A demokráciatámogatás megszűnésével, egy idő után, ahogyan egy anyag vagy alkatrész is elfárad „karbantartás” nélkül, a demokráciák is megkopnak. Ez a jelenség különösen fontos akkor, ha nincsen a térségben demokratikus előzmény. Hagyományok híján ugyanis csak átveszik az intézményeket, és azt feltételezik, hogy azok önműködőek. Elég bevezetni, és azok mennek a maguk útján. A '90-es években a demokratizációval, tranzitológiával foglalkozó szakértők még azt hitték, hogy elég ráállítani egy országot a liberális demokrácia útjára, és az automatikusan megkapaszkodik. Ma már világos, hogy ez nem így működik. De ne rohanjunk ennyire előre.

Az Egyesült Államok elnökének presztízs-növekedése nem csak Amerikában volt érzékelhető. Az ország globális nagyhatalmi pozíciója a nemzetközi politikában is felértékelte az elnök szerepét, személyéhez kötve a „történelem vége” elmélete által szült elvárások teljesülését. Az Egyesült Államok geopolitikai felemelkedése teljesen új pályára állította a kelet-európai országokat. A liberális demokráciák bevezetésével lényegében együtt mozgott a térség az Egyesült Államok politikájával. A politikai liberalizációért cserébe a régió részesülhetett

a globalizáció, az amerikai katonai hegemonia, valamint a személyes szabadság kiterjesztése által kínált előnyökből. A liberális demokráciák bevezetése azonban egy erősen követő magatartást igényelt. A „Nyugat” által megszabott ajánlások, követelmények teljesítése feltételévé vált a „jó szónak”, még inkább a fejlesztési forrásoknak. Elfogadásuk nélkül szóba se jöhetett volna a NATO- vagy az Unió tagság. Kezdetben a csatlakozni vágyó országok számára evidens, sőt kíváncsi volt ez a magatartás. Egyfelől volt egyfajta alázat és csodálat a Nyugattal szemben, másfelől a Varsói Szerződésből való kikerülés következtében némi kiszolgáltatottság is. A térség politikusi számára a siker mérőfoka a múlt meghaladása, azaz a minél gyorsabb nyugati integráció volt. Nem véletlen, hogy szinte minden kelet-európai országban azért versenyeztek a pártok, hogy ki lesz, aki beviszi az országot a NATO-ba, az Európai Unióba, ki lesz az, aki bevezeti majd az Eurót. A NATO-csatlakozással sikerült is bekerülnie a térségnek az akkor legerősebb katonai szereplő védőernyője alá. Gazdasági, politikai szempontból azonban az Európai Unióhoz kellett közeledni.

Az Unió bővítési hullám viszont szintén a „történelem vége” elméletéből táplálkozott. A piaci liberalizáció, a szabad kereskedelem előmozdítása része volt a korszellemnek. Ami eredetileg nem volt része, az a geopolitikai gondolkodásmód, hiszen az Egyesült Államok dominanciája adott volt, és nyoma se volt még annak az instabilitásnak, amelyet az Európai Unió napjainkban tapasztal keleti határain. A határok lebontásának szimbolikus okain túl az Unió kelet-európai bővítésében a gazdasági érdek dominált, és az a törekvés, hogy egy történelmi egységet kovácsoljanak a térségben. Később ez az egységképzelet némiképp átalakult. Az Európai Unió a 2000-es évektől gazdasági, politikai erejét növelve, saját jogon szeretett volna nagyhatalmi pozícióra szert tenni. A közös piac bővítésén túl az Európai Unió is szeretett volna részesülni a történelem végének előnyeiből. A geopolitikai erőviszonyok átalakulásával (pl. BRICS országok megerősödése) az Európai Unió az amerikaihoz hasonló gazdasági, politikai szerepet képzelt el a közösségnek. Ekkor kezdett el felerősödni a föderációs vonal is, szemben a korábbi szubszidiaritást favorizáló elképzelésekkel.

Magyarország számára az EU tagság, valamint az Euró bevezetése a nyugati életszínvonalhoz való felzárkózás esélyét jelentette; ez sürgetőbb, erősebb elvárás volt a társadalom részéről, mint a környező országokban, melyek állampolgárainak a rendszerváltást megelőzően nagyobb politikai elnyomásban lehetett részük. Az eltérő elvárások az Unióval szemben azért is fontosak, mert, ahogy arra Bruszt László (2015) is rámutat, a kelet-európai bővítési hullám során különböző gazdaságú és társadalmú nemzetekre egy egységes intézményrendszert húztak rá. Regionális mechanizmusok híján, melyek összehangolták volna a helyi igényeket az Unió elvárásokkal, a választók hosszú távon a politikai kísérletezést és az európai normáktól való eltérést jutalmazták. Egyre több tagállam érezte ugyanis úgy, hogy az Európai Uniónak nem állt szándékában a

térség valódi felzárkóztatása. A kohéziós források csak arra szolgáltak, hogy biztosítsák a minimális politikai stabilitást és a megfelelő infrastruktúrát a külföldi beruházások számára. Sokan úgy érezték, hogy az új tagállamokra csupán az olcsó munkaerő forrásoként tekintettek, nem pedig egyenrangú politikai partnereként. Eközben az Európai Unió elvárta a teljes intézményi harmonizációt és a mentalitásbeli azonosulást. Kevesen érzik azonban, hogy a csatlakozás óta létrejött valamilyen közös európai identitás. Ilyen szempontból az Európai Unió legalább annyira felelős a jelenlegi helyzet kialakulásáért, mint amennyire az Unió gyengeségeit és anomáliáit kihasználó euroszeptikus politikusok.

Az elemzés által vizsgált konfliktus gyökere ebből a korszakból ered. Az elsődleges demokratikus konszolidációt követően, a kezdeti külföldi demokratizálás megsemmisítésével világszerte egyre több helyen történtek visszacsúszások, és egyre több országot soroltak a hibrid politikai rendszerek közé. Ez láthatóan fejlődést okozott mind a nyugati politikusok, mind pedig azon nyugati társadalomtudósok körében, akik a '90-es években írásaikkal, tanácsaikkal hozzájárultak a térség demokratizálásához. A politikatudomány némiképp gyorsabban reagált erre a kérdésre, és az utóbbi tíz évben rendkívül gazdag irodalma lett a demokráciafajtáknak, illetve annak, mi tekinthető még demokráciának (Lakatos 2016.). A politika azonban sokkal merevebbnek bizonyult, ami csak felerősítette az elégedetlenséget.

Létezhet túl sok szabadság?

Az Európai Unióval való szembefordulást ugyanaz a logika eredményezte, mint amely az Egyesült Államokban 2016-ban hatalomra juttatta Donald Trumpot. A történelem vége nem hozta meg a várt eredményeket. Európa sorsa nem csak politikailag, gazdaságilag is együtt mozgott az Egyesült Államokéval. A 2009-es válság az Európai Unió strukturális válságát is felerősítette. Mindazon hibák és konfliktusok, amelyeket korábban a tagállamok elnéztek az anyagi juttatások fejében, elemi erővel törtek felszínre a szélsőséges EU-ellenesség, valamint a mérsékeltbb euroszepticismus és EU-kritika köntösében. A korábbi követő magatartás hamar felerősítette a különutas politikákat, illetve az egyéni érdekvérvényesítést, és nem csak az újonnan csatlakozó tagállamok esetében.

Németországot például erős kritika érte, amiért az ő egyéni érdekei határozták meg az eurózónán belüli adósságválság kezelését. Ez többek között azért is érdekes, mert a válságkezelés terén Németország eltérő elképzeléssel rendelkezett az Unió többségéhez képest, és ez megalapozta Angela Merkel szerepének megerősödését az Unión belül. A német inflációellenes paradigma megszorításokat kívánt a bajba jutott országoktól, szemben az Egyesült Államokban, Nagy Britanniában, valamint Franciaországban is alkalmazott kínálatnövelésen ala-

puló gazdaságpolitikával.¹ Az Unión belüli „szuverenitásharcok” origója itt található. Az orbáni „illiberális állam” közvetlen válasz az Unió központosító politikájára, amely a közösség érdekét helyezte előtérbe, szemben a nemzetállamok egyéni érdekeivel, hasonlóképp, ahogy a hidegháború idején az Egyesült Államokban is az államérdek előbbre való volt az egyéni szabadságnál. A sokat emlegetett orbáni szabadságharc eredete ugyanezen logika mentén érthető meg.

Amíg az újonnan csatlakozó tagállamok részesültek az Európai Unió gazdasági előnyeiből, inkább hajlandóak voltak megválni szuverenitásuk egy részétől a támogatásért cserébe. Amikor azonban megváltozott az Unió helyzete, éppúgy elkezdtek más irányba keresni partnereket, mint amikor korábban a szovjet érdekszférától átpártoltak a nyugati érdekszférához. Elvégre mit tapasztalt a térség? A vágyott globalizációnak, szabad kereskedelemnek legalább annyi előnye volt, mint hátránya. Az Unió pénzéből felzárkózó kelet-európai régióból a 2000-es évek végére továbbálltak egyes multinacionális vállalkozások az olcsóbb, kevésbé szabályozott, nagyobb munkaerővel rendelkező országokba. Amikor a feltörekvő gazdaságokban meglátták a befektetők a kelet-európai térségnél is olcsóbb munkaerőt, még senki nem gondolt arra, hogy egy nap a kínai közép-osztályosodás fogja átrajzolni a geopolitikai térképet. Többek között ez a magyarázat arra is, hogy a Brexit ígérete miért volt annyira vonzó a brit választók számára. Azt sugallta, hogy vissza tudja adni a nemzetállamoknak a politika-befolyásolási képességet egy olyan korban, amelyben a Nyugat rohamosan veszít politikai, gazdasági hatalmából. A Brexit azonban csak egyetlen példa. Ugyanez igaz azon politikusokra, akik a nemzetállamok reneszánszát hirdetik az Unióval szemben. Azonban nem csak az egzisztenciális bizonytalanság okozta az európai választók kiábrándulását és befelé fordulását.

Amikor Fukuyama elmélete alapján arról beszélünk, hogy a liberális demokrácia térnyerésével, avagy a történelem végével értelmét veszíti a politika is, akkor ezzel azt is mondjuk, hogy amennyiben központosítva meghatározott az az út, amelyet egy országnak követnie kell, akkor gyakorlatilag nincs szükség politikára. Az „új populista” politika lényege, hogy egy egész politikai oldal azt érzi, véget ért a politika, azaz csakis arról szólhat, amit a liberálisok elképzeltek. Ha az intézményektől kezdve minden le van szabályozva egészen odáig, hogy hogyan illik beszélni társadalmi kérdésekről, ott a politikai mozgásterrendkívüli módon lecsökken. Ez az, ami világszerte a liberális elit, valamint a politikai korrektség elleni lázadésként jelentkezik. Mindez szorosan kötődik a történelem vége három mozzanata közül az utolsóhoz, a személyes szabadság kiterjesztéséhez.

A személyes szabadság intézményi kiterjesztése a liberális demokráciák legnagyobb eredménye. Egyben ez az, amit a legerősebb kritika ér napjainkban.

¹ A francia és német válságkezelés különbségeiről bővebben Kiss J. László 2013.

Míg valaha a női szavazati jog bevezetése borzolta a politikai kedélyeket, ma ugyanez a helyzet például a melegek jogainak engedélyezésével. Sokan egyfajta kultúrharcra való felhívásként élik meg azt, hogy az állam intézményesített számos, korábban elképzelhetetlennek számító szabadságot. Nem véletlen, hogy a liberális demokráciát liberális ideológiai vonásaiért kritizálják azok, akik a hagyományos értékrend képviselőinek vallják magukat, és úgy gondolják, hogy nem az állam feladata ilyen kérdéseket szabályozni. Nem akarják, hogy a „liberálisok” mondják meg, mi a család, miben kell hinni, ki milyen iskolába járassa a gyerekeit. Nem akarják, hogy nemzetközi szervezetek és pénzintézetek határozzák meg, milyen gazdasági, politikai lépéseket valósítsanak meg. Ezzel szemben alakult ki Magyarországon és sok más európai uniós tagállamban egyfajta ellenállás, amely a liberális demokrácia demokratikus elemét kívánja előtérbe tolni a sokáig domináns liberális elemmel szemben.

A liberális demokrácia szakadása

Hogyan értsük azt, hogy a liberális demokráciának egyik vagy másik eleme előtérbe kerül? A demokráciakutatás számára evidens, hogy a liberális demokráciák két alkotóeleme egyáltalán nem különválaszthatatlan, már csak azért sem, mert korábban is léteztek nem liberális demokráciák, és liberális, de nem demokratikus rendszerek. A liberális demokrácia csupán egyik válfaja a demokráciának, még ha a ma uralkodó fölfogás a liberális demokráciát azonosítja is a demokráciával. A két elem csak 1945 után egyesült a nyugati demokráciákban. Mára nehéz elképzelni különválásukat, holott a 20. századig a legtöbb nyugat-európai ország liberális autokrácia volt. Csak az 1940-es évek végére, az általános szavazati jog elterjedésével teljesedett ki a demokrácia, és vált azzá, amit ma liberális demokráciának nevezünk. Igaz, az alkotmányos liberalizmus elvei már közel egy évszázada léteztek ezekben az országokban demokrácia nélkül is. Sokáig tehát nem is annyira a demokrácia, sokkal inkább az alkotmányos liberalizmus különböztette meg a nyugatot a világ többi részétől. (Demokrácia alatt ezúttal a többségi elv képviselését értve.) Az, amit Orbán Viktor illiberális vagy jelző nélküli demokráciának nevez, a demokrácia liberalizmustól megfosztott formája, amely az elittel szemben a nép kezébe helyezi a demokráciát, azaz egyfajta visszatérés a demokrácia egy korábbi formájához.

Ha elfogadjuk azt, hogy a liberalizmus és a demokrácia elemei különválaszthatóak, és eltérő arányban lehetnek jelen a demokráciákban belül, akkor közelebb kerülünk Orbán Viktor demokráciafölfogásának értelmezéséhez is. Ez a megközelítés leginkább a populista demokrácia fogalmával írható le, amely alatt a választók és a vezető közötti viszony jellegét értjük. Ahogy azt Peter Mair (2002) megjegyzi, a populista demokráciákban a hatalom kevésbé kötött az intézmények által, és közvetlenebb a kapcsolat a szavazók és a vezető között. A kormány

előszeretettel hivatkozik arra, hogy a nemzeti érdeket szolgálja, nem ágazati érdekeket, a felhívásokat a néphez, a szavazók összességéhez intézi. Ez a demokratikus elem érvényre juttatása az alkotmányos liberalizmussal szemben. Ez az, amit úgy fogalmaztunk meg, hogy egyfajta visszatérés a demokrácia korábbi formájához. Ha tetszik: a történelem visszatérése, avagy visszatérés a politizáláshoz. Ahhoz azonban, hogy valaki politikát „csináljon”, tehát formálja, s ne csak kövesse környezetét, nemcsak karizmatikusnak kell lenni, hanem vezetésre képesnek is. A liberalizmus a vezetéset az intézmények által képzeleli, míg a demokrata oldal a nép által.² Emiatt szaporodtak meg Charles de Gaulle idején a népszavazási kezdeményezések, és emiatt alkalmazza Orbán Viktor előszeretettel Tony Blair találmányát, a nemzeti konzultációt. Nem ismeretlen, s nem feltétlen negatív tehát a populista demokrácia Európában, habár kétségtelen, hogy ellentmondásos a megítélése. Attól még azonban, hogy van történelmi előzménye ennek a modellnek, nem biztos, hogy dominánssá válhat.

Az orbáni modell

Elemzésünk kiinduló pontja az volt, hogy a térség liberális demokráciáinak kialakulását a geopolitikai erőviszonyok átrendeződése tette lehetővé. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy amennyiben újfent változás áll be a geopolitikai erőviszonyok terén, s azok példának okáért az autoriter rendszerek irányába tolódnak el, akkor az utóbbiak jóval népszerűbbé válnak azon országok szemében, amelyek szeretnének a „győztes oldalra” kerülni.

A 2000-es évek végén kialakuló gazdasági válsággal, valamint a fejlődő gazdaságok fellendülésével világszerte egyszerre két oldalról érte támadás a liberális demokráciákat. Megerősödtek a nyugati-típusú demokráciákkal szembeni külső kritikák, és nyugaton is meggyengült a liberális demokráciákba vetett hitt. Evvel egyidejűleg a szavazók szembefordultak a liberális demokráciákat képviselő balliberális politikusokkal is. A '90-es évek óta domináns ideológiai és politikai irányzat azonban nem tudott kellően gyorsan alkalmazkodni a megváltozott helyzethez.

Ennek a jelenségnek számos oka van, azonban leginkább strukturális okokra vezethető vissza. Ha a liberális demokrácia ma egy vonzó, versenyképes rendszer lenne, ahogyan a '90-es évek elején még az volt, könnyen megvédené magát a támadások ellen. A liberális demokrácia azonban ugyanattól „szenved”, mint az Európai Unió. Megrekedt egy fejlődési szinten, és elitje nem képes szervezetenként továbbfejleszteni. Nem képes továbblépni saját árnyékán, pontosabban azon az elképzelésen, hogy a demokrácia nem lehet más, mint liberális,

² Ez az egyik fő konfliktus az Unión belül a szuverenisták és unionisták között. A szuverenisták ugyanis úgy vélik, hogy az európai intézményrendszer jelen formájában nem igazán demokratikus.

és hogy a liberális demokrácia, mint rendszer, úgy ahogy van, jó, nem igényel változtatást. Amikor egy szervezetnek a kezét ilyen mértékben gúzsba köti az identitása, az egyetlen mód a változtatásra a *status quo* megkérdőjelezése. Ezt tette Orbán Viktor. Egy ilyen horderejű változás azonban csak akkor tud sikeresen végbemenni, ha a kihívók képesek meggyőzni közönségüket, hogy a változás konzisztens a csoport alapításkor meghatározott identitásával. Nem véletlen, hogy Orbán Viktor sosem azt hangoztatta, hogy a Fidesz ki akarja vezetni Magyarországot az Európai Unióból, hanem azt, hogy meg akarja változtatni az Európai Uniót.

Amikor Orbán Viktor először beszélt erről, politikailag még légüres térben volt avval a véleményével, hogy másfajta demokráciaértelmezés is lehetséges, mint a liberális. Napjainkban azonban több nagyhatalom és számos kisebb jelentőségű ország is hasonló álláspontra helyezkedett. A Brexit és Donald Trump választási győzelmének árnyékában Orbán Viktor úgy fogalmazott 2017-es évértékelő beszédében, hogy a történelem kilépett a kijelölt medréből, rácaffolva azokra, akik azt jósolták, hogy a globális és liberális világrend megváltoztathatatlan.³ Ha el is fogadjuk ezt (az azóta eltelt idő némi óvatosságra int minket), ez még nem feltétlen jelenti azt, hogy új medret is vájt volna magának, azaz valami radikálisan új korszakba lépett volna a világ.⁴ Épp ellenkezőleg. Átmenetileg visszatért a régi medrébe. A szuverenisták szembenállása az unionistákkal vagy a nemzetek szembenállása a globalistákkal ugyanis nem más, mint a negyvenes évek (geo)politikai vitáinak ismétlődése, amelynek középpontjában épp a nemzeti szuverenitás és a demokráciák viszonya állt.

Kísérlet a múltból

Amikor azt írjuk, hogy a történelem visszatérése egyben a geopolitika visszatérése is, rávilágítunk arra is, hogy miért ennyire idegen az európai szuverenisták érvelése a liberális *mainstream* számára. Azáltal, hogy a történelem vége rögzítette az ideológiai és geopolitikai erőviszonyokat, meghaladottnak gondolták a kérdést. A liberális demokráciák megrendülése, valamint a globális erőviszonyok átalakulása azonban újraindította a geopolitikai helyezkedést. Ma a fennálló rend bírálóinak egy része szabadulna az „új gyarmattartóktól”, eközben az

³ Orbán Viktor 19. évértékelő beszéde, 2017. február 10. <http://www.miniszterelnok.hu/orban-viktor-19-evertekelo-beszede>

⁴ Sokan úgy gondolták, hogy Donald Trump megválasztása egy új korszakot nyit a 2. Orbán-kormány alatt megromlott amerikai-magyar kapcsolatokban. Az Egyesült Államok reakciója az első konfliktuskor (Közép-Európai Egyetem bezárása) azonban egyáltalán nem tért el a korábbi irányvonalától. Óvatosságra int továbbá az is, hogy habár látszólag Orbán Viktor és Donald Trump is ugyanúgy a liberális elitet támadja, a közös ellenség még nem teszi őket automatikusan szövetségessé. Donald Trump „America First” politikája épp ellenkező irányba mutat.

Egyesült Államok újragondolja globális szerepvállalását, miközben mások szelletet kérnek abból a tortából, amelyből korábban nem kaptak. Hasonló helyzetet szembesült a világ a második világháború éveiben, amikor azonban sem a liberális demokráciák, sem az Egyesült Államok vezető szerepe nem volt még kőbe vésve. Hogy mennyire így volt ez, azt tökéletesen illusztrálja Owen Lattimore amerikai sinológus munkássága.

Lattimore egyike volt azon gondolkodóknak, akik miatt a geopolitika önálló, a politikai földrajztól független tudományággá válhatott.⁵ Csang Kai-sek és Franklin Delano Roosevelt politikai tanácsadójaként nemcsak a geopolitika elméletére, de a világpolitikára is befolyással volt. 1940-től kezdve egy plurális demokratikus világrend mellett érvelt. Elképzelésének megvalósításában az Egyesült Államoknak fontos, de nem egyedüli vezető szerepet szánt. Nem volt ugyanis evidens számára, hogy az amerikai demokratikus s kapitalista rendszert kellene világszerte elterjeszteni. Már csak azért sem, mert a gyarmatbirodalmak alól újonnan felszabaduló ázsiai országoknak a kínai vagy az orosz politikai intézményrendszerre volt közvetlen ráhatásuk, nem az amerikaiakra.

Lattimore egy tripoláris világrendet képzelt el, amelyben a világ három demokratikus régióra, Amerikára, Oroszországra és Ázsiára lett volna felosztva. Mindegyik régió a saját politikai, gazdasági filozófiája szerint működött volna, figyelembe véve a helyi sajátosságokat. Meg volt győződve, hogy lehetséges egy „hibrid” kínai demokráciát létrehozni, amely sokkal vonzóbb lett volna az olyan tradicionális ázsiai közösségek számára, amelyekben az egyéni szabadság fogalma egészen mást jelentett, mint az európai vagy az amerikai demokráciákban. A régiók tiszteltetben tartották volna a rendszereik közötti eltéréseket, azonban demokratikus módon együttműködtek volna. A rendszert a nemzetközi szervezetek és az általa kitalált vonzások törvénye tartotta volna össze. E szerint a törvény szerint a régiókban levő országok maguk választották volna ki azt a nagyhatalmat, amelynek a vonzáskörébe szerettek volna tartozni,⁶ és a nagyhatalmak épp azért versenyeztek volna egymással, hogy vonzóvá tegyék magukat az egyes régiók számára. Presztízsüket a szabadság iránti elkötelezettségük, valamint az a képességük adta volna, hogy politikai elképzeléseiket és kultúrájukat kiterjesszék határaikon túl is.

Owen Lattimore gondolatmenete többek között azért is érdekes, mert szinte semmilyen hatással nem volt elméletére az akkor már erősödő amerikai, emberi jogi megközelítése a demokráciának, amely végül eldöntötte a globális világrend milyenségéről szóló vitát, s amely ellen ma egyre többen tiltakoznak. Számára sokkal fontosabb volt a nemzetállami szuverenitás kérdése. Egy egyedi lehetőséget látott arra, hogy a meglévő gazdasági, politikai, társadalmi rendszerek elemeit vegyítsék annak érdekében, hogy létrehozzanak egy új plurális

⁵ Ehhez lásd: Rosenboim 2012.

⁶ Ez némiképp hasonlít ahhoz, amely a kelet-európai tömbbel történt a '90-es éveket követően.

világrendet. Végül nem következett be Ázsiában az általa szorgalmazott demokratikus átalakulás, és a Szovjetunióval kapcsolatos véleménye is megváltozott. Elképzelése mégis egy fontos kísérlet volt arra a második világháborút követően, hogy különböző társadalmakat egy inkluzív demokratikus világrendbe olvasszanak. Hiányosságai ellenére elmélete tanulságos a tekintetben, hogy nem csak egyféleképpen képzelhetők el a nagyhatalmi viszonyok. Adott esetben nagyon másképp is alakulhatott volna a második világháborút követő geopolitikai rend, mi több, napjainkban is bekövetkezhet olyan változás, amelyet korábban nem gondoltunk volna.

Visszatérő geopolitika

Mindez rámutat arra, hogy a geopolitika visszatérése nemhogy valami rendkívüli dolog, ellenkezőleg, viszonylag rendszeres. A fennálló *status quo* átrendeződése azonban mindig bizonytalanságot és sok esetben érdeksérlemeket szül. Emiatt lehetett, hogy 2015-ben, amikor Orbán Viktor az illiberális demokrácia gondolatát megfogalmazta, Robert Kagan (2015) elemzését idézve, akkor ez megrendítő volt az Európai Unióban, kiváltképp annak nyugati felén. Két évre rá Federica Mogherini, az Európai Unió külügyi és biztonságpolitikai főképviselője az április 19-ei EU–Kína stratégiai megbeszélést követően újságíróknak nyilatkozva úgy fogalmazott, hogy az Európai Unió globális hatalom, hozzáátéve, hogy a növekvő geopolitikai bizonytalanság közepette minden korábbinál fontosabb az együttműködés Kína és az Európai Unió között.⁷ Mintha ez a geopolitikai narratíva evidens volna, miközben két évvel korábban, még teljesen más volt az Unió hozzáállása ehhez a kérdéshez. Igaz, a világpolitikai helyzet is. Az, hogy az Unió és Kína váljon a globalizáció és a szabad kereskedelem fő prókátorává az Egyesült Államokkal szemben, korábban mindkét fél részéről elképzelhetetlen lett volna. Ahogy azonban említettük, Európa számára a „történelem vége” elméletének ígéretei egybeforrtak a mindenkori amerikai elnök személyével. Míg Barack Obamát az Unió partnereként tekintette, addig Donald Trumpban a protekcionista politika visszatérését látja, s ennek megfelelően gondolja újra geopolitikai szerepét.

Nem az Európai Unió és Kína az egyetlen régió azonban, amelyik a közel-múltban újraértelmezte geopolitikai érdekét. Oroszország éppúgy igyekszik minél inkább profitálni a némiképp zavaros nemzetközi politikai helyzetből. A nagyhatalmak árnyékában világszerte egyéni nemzetstratégiák rajzolódnak ki, amelyek igyekeznek kiszimatolni, merre érdemes leginkább igazodni. A különböző populisták felbukkanása és politikai sikere is ennek a jelenségnek köszönhető.

⁷ <https://euobserver.com/eu-china/137619>

A liberális demokráciák kora nem járt le, de jelenleg megrendült korábbi geopolitikai fölényük. Láthattuk, hogy a „történelem vége” elméletének három fő elvárása nem teljesült sem az Egyesült Államokban, sem a világ többi részén, úgy, ahogy azt eredetileg elképzelték. Ennek következtében megingott a liberális demokráciák helyzete. A történelem visszatéréseivel egyúttal világszerte visszatért a geopolitikai helyezkedés is, ami meglepetésként érte a liberális *mainstreamet*, mert meghaladottnak tartotta a geopolitika szerepét. Az európai politika átalakulása a 2000-es évek óta elsősorban ebből, azaz a korábbi *status quo* megrendüléséből ered. Ezen belül – a geopolitikai értelmezési kontextus korábban Magyarországon sem volt elterjedt – a magyar kormány az utóbbi években a geopolitikai narratíva korai alkalmazójává vált. Hosszú távon a kormány egy többpólusú világrend kialakulásával számol, amelyben várhatóan nemcsak átalakul a globalizációhoz és a liberális demokráciához fűződő viszony, hanem egyesek szerint mérséklődik, vagy akár meg is szűnhet a második világháború óta érvényes amerikai dominancia is.

Vélhetően sem Európa, sem Amerika nem tudja bezárkózással megőrizni korábbi pozícióját. Ennek következtében a jövőben a politikusoknak és a politikai gondolkodóknak ama új világrend játékszabályait kell majd megalkotnia, amelyben már nem egy vagy két globális szereplő küzd egymással, hanem adott esetben három, négy. Újból meg kell vitatni azt, hogy mit tekintünk demokráciának, milyen mértékben szükséges a demokrácia a nemzetközi együttműködéshez, egyáltalán lehetséges-e jelenlegi formájában a nyugati demokrácia exportja, vagy vannak kulturális, földrajzi korlátai a nyugati típusú demokráciák elterjedésének. Újra kell tárgyalni a globális kapitalizmus szerepét a világban, és még számos olyan problémát (pl. klímaváltozás, migráció), amely a második világháború idején még nem volt meghatározó.

Az, hogy az Európai Unió felismerte a geopolitika visszatérését, még akkor is pozitív, ha ez esetenként ellentétes lehet az egyes tagállamok érdekeivel. Amennyiben hatékonyan képes az Európai Unió globális szereplőként fellépni, vagy az Egyesült Államok a jövőben stabilizálja geopolitikai pozícióját, a liberális demokrácia visszatérhet korábbi befolyásához. Amennyiben azonban a '90-es évekhez hasonló súlyú geopolitikai átrendeződés menne végbe a világban, elképzelhető, hogy a geopolitika visszatérése háttérbe szorítja a liberális demokráciát, egy új – ezúttal illiberális – „történelem végét” teremtve.

Irodalom

Bacevich, J. Andrew (2017): After the End of History. In *The American Conservative*, January 9, 2017. <http://www.theamericanconservative.com/articles/after-the-end-of-history/>

Bruszt László (2015): Regional Normalization and National Deviations: EU Integration and Transformations in Europe's Eastern Periphery. *Global Policy*, Vol 6. Suppl. 1. 38–45.

Kagan, Robert (2015): The Weight of Geopolitics. *Journal of Democracy*, Vol 26. No.1. Jan. 21–31.

Kiss J. László (2013): Merkozy-től Merkollande-ig az euróválságban: a német-francia bilateralizmus jövője. *MKI-Tanulmányok*, 2013/9. http://kki.gov.hu/download/2/89/b0000/Tanulmanyok_2013_09_Merkozy-t%C3%94l_Merkollande-i_.pdf

Lakatos Júlia (2016): Még egyszer a liberalizmus pluszról. *Élet és Irodalom*, LX. Évfolyam, 10. szám, március 11. <http://www.es.hu/cikk/2016-03-11/lakatos-julia/meg-egyszer-a-liberalizmus-pluszrol.html>

Mair, Peter (2002): Populist Democracy vs. Party Democracy: Y. Meny, Y. Surel eds. *Democracies and the populist challenge*, Palgrave Macmillan UK, 81–89.

Rosenboim, Or (2012): *Democracy and Geopolitics: Owen Lattimore's Political Thought, 1940–1949*, IPSA Congress, Madrid. http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_18359.pdf

Csizmadia Ervin

A magyar demokrácia „meglepő” átalakulása

*Értelmezhetjük-e alternatív módon
a rendszerváltás utáni kort és benne a Fideszt?*

Az 1990-es évek elejétől Magyarországon azt a politikatudományi szemléletmódot és kategóriarendszert adaptáltuk, amely a demokratizálás folyamatában alakult ki. Ez a paradigma kezdetben tranzitológiaként, később konszolidológiként, még később a „demokrácia minősége” elméletként fejlődött tovább, hogy aztán a 2000-es évek második felére megérkezzünk oda, hogy a demokrácia Kelet-Közép-Európában „visszafordult”, és számos országban egyenesen a demokráciából való kilépés is megtörtént.

Se szeri, se száma az olyan leírásoknak, amelyek Magyarországot tekintik a rendszerváltás utáni közel 30 év legnagyobb meglepetésének, merthogy a kezdeti „régio éllovasa” szerepből megtörtént a legváratlanabb visszafordulás, és ha valahol, hát itt beszélhetünk egy a diktatúra és a demokrácia közötti, hibrid rendszer létrejöttéről.

Mindez természetesen a magyar politikai erők különféle felelősségének kérdését veti fel. A nemzetközi irodalom és a hazai *mainstream* nagy része is egyetért abban, hogy a negatív jellegű változási folyamat egyetlen tényezőnek, a magyar jobboldalnak, azon belül is a Fidesznek, illetve vezetőjének, Orbán Viktornak köszönhető. Az elmúlt években cégünk számos alkalommal foglalt állást ebben a kérdésben. 2013-ban például hosszabb elemzést tettünk közzé a Fidesznek a magyar politikában elfoglalt szerepéről (lásd: Csizmadia et al. 2013). Az elemzés – némileg átalakítva – angol nyelven is napvilágot látott (lásd: Csizmadia–Lakatos 2015). Azóta azonban eltelt jó néhány év, és sok minden változott. Ebben az írásban távolról sem kívánom megismételni a korábbi elemzéseink fő tételeit. Céлом egészen más. Először is szeretnék bemutatni egy olyan irodalomcsoportot, amely a *mainstream* irodalommal szemben állva vet fel különféle – számomra legalábbis – izgalmas kérdéseket a kelet-közép-európai demokratizálódás általános trendjével kapcsolatban; utána pedig ebből az irodalomból kiindulva, ezt továbbgondolva szeretnék néhány összefüggést megfogalmazni a Fidesznek a magyar politikában betöltött szerepével kapcsolatban. A dolgozatnak nem célja, hogy a legutóbbi idők fejleményeire reagáljon; így nem foglalkozom állást abban a kérdésben, hogy a forradalomszerű utcai események hatására mi lesz, mi lehet a Fidesz által kiépített rendszerrel. Sokkal inkább az a célom, hogy egy alternatív értelmezését adjam az elmúlt közel három évtizednek.

A kelet-közép-európai átmenetek alternatív megközelítései

Először is leszögezném, hogy az alább bemutatandó szerzők egyike sem beszél Magyarországról. Közülük kettő (Steven Friedman és Andrew Roberts) kritikáját elméleti szinten, nagyrészt a *mainstream*nek tekinthető politikatudományi irodalommal szemben fogalmazza meg. A harmadik szerző (Karl Mannheim) egyáltalán nem beszél a mai korról, lévén hogy a két háború közötti időszakban élt és alkotott. A közös bennük ennek ellenére az, hogy érdekes szempontokat vetnek fel, amelyeket hasznosítani tudunk akkor is, ha kifejezetten Magyarország rendszerváltás utáni politikai fejlődése érdekel bennünket, s azon belül arra vagyunk kíváncsiak, hogy hogyan történhetett meg a kezdeti demokratikus rendszer fokozatos átalakulása.

a) Steven Friedman és a demokratizálás ideológia kritikája

Nézzünk meg először egy olyan kritikát, amely a demokratizálódás elméletének legbensőbb magját támadja! Steven Friedman (Friedman 2011) „alternatív” elméletéről van szó, mégpedig Dél-Afrika példáján. Dolgozatának kiinduló kérdése, hogy vajon mikor mondhatjuk, hogy egy ország nemcsak *formájában*, hanem a *lényegét illetően* is demokratikussá vált (Friedman 2011: 28). Úgy véli, ez az átmenet és a közvetlen utána következő periódus idején nem volt kérdés, hiszen forma és lényeg szétválasztása veszélyeztette volna a konszolidációs paradigma ígéreteinek megvalósítását. „Forma” és a „lényeg” különbségének kérdése csak a későbbiekben merül fel,¹ bár Friedman szerint maga a konszolidáció kifejezés is homályos, hiszen a kutatók nagyon különféle kritériumok teljesítésében látják ennek mércéjét. Mind a Przeworski-féle játékelméletet, mind az intézményesedés elméletét bírálja – ez utóbbit még abból a szempontból is, hogy az intézményeket nem pusztán szervezetek és szabályok alkotják. Azt állítja, a konszolidálódáshoz korántsem elég az, ha egy országban az átmenet után kialakul a szabályoknak és procedúráknak valamiféle rendszere (Id. mű: 31).

Friedman nincs kibékülve azzal sem, hogy más kutatók milyen ismérveit adják meg a konszolidációnak. Gunther és társai szerint például mérőszám lehet, hogy az adott országban nincsenek rendszerellenes pártok (Id. mű: 32). Huntingtonnál pedig az (is) a konszolidálódás kritériuma, hogy legyen legalább két olyan párt, amelyik már veszített választást (Id. mű: 34). Friedman mindkettőt erősen vitatja, s azt a kézenfekvő kérdést teszi fel: miért nem *más* kritériumokat alkalmazunk? Miért nem konszolidációs kritérium például az állampolgári részvétel szintje.

¹ Annyit azért meg kell jegyeznünk, hogy Friedmannek ebben nincs teljesen igaz, hiszen – ahogy bemutattam – voltak olyan átmenet-teoretikusok is, akik kezdetben sem csupán a formális-intézményi demokratizálásra koncentráltak, illetve – mint láttuk – az intézményesedést nagyon komplex módon képzelték el.

Erre csípős választ ad: ha ez lenne a kritériumunk, akkor az Egyesült Államokat nem lehetne konszolidált demokráciának nevezni (Id. mű: 35).

Egy dolgot részletesebben is tárgyal, s ez – Dél-Afrika példáján – a játékszabályok kérdése. Azt állítja, hogy a posztapartheid rezsimben viszonylagos egyetértés van a *játékszabályokban*, s ha ez lenne a mércénk, ezt az országot akár konszolidált demokráciának is tekinthetnénk. Viszont „a politikai játékszabályokban való megegyezés nem jelenti a demokrácia visszafordíthatatlanságát, s még kevésbé azt, hogy a gyakorlatban az átlag dél-afrikaiak kiteljesedhetnek állampolgári mivoltuk megélésében” (Id. mű: 43). Mire utal ezzel? Arra, hogy az egyesületi élet például továbbra is faji alapon szerveződik, azaz vannak kifejezetten fehér és kifejezetten fekete civil szerveződések. „Bármekkora is tehát az eredmények a demokratikus intézmények támogatásában, egy kemény részt vagy távolságot kell regisztrálnunk az elitmozgások és a társadalmi iniciatívák között” (Uo.) Hiába van konszenzus az elitek szintjén, ez a konszenzus nem tévesztendő össze egy szélesebb társadalmi konszenzussal. Ez utóbbinak a hiánya viszont nagyon megnehezíti a közös célkeresést, mert hiányzik az a Rustow által „közös érzéknek” nevezett valami, ami szükséges egy demokrácia fennmaradásához.² Mindezek alapján a szerző oda konkludál, hogy a konszolidált demokrácia absztrakt – és általa északnak nevezett modellje – nem képes leírni Dél-Afrikát a maga valóságában (Id. mű: 44). Sőt még tovább is megy: a hiba nem abban van, hogy a konszolidációs megközelítést alkalmazni kívánják Dél-Afrikára; a hiba magában az eredeti konszolidációs megközelítésben van, mert az erre az országra nem alkalmazható (Id. mű: 46).³

Végso következtetése pedig az, hogy „a demokráciákat nem oszthatjuk fel „konszolidáltakra” és „nem konszolidáltakra”, hiszen egy demokratikus kontinuumon azok mindig csak közelítenek egy ideál felé, de soha nem érik el azt (Id. mű: 48–49). Ez tehát egy gondolatébresztő megközelítés, nem kevésbé, mint a következő.

² Danwart Rustow amerikai politológus, a tranzitológiai elmélet korai megalkotója. Ő fogalmazta meg, hogy a demokrácia tartós fennmaradásához nem elég az intézmények megléte, szükség van szellemi összetartó kapcsolatokra is. Mindezt a 20. század korábbi svéd példáján keresztül mutatta be. Lásd: Rustow 1970.

³ Friedman beidézi a 2007–2008-as vitát, amely a kormányzópárt támadásáról szólt a bírói függetlenség ellen. A vitában – a konszolidációs irodalommal egybehangzóan – sokan úgy vélték, hogy ez esetben az alkotmányosság került veszélybe, hiszen a politikusok helyett, hogy őrködtek volna az igazságszolgáltatás függetlensége felett, épp ellenkezőleg cselekedtek. Friedman bírálja ezt a megközelítést, mert az nem veszi figyelembe a *valóságot*, amelyben a politikusoknak nincs egy szentderd viszonyuk a joghoz, hanem sokkal inkább eseti és konfliktusos. A konfliktusok soha nem visszaesések, hanem olyan tesztek, amelyek közelebb viszik a társadalmat a demokrácia elfogadásához. Lásd: Friedman 2011: 45.

b) *Andrew Roberts és a kevert mintájú kelet-közép-európai átmenetek*

A kiváló szerző tanulmányában olyan kérdéseket vet fel, amelyeket a jelencenrikus hazai politikatudományban ritkán olvasunk. Ez az irodalom ugyanis általában a nyugati modell és az ahhoz való alkalmazkodás kategóriáiban mozog, s ritkán veti fel a rendszerszintű belső inkonzisztencia kérdését. Körösenyi András (1993) erre már korán felhívta a figyelmet; s hogy a rendszer se nem többségi, se nem konszenzuális jellege kivételes gyújtópont (és a felek közötti harc mennyire a modell „egyértelműsítésére” irányul), azt a folyamatos – máig tartó – konfliktusok tökéletesen igazolják. Az első ilyen „egyértelműsítési” kísérlet 1994: a kormányra kerülő balliberális többség a konszenzus felé szeretne volna elmozdítani a modellt, de kísérlete sikertelen maradt, és lényegileg állagörzésbe torkollott.

Roberts lényegében Lijphart 36 fejlett demokráciára vonatkozó vizsgálatát⁴ végzi el 10 kelet-közép-európai, újonnan létrejött demokráciára. Azzal az evidenciával kezdi, hogy az irodalom nagy része a fejlett demokráciákkal foglalkozik. Ezt akár úgy is értelmezhetjük, hogy a tranzitológia és utódelméletei ezen országok kritériumait akarják alkalmazni a kevésbé fejlettekre, ami látszólag egy erőszakolt valami. Valójában azonban – ezt is bemutattam – a tranzitológia épp egy olyan korszak után jött, amely abban hitt, hogy a fejlett országok kritériumait *nem szabad* alkalmazni a fejletlenekekre. De a politikatudós közösség és a szélesebb politikai világ az átmenetek idején feladja ezt az elképzelést, és elkezd preferálni, hogy igenis ezeket a kritériumokat lehet alkalmazni. Viszont az is tény, hogy az új demokráciák nagyon másfajta előzményekből jönnek, mint a fejlettek, s ezért nem tudnak olyan konzisztens képleteket produkálni, mint a fejlettek.

Roberts rendkívül érdekes tanulmánya azonban nem csupán megállapítja a fejletlenebb új demokráciák hátrányait, de rámutat arra is, hogy ezek a hátrányok milyen módon konstituálnak egy alternatív fejlődést. Míg tehát a sztenderd átmenet-irodalom képlete egyszerű: ha nem megy tovább a demokratikus konszolidáció, az azért van, mert a liberalizmussal szembe forduló populista erők ezt megakadályozzák. Roberts magyarázata egészen más. Szerinte ugyanis, ha végigmegyünk Lijphart kritériumain, rögvést látjuk, hogy a kelet-közép-európai országok bizonyos területeken többségi, máshol konszenzuálisak. A nyugati modell lényege éppen az egységességben van: egy ország *vagy* többségi, *vagy* konszenzuális. Ezzel szemben itt szó sincs ilyesmiről. Hanem arról, hogy egy teljesen más konfiguráció alakul ki.

Voltaképp Roberts szerint a legnagyobb probléma, hogy a különféle szinteken létrejövő intézményi inkonzisztencia amolyan időzített bomba a rendszerben, mert azt a politikai elitek pontosan érzékelik, hogy kormányzásuk idején az

⁴ Lásd: Lijphart 1977.

intézmények egy része nem illeszkedik a rendszerhez, és diszfunkcionálisan működik. Éppen ezért a politikai verseny – ezt már én teszem hozzá – ilyen körülmények között egyáltalán nem a Katz–Mair-féle mérsékelt dimenzióban zajlik,⁵ hanem kiélezetté válik. S épp azért, mert valamennyi rivális tudja, hogy a játékszabályok még nem szilárdultak meg, és értük folyik a küzdelem.

Mindez egészen más szituáció, mint a nyugati fejlett országokban, ahol – mint Roberts írja – a demokráciák *hosszú* pártfejlődés és *fokozatos* liberalizáció révén, valamint egy kevésbé globalizált nemzetközi közegben jöttek létre (Roberts 2006: 59). Voltaképp Roberts azt állapítja meg, hogy ezekben az új rendszerekben nincs belső intézményes kohézió. Ehhez hozzátehetjük, hogy nagyon hasonló következtetésekre jutott a szakirodalom már a '90-es évek első felében, a kelet-közép-európai *társadalmak* belső kohéziójával kapcsolatban (Zon 1994). Zon ráadásul elmondja azt is: azért nincs ilyen társadalmi kohézió, mert az előző rendszerben, történetesen a diktatúrában még volt ilyesmi, a mindennapok életét szabályozó valamifajta integráció, ami azonban épp a változások forratagában szűnt meg.

Mindenesetre Roberts tanulmánya épp arra hívja fel a figyelmünket, amiben a *mainstream* irodalom gyenge és olykor felületes, hogy tudniillik itt nem arról van szó, hogy a demokrácia egyszer csak visszafordul, mert valakik az autokráciát akarják bevezetni, hanem a politikai küzdelem jellegéből fakadóan kezdettől fogva magában hordozza a lehetőséget, hogy vagy a többségi, vagy a konszenzuális minta kerekedik felül.⁶

c) *Karl Mannheim és a politika irracionális mozgásteré*

Voltaképpen jól kiegészíti – és magyarázza – Roberts dolgotatát Karl Mannheim jóval korábban született klasszikusa is. (Újra kiadva: Mannheim 1996). Merthogy ennek a könyvnek egy nagyon érdekes – és a mai *mainstream*től nagyban eltérő – politikaképe van. A bal–jobb szembenállás szempontjából a „modellharcnak” nincs, pontosabban *negatív* jelentősége van. Hiszen a már korábban jellemzett jelenközpontú felfogásban az átmenet egy *konszenzus* keretében történt. Sosem tisztázódott azonban, mire is vonatkozik pontosan a konszenzus, azaz valójában miben is értettek egyet az egyébként sok mindenben egymással is vitatkozó elitek. Abban nyilvánvalóan, hogy le akarták bontani a puha diktatúrát. De vajon ez az egyetértés automatikusan kiterjedt-e arra a kérdésre, hogy milyen politikai rendszer jöjjön létre? Egészen bizonyos, hogy a konszenzuális

⁵ A szerzők arról írnak egyik tanulmányukban, hogy a nyugati pártrendszerekben már a '90-es évektől nem a kiélezett verseny, hanem az együttműködés a döntő (Katz–Mair 2009).

⁶ Körösenyi korszakos tanulmánya már látta ezt (Körösenyi 1993), és ha megnézzük a Fidesz 2010 utáni időszakát, határozottan azt mondhatjuk: a változásoknak nem az autokratikus irány a döntő, hanem a többségi demokrácia modelljének preferálására irányuló szándék.

vagy többségi demokrácia kérdése a '90-es évek elején még (elméleti vonatkozásban persze) egyáltalán nem ismert és nem megvitatott. Ebből fakadóan túlzás azt állítani: abban, hogy a demokrácia csakis konszenzuális lehet, egyetértés volt, hiszen bizonyos kutatók ezt már a folyamat kezdetén megkérdőjelezték (vö. Baylis 2012). Viszont, ha abból indulunk ki, hogy itt nem volt automatikus egyetértés, akkor a történésekre választ kaphatunk Mannheim elméletéből. Ő ugyanis azt állítja, hogy politikai cselekvés ott van, ahol még nincs rögzített racionális mozgástér (Mannheim 1996: 135). Erre a következtetésre korának viszonyait vizsgálva jut. Határozott véleménye, hogy különbség van politika és államigazgatás között: „ott tehát, ahol elsősorban rögzített szabályoknak megfelelően intézik a mindenkori eseteket, nem politikáról van szó, hanem a megszilárdult társadalmi létezés területéről” (Id. mű: 133). A közigazgatás tehát egy racionalizált struktúra, vele szemben a politika azonban egy irracionális mozgástérben zajlik.

Mondanom sem kell, hogy az „irracionális mozgástér” – mint a politika eminens részének – tanulmányozása eléggé távol áll a modern politikatudománytól. Igaz ugyan, hogy az elmúlt években örvendetesen megsaporodott azon közlemények száma, amelyek például a politikai érzelmek fontosságára hívják fel a figyelmünket (Vö. Kiss 2015), de például a rendszerváltás utáni magyar politikai küzdelmeknek ezt az irracionális világát nagyon kevesen próbálták ily módon megközelíteni. A liberális vagy *mainstream* politikatudomány egészen biztosan nem. Ennek centrumában ugyanis a stabil intézményes rend leírása és ennek a rendnek a fenntartása áll. Ebben a megközelítésben a politikai küzdelemnek nincs manheimi értelemben irracionális dimenziója, illetve ha van, akkor az csakis a deviancia, illetve a normalitástól való eltérés lehet. Csakhogy Mannheim elméletében épp az az érdekes kihívás, hogy azt a kora-demokratikus politikára alkalmazzuk. Ha ugyanis igaza van Robertsnek, hogy nagy eltérés van a hosszú fejlődés nyomán liberalizálódó és demokratizálódó országok és a rövid (vagy szinte teljesen előzmény nélküli) fejlődés nyomán demokratizálódó országok között, akkor ebből a politikai aktorok viselkedésére is súlyos belátások adódnak. Például az, hogy ahol a hosszú fejlődés nem érlel ki követendő és interiorizált szabályokat, ott az elitek küzdelmet folytatnak egymással, s ez a küzdelem emlékeztet persze a nyugati elitek közötti sokkal régebbi küzdelmekre, de nem emlékeztet a mai nyugati állapotokra. Ily módon pedig ez – egy mai nyugati mérce alapján – diszfunkcionálisnak tűnhet, illetve egyik vagy másik szereplő kiemelt felelősségéről tanúskodik.

De Mannheimnek van egy alapvető gondolata – az irracionális politikai mozgástér felfedezésén és leírásán kívül. Ez pedig az, hogy a politikai szereplők viselkedését nem lehet leredukálni egyetlen szereplő vizsgálatára. A szerző ilyen hibás megközelítésnek tartja a különféle *párttudományokat*, s velük szemben azt mondja: eljött az idő, hogy a politikatudomány magasabb fejlődési fokra lépjen. Ezt úgy érheti el, hogy a „politikai akarások és világnézetek összefejlődésére”

koncentrálni (Mannheim 1996: 187).⁷ Végezetül még arra is rámutat Mannheim, hogy a politikatudomány – hasonlóképpen a politikához – maga is „áramlásban van”, „sohasem befejezett, leválasztható és lekerekített tárgyterület, hanem folyamatosan keletkezőben van [...]”. Az egymással szemben ható erők dinamikus kibontakozásában teremtdízik meg” (Id. mű: 197).

Természetesen bírálható is Mannheim megközelítése, mégpedig elsősorban azért, mert – korának jegyeit felmutatva – magán viseli az ún. „kollektivisták” megközelítések ismérveit. Egyáltalán nem egyének és emberek szabad mozgása felől közelíti meg a politikát, hanem kollektív csoportok mozgásait és „tipikus összhelyzeteket” figyelve. Továbbá világossá teszi azt is, hogy amikor politikáról beszél, akkor nemcsak a nagy politikai csoportok mozgása izgatja (az egyéni döntésekkel és mozgásokkal szemben), hanem a politikai *tudás* is. E tudásnak pedig leglényegesebb jellemzője – s ez mélyen szemben áll azzal a mai *mainstream* felfogással, hogy a politika kizárólag racionális tevékenység –, hogy „a tudás itt elválaszthatatlanul egybefonódik az akarattal, a racionális mozzanat lényegileg össze van nőve amaz irracionális mozgástérrel; végül pedig fennáll a tendencia, hogy az irracionálist a társadalmiság révén kirekesszék [...]” (Id. mű: 218).

Ha az olvasó figyelmesen olvasott, akkor a fenti szerzők írásából elég egyértelmű jelezéseket kaphatott a Fidesz politikájának egy másfajta megközelítéséhez. E megközelítés lényeges eleme, hogy elszakad a manapság divatos populizmuselméletektől. A populizmust a leggyakrabban *elitellenességgént* szokás meghatározni,⁸ ami valójában arra utal, hogy a populistáknak nincs intellektuális mondanivalójuk. Ez így nem pontos. Mannheim például kifejti, hogy ő szemben áll a 19. század óta követett úgynevezett „intellektualista” tudással. Ezzel szemben a „gyakorlati” tudás pártján áll, amely – ahogy levezettem – helyet biztosít az irracionális elemeknek is. De itt is ad egy rövid indoklást arról, hogy az intellektualista világkép „maga is világnézetben gyökerezik, és bizonyos politikai akaratokkal szorosan összekapcsolódva jutott diadalra.” (Id. mű: 192)

A Fidesz és a magyar jobboldal: egy alternatív olvasat

Elég csak három – lényegében találomra kiválasztott – szerzőt találnunk, és máris nagyon más kiindulópontokat kaphatunk a kelet-közép-európai fejlődéssel, illetve a politika természetével kapcsolatban. Ez utóbbi is fontos (ezért került itt elő Karl Mannheim), hiszen a politikatudomány meghatározó paradigmái mindig kifejeznek egy politikafelfogást is. A tranzitológiai-demokrácielméleti

⁷ Szemben a párttudományokkal, amelyek különféle részlemek feltérképezésével foglalkoznak, a politikai szociológiai és teljes politikai mező kialakulásáról szóló tudás (Id. mű: 173.).

⁸ A téma tengernyi irodalmát még csak megkísérlem felsorolni. Szinte minden nemzetközi folyóirat a témáról szóló tematikus számokkal áll elő az utóbbi időben. Az egyik jelentős közelmúltbéli összeállítás: The Power of Populism. Foreign Affairs, 2016. November–December.

paradigma határozottan olyan felfogást jelentett, amely a demokrácia terjedésére fókuszált, és evidenciának tekinti a fenti folyamat előrehaladó jellegét. Az imént röviden bemutatott alternatív koncepciók viszont másfajta kiindulópontokról másfajta eredményekre jutnak, s ezért egyetlen területen, a Fidesz története kapcsán feltétlen továbbgondolandóak számomra.

A Fidesz mint pártpolitikai akarat és képzet

Kezdjük a Roberts-nél felmerülő gondolattal, miszerint Kelet-Közép-Európában a pártok jobban áramlanak, mint Nyugat-Európában, s jóval kevésbé kialakultak a párt-társadalom nexusok is. Ebből az következik, hogy a térség pártjai nagyon flexibilisek, ráadásul sok is az új párt. Ilyen folyamatok persze manapság már Nyugat-Európában sem ismeretlenek, de azért összehasonlítva a két térséget, nyilvánvaló, hogy nem beszélhetünk *olyan* stabil pártrendszerekről, mint Nyugat-Európában.⁹

Ha most már konkrétan Magyarországot és a Fideszt nézzük, akkor a Fidesz kezdettől egy változásra nagyon nyitott párt volt, mégpedig több okból: 1. A rendszerváltás előtt és után nem volt domináns párt. Ahhoz, hogy a politikai verseny részese legyen, minimum módosítania kellett a dominanciaviszonyokat. 2. Generációs hátrányban volt, mivel egészen fiatal emberek hozták létre, akiknek nagyon kevés politikai tapasztalata volt. 3. Ideológiai hátrányban voltak, miután sokáig nem választottak maguknak markáns ideológiai arcélt, hanem identitásukat a különféle ideológiák ötvöztetésével építették. 4. Szervezeti hátrányban voltak egyrészt bázisdemokrata jellegüknél fogva, másrészt azért, mert voltaképp nem is pártként, hanem laza mozgalmaként határozták meg önmagukat.

Ezek a tényezők együttesen arra késztették a Fideszt, hogy a '90-es évek közepétől magukévá tegyenek egy fontos szempontot, valóban tanulni akarjanak ellenfeleiktől, elismerjék azt, hogy a politikai felemelkedés útja a tanuláson, a többi szereplővel való kölcsönhatáson keresztül vezet.

Másodszor – s most már tartalmi értelemben – a '90-es évek közepétől tisztábbá vált a politikakép, a politikai felfogás. Sokan már ebben az időben is populistának¹⁰ vagy elvnlkülinek, pragmatikusnak nevezték a Fideszt, aminek az az oka, hogy a *mainstream* politikafelfogásban a '90-es évekre vált világossá, hogy valójában mit is jelent a demokráciaépítés és a liberális demokrácia. Ami világosan kirajzolódik, hogy a Fidesz politikai útját és felemelkedését – mannheimi értelemben – az „akarati” kérdés döntötte el: hogy a Fidesz – feladván korai éveinek alternatív, szubkulturális elképzeléseit – határozottan párt-

⁹ Enyedi Zsolt egy nagyszabású tanulmányában ugyanakkor a magyar pártrendszert is stabilnak tekinti. Lásd: Enyedi 1998.

¹⁰ Lásd Tamás Gáspár Miklós korai cikkét: Tamás 1991.

tá, mégpedig nagy párttá akart válni. Ehhez pedig nagypárti karaktert kellett fölépítenie. Ebben az akaratközpontú politikafelfogásban látom a Fidesz lényegét, még pontosabban abban, hogy a politikát nem statikusan, hanem dinamikusan fogja fel, illetve abban, hogy a politikai cselekvést nem előzetesen rögzített intézmények védelmére alapozza, hanem annak a bizonyos, Mannheim által „irracionalisnak” nevezett mozgástérnek a kitöltésére.

Egy racionális megközelítés szempontjából a magyar demokrácia fundamentális értéke a *liberális* demokrácia intézményrendszerének és értékének védelmezése, ám a jobboldal felfogása egészen más. A hazai elemzők túlnyomó többsége a „másság” értelmezése helyett a liberális demokráciától való eltávolodást tekinti végső magyarázatnak, s ezt rögzítve még megállapítja a Fidesz populizmusát, az általa kialakított új rendszer kapcsán pedig a rezsim autokratikus vagy ahhoz közeli jellegét. Ez azonban nem egzakt értelmezés, ha másért nem, azért, mert nem veszi tekintetbe a kölcsönhatásokat és a dinamikát.

A Fidesz mint a demokrácia-liberalizmus szövetség megbomlásának terméke

Ami a rendszerváltás idején (többek között a Fidesz politikai tapasztalatlansága és általában a politikai aktorok demokráciaelméleti járatlansága miatt) nem volt egyértelmű, az az, hogy milyen a Fidesz demokráciaértelmezése. Az átmenet idején például a demokrácia fogalma volt az uralkodó (ahogy a nemzetállamé is). Aztán később megjelent önálló pólusként a *liberális* demokrácia (ahogy a nemzetállammal szemben a globalizáció is). A Fidesz változása mögött tehát észlelnünk kell a helyzet, az induló állapot változását is. Ha tehát a demokráciát nem fix állapotnak tekintjük, hanem állandó folyamatnak, akkor ebből az következik, hogy a politikai aktorok mindegyikének reagálnia kellett a részben általuk, részben a külső környezet által kreált változásokra.

Az ma már világos, hogy a Fidesz a népszuverenitás, a demokrácia oldalán áll, s országalakító tevékenysége mindenekelőtt arra irányul, hogy ezt az elemet erősítse akár a másik alkotóelem, a liberalizmus rovására. Ugyanakkor a Fidesztől teljesen függetlenül is reálisan fönnáll annak lehetősége, hogy a két alkotóelem szétváljék, és a pártpolitika ezen alkotóelemek mentén tagolódik újra. Ennek oka a korábbi egységet biztosító *nemzetállami* stabilitás helyébe lépő globális keretrendszer.¹¹ Ritkábban beszélünk róla, de a 2. világháború utáni

¹¹ A rendszerváltás időszakában született tranzitológiai munkák szinte mindegyike hangsúlyozza a nemzetállami keretek fontosságát, továbbá a nyugati liberális demokráciák kiépülése kapcsán mindig szóba kerül, hogy azok a maguk fejlődési pályájukat nemzetállami keretek között írták le. A legjobb tanulmány a liberális és a demokratikus komponens későbbi egymással való szembekerüléséről: Helms 2009.

demokratizálódás fontos összetevője az, amit a szakirodalom „nation-building” (nemzetépítés) vagy „state building” (államépítés) kifejezésekkel aposztrofál. Liberalizmus és demokrácia sokáig nemzetállami keretek között alkothatott harmonikus egységet, ám a „negyedik típusú”, 1989–90-es demokratizálódás már nem feltétlen a nemzetépítéssel, hanem a nemzetállami szuverenitás csökkenésével és a globális struktúrák erősödésével fonódott össze.

Épp e változások miatt napjaink egyik legújyszerűbb és legizgalmasabb kihívása, hogy a globalizáció nemzetállamokra gyakorolt hatásainak következtében az alkotóelemek akár egymás ellen is fordulhatnak. Természetesen nem mindenütt és nem egyforma hevességgel. Abban a Nyugat-Európában, ahol a nemzetállami fejlődésnek hosszú és zavartalan kifutása volt, s a globalizáció *erre* építhet, alig van valószínűsége, hogy a liberális demokráciák valami másfajta demokráciává alakuljanak át. Ott azonban, ahol a globális folyamatokba való bekapcsolódást megelőzően a nemzetállami struktúrák nem voltak eléggé fejlettek, ennek hiánya nagyban érezteti hatását a demokratizálódás idején, és hátrányára van az új demokrácia stabilizálódásának.

Például Magyarországon, ahol szokatlan az alkotóelemek szétválásának hevessége; szokatlan, de nem megmagyarázhatatlan. Leegyszerűsítve persze: a jobboldal a „demokráciára” és a „nemzetállamra”, ellenfelei inkább a „liberalizmusra” és a „globalizációra” helyezik a hangsúlyt. Egy másik metszetben népszuverenitás és jogállamiság konfliktusáról beszélhetünk. Olyan konfliktusokról van tehát szó, amelyek a rendszerváltás első évtizedét kevésbé terheltek meg, ám sok okból a második évtized végére ezek váltak meghatározókká. Ezen okok közül kétségtől az első és talán legfontosabb, hogy a magyar jobboldal igazából ekkorra érkezett el a maga változásfolyamatának egy olyan pontjára, amikor ledolgozta az 1944 és 1990 közötti évtizedekben keletkező versenyhátrányát, és kialakította a maga sajátos politikafelfogását. Nem hagyhatjuk tehát ki a jobboldal értékelésekor „megkésett” fejlődését sem. Annak, hogy Magyarországon nem egy szerves fejlődésen átmenő jobboldallal van dolgunk, alapvető következményei vannak. S ez magyarázza azt is, miért *nincs* Magyarországon egy nyugati értelemben vett, a nyugati és a hazai ellenzéki igényeket kielégítő konzervatív párt.¹²

Így hát nem az a gond a Fidesszel, hogy ne lenne demokratikus, és önkényuralmat építene, hanem az, hogy egy olyan demokráciafogalmat képvisel, amely merőben eltér a mai korszak uralkodó demokráciafelfogásától. Ez utóbbi demokráciafelfogás a *liberális* demokrácia paradigmája, a magyar jobboldal pedig a liberalizmus eszmerendszerével elvi és történeti alapú konfliktusban áll. De még egyszer hangsúlyozzuk: ez egy másfajta fogyatékoság, mint ami-re (főképpen bal-liberális oldalról) hivatkozni szokás. A Fidesz túlzott demokráciahite nevében lemond a liberális értékekről, s mintája egy olyan korszak (a

2. világháború utáni időszak), amikor a demokratizálódásban a nemzetállamok elsődlegessége megkérdőjelezhetetlen volt, s a demokrácia jogállami szemléletű felfogása sem volt olyan elterjedt, mint ma.¹³ Ha pedig ez elfogadható állítás a Fidesz politikájának értelmezésére, akkor ebből az következik, hogy a hagyományos konzervativizmus *status quó*t őrző jellegével ellentétes radikalizmus a fentiekben kifejtett „demokráciaelméleti” felfogással függ össze: a Fidesz a liberális demokrácia adott szakaszát nem csupán racionális (végleges) játéktérnek tekinti, hanem irracionálisnak (cselekvést involválónak), amelyben épp az a feladat, hogy módosítsák a *status quó*t. Ezt a felfogást persze a politikatudósok többsége a totalitarizmus felé (lásd a „totális demokrácia” közismert fogalmát) tett elmozdulásnak tekinti, ám egy ilyen kijelentéssel nem szembenézünk, hanem elkerüljük a problémát.

A Fidesz mint *continuity* és mint *change*

A Fidesz ráadásul támaszkodni tud *történelmi* faktorokra, történelmi folytonosságokra is. Azt is mondhatnánk: az egész Fidesz-projekt újraformálódásának, a kezdetihez képesti elmozdulásának hátterében a történelem–jelen viszonyrendszerben bekövetkező változás áll. Ha szemügyre vesszük a magyar rendszerváltás korai folyamatát, könnyen megállapíthatjuk, hogy arra a történelemmel való szembefordulás, egy diszkontinuus szemléletmód nyomta rá a bélyegét. Ez nem valami magyar specifikum; más demokratizálódásokban, például az 1970-es évek közepén bekövetkező spanyolországiban is hasonló módon szorult vissza a történelem, hogy aztán később nagy erővel térjen vissza. Pedro Ruiz Torres írja: „az 1970-es évek végének és az 1980-as évek elejének új politikai közege támogatta a felejtést, azért, hogy elősegítse a spanyolok közötti egyetértést és megbékélést” (Torres 2006: 116). Carsten Humlebaek még tovább megy, amikor az autoritárius múlt „feltámadásáról” írott tanulmányában hosszan elemzi azt a folyamatot, amelynek során a múlttal való foglalkozás mégis a politikai agenda részévé válik. Erre körülbelül 20–25 évvel az eredeti átmenet után, valamikor a ’90-es évek második felétől, a rendszerváltás után sokáig kormányzó baloldal ellenzékké kerülése idején kerül sor (Humlebaek 2010: 414).

Magyarországon a történelem körülbelül másfél évtizedes tetszhalál után, valamikor a 2000-es évek közepén kezd újra megjelenni a politikai hivatkozásokon túl (ez korábban sem hiányzott) a politikai gyakorlat szintjén is. A vá-

¹² A magyar politikatörténet konzervatívpart-hiányos helyzetéről lásd: Csizmadia 2012.

¹³ Erről meggyőződhetünk, ha elolvassuk például az 1960-as években kiformáló új *mainstream*, a politikai fejlődés meghatározó írásait. Ezekből kiderül, hogy ez az irodalom a demokratikus elemre helyezi a hangsúlyt a liberálissal, a társadalmi komponensre az intézménnyel szemben.

lasztók például 2006-ban először bízzák meg egy második ciklusra az MSZP-t, amit tekinthetünk egy olyan választói igénynek, amely a rövid ciklusú váltó-gazdálkodás felől a magyar történelemből jól ismert hosszú ciklusok és a domináns pártrendszer felé mozdítja el a rendszert. A Fidesz 2010-es, kétharmados társadalmi beágyazódása voltaképp a társadalmi igények alulról történő megfogalmazásának is betudható. Tegyük hozzá: ebben a tekintetben a Fidesz hatalmas utat járt be, hiszen az 1990-es években társadalmi beágyazódása szinte elenyésző volt. Ebből adódóan itt is megszületik egy „akarat” döntés: a hiányzó társadalmi beágyazódást meg kell teremteni. Tellér Gyula így ír 1996-ban: „A Fidesz a jelenlegi politikai erőter legabsztraktabb pártja. Sem masszív társadalmi csoportokhoz, sem ilyeneket létrehozni vagy megformálni akaró erőkhöz nem kötődik” (Tellér 1996: 54).

Célszerű tehát túllépni azon a megközelítésen, hogy a Fidesz radikális politikájának oka saját „elfajzása”, a liberális elvekkel szembeni árulása vagy a póre hatalmi érdek.¹⁴ Sokkal inkább beszélhetünk arról, hogy a Fidesz azért lovagolhatta meg a „történelem visszatérése”¹⁵ hangulatot, mert amikor világossá vált, hogy az 1990-től követett rövid ciklusok nem folytatódhatnak, s amikor az MSZP vezette koalíció nem tudott élni az erősebb kormányzásra feljogosító társadalmi felhatalmazással, a Fidesz erre képes volt, mert időközben a társadalomba legjobban beágyazódó párttá vált.

De a történelem visszatérése mellett érintenünk kell a *hagyományok* kérdését is. Nem arról van-e szó, hogy a Fidesz – napjainkban mutatott – rossz hatásfokú kormányzása ellenére azért őrzi pozícióját, mert az általa képviselt kormányzási stílus jobban kifejezi a történelmi hagyományokat, mint a másik oldal politikája, amely a hagyományokkal kifejezetten hadilábon áll, és nem tud utat találni ezekhez?

A hagyományok persze mindig sokrétűek, és távolról sem csak az állandóságot és az ismétlődést jelentik. A nyugat-európai politikai folyamatok (s nem csak a pártok) elemzésében például a szakértők együtt tárgyalják a *change* és a *continuity* fogalmait (Lásd például: Olsen 2009). A magyar rendszerváltás forrágában azonban ennek a két elemnek az egysége megbomlott, hiszen szinte kizárólag a változásra helyeződött a hangsúly, s így nem igazán volt fontos, hogy a magyar rendszerváltás milyen folytonosságot mutat. Az még csak-csak előkerült, hogy a *közvetlen* múlttal, a Kádár-rendszerrel milyen a kapcsolat, de az egyáltalán nem, hogy az új rendszernek a *régebbi* múlthoz, legfőképpen a hagyományokban kiforrálódott *politikai magatartásokhoz* is köze lehet.

A pártok fejlődésében értelemszerűen sokáig csak a *change* játszott a meghatározó szerepet. A Fidesz azért tudott felemelkedni a rendszerváltás idején

¹⁴ Ezt a megközelítést számos írásomban bíráltam már korábban is. A legátfogóbban – egy változáselmélet megalapozásaképpen – lásd erről: Csizmadia 2005.

¹⁵ A fogalom egyébként Robert Kagan híres könyvéből való. Lásd: Kagan 2008.

birtokolt kispárti szerepéből, mert felfedezte a másik elem, a *continuity* fontosságát, és az 1994 után gazdátlanul maradt jobboldali közönség számára hitelesen mutatta fel a történelmi értékek megőrzőjének és vállalójának szerepét.

De ahhoz, hogy a Fidesz képes legyen egy ilyen szerepre, kellett az is, hogy az 1990 utáni sikeres demokratizálódás megrekedjen, és ne forduljon át sikeres stabilizálódásba. Márpedig az egész demokratizálási projekt azon az egyszerű axiómán nyugodott, hogy a demokratikus intézményeket nemcsak létrehozzák, de meg is *szilárdítják*. Az 1990-es évek végéig úgy tűnt, ez sikerül is, de aztán a 2000-es évtized már inkább az intézményes normák lazulását és a demokratikus rendszerbe vetett hit csökkenését hozza.

Hogy a stabilizálódás miért nem következett be? Az egyik – a felületes – válasz éppen az, hogy a Fidesz miatt, amely már 1998-ban „megakasztotta” ezt a folyamatot, mégpedig azzal, hogy mérsékelt attitűdjét feladva radikálissá vált. A mi válaszuk ennél összetettebb: a Fidesz annak a változásfolyamatnak lett a kedvezményezettje, amely Magyarországon kívül szinte mindenütt megindult, s amelynek lényege a történelem „visszavétele”.

A Fidesz mint történelmi stabilizátor

Nem kell nagy bölcsesség ahhoz, ha kijelentjük: a történelmet végérvényesen lehetetlen kiiktatni a politikából, s hogy a történelemellenes előrelendülések soha nem egyenes vonalúak, azokat sokszor megtorpanások, visszafordulások követik. A 2000-es évek elejétől egy ’89/’90-nel szembeni, nagyon erős ellentétéről beszélhetünk. Ha a kelet-közép-európai átmenetek elitjei a „történelem vége” (értsd: a liberális demokrácia világméretű triumfálása) jegyében cselekedtek és bontották le az államszocialista rendszereket, akkor a 2000-es évek elejének meghatározó tendenciája, hogy a történelemnek koránt sincs vége, sőt most kezdődik igazából a történelmileg megoldatlanul maradt kérdések átbeszélése és megoldása.

E nélkül az általánosabb – Magyarországtól jó részben független – trendfordulat nélkül nem tudnánk megmagyarázni a hazai bal-liberális kormányok (2002 és 2010 közötti) permanens kudarcát, illetve a Fidesz népszerűségének rohamos növekedését 2006 után, valamint kétharmados győzelmét a 2010. évi választásokon. A trendváltás lényeges vonása ugyanis értékek és erkölcsi kategóriák előtérbe kerülése a kormányok *pragmatikus* (főképpen makrogazdasági) cselekvéseivel szemben. Azt is mondhatnánk, hogy e miatt a trendváltás miatt nem értékelte a magyar társadalom nagy része a 2009–2010-es Bajnai-kormány makrogazdaság-helyreállító tevékenységét, s fordult inkább a hagyományos értékeket és a társadalom felemelését preferáló Fidesz felé. S 2006-ot követően az is világossá vált, hogy ha a Fidesz nyer 2010-ben, akkor nem fog „beleállni” a 2006 előtti viszonylagos pártpolitikai konszenzus kereteibe, hanem szinte

minden ízében elszakad azoktól, és az 1990 utáni magyar közéletben ismeretlen megoldások felé fogja vezetni az országot.

A történelemnek ezt a „váratlan” visszatérését azonban a bal-liberális oldal sem akkor, sem az óta nem a súlyának, jelentőségének megfelelően kezeli; mondhatni: hadakozik ellene. A bal-liberális politikai oldal pontosan úgy viselkedik, mint azok a *mainstream* elemzők, akik ugyancsak nem tekintenek túl a jelenen, s elemzéseikbe nem vonják be a történelmi folyamatokat. A Fidesz viszont 2010-ben meghirdetett „új politikáját” már éppen erre a trendfordulóra alapozta. A történelem visszatérése már nem egy „normális” kormányváltást, hanem egy „rendszerátalakítást” vont maga után. De azt is látnunk kell, hogy egy ilyen radikális változást (a kormánypolitika több ciklusú stabilizálását) a közönség először 2006-ban, az MSZP-től várta.

A 2000-es években kialakuló trendváltás nélkül nem lenne érthető a Fidesz Európa-politikája sem. Erről a változásról nem tudomást véve a bal-liberális pártok és kormányok Európát és az EU-t olyan fix pontoknak tekintették és tekintik, amelyekhez a magyar kormányoknak és a magyar politikának pusztán csak alkalmazkodniuk kell – emlékeztetve arra a régi elméletre, miszerint a „periféria” országainak ugyanazt az utat kell bejárniuk, mint a „centrum” országainak. Úgy tűnik, a bal-liberális oldalt kevésbé izgatja a „változó” Európa, és nemigen van mondanivalója Európa válságáról. Számukra a válság nem igazán megismerendő és tanulmányozandó valami. Nem úgy a jobboldalnak, amely egyrészt egyáltalán nem tekinti fixnek az európai intézményeket, másrészt nagyon élesen reagál azok „demokratikus deficitjére”. Mindez azonban megint csak nem valamiféle váratlan fejlemény, hanem a jobboldal „nemzeti” alapállásából vezethető le. A váratlanság abból fakad, hogy bár a nemzeti gondolat a rendszerváltás idején is jelen volt az akkori jobboldal, az MDF retorikájában, de annak tartalma és jellege nagymértékben tisztázatlan maradt. Mára azonban – éppen a Fidesz jobboldali ténykedésének következtében – egyértelmű: a mai magyar jobboldaltól nem áll távol, hogy Európát *ugyanolyan* „közjogi” entitásnak kezelje, mint a Magyarország sorsát korábban meghatározó birodalmakat. A magyar jobboldal azokkal a történelmi pártokkal és irányzatokkal rokon, amelyek mindig is konfliktusosnak tekintették a „külső hatalmakkal” való együttélést, s ennnyiben az Osztrák–Magyar Monarchia vagy a szovjet birodalom után az EU-ra is ezt a nézőpontot alkalmazzák. Ebben a konfliktusban a Fidesz jórészt azt a közönséget mondhatja magáénak, amelyik számára nagyon is élesen szemben állnak egymással a „külső” hatalmak szempontjai és a nemzeti érdekek. A mai magyar jobboldal tehát a jelenlegi külpolitikai konstellációt a bal-liberális oldaltól nagyban eltérően, a történelmi tradíciók és tapasztalatok felől nézi, és roppant érzékeny Magyarország nemzeti szuverenitására. Innen van, hogy Brüsszelt szinte ugyanolyan „közjogi” entitásnak tekinti, mint a korábbi központokat, és olykor „szabadságharcot” hirdet a központ ellen. Az ellen

a központ és *status quo* ellen tehát, amely szerinte szinte mozdíthatatlan, és amely „elnyomja” Magyarországot. Ennek állandó hangoztatásával azonban a jobboldal nemhogy közelebb kerülne ahhoz a Matolcsy által megfogalmazott célhoz, hogy *jobban értesse* a Nyugatot,¹⁶ hanem lényegében régi sztereotípiákat alkalmaz rá, s így lehetetlenné teszi a viszonyok javulását.

Konklúzió: A Fidesz mint magyar realitás és a vele szembeni ellenálló realitás

Nem nehéz tehát megállapítanunk: amit a mai magyar jobboldal képvisel, az egy a *mainstream*-től eléggé messze eső felfogás. Messze esik (mint láttuk) demokraciaelméleti értelemben, és messze közjogi-politikai vonatkozásban is. Messze esik továbbá az elmúlt 20 év nagy részében uralkodónak és vitathatlannak tűnő alkotmányos és jogállami felfogástól is. De korántsem esik olyan messze attól a felfogástól, amelyet a magyar történelem számos pontján képviseltek pártok és politikusok, amelyek és akik Magyarország külső függését akarták oldani, illetve a közjogi *status quót* akarták továbbfejleszteni. Látnunk kell, hogy a Fidesz a magyar politikatörténetből vonva le tapasztalatait egyenesen a közjogias szerkezetet akarja korrigálni, tehát radikalizmusa még azon is túlmutat, amit az eddigiekben megállapítottunk. Célja ugyanis nem csupán az 1990 utáni „megalvadt struktúrák” felszámolása, hanem a magyar történelem mindenkor „rossz kiegyezéseinek” felszámolása. Hogy hogyan? Csupán egyetlen elemet említve most, a magyar jobboldal látható módon azt szeretné, ha a pártok versenyében a közjogi kérdések helyett a *gazdaságiak* dominálnának. A Nemzeti Együttműködés Rendszere voltaképpen egy ilyen szisztéma bevezetésére tett ajánlat, amikor a pártok *túllépnek* a közjogi vitákra, és megpróbálnak úgy elrendeződni, ahogyan az a fejlett nyugat-európai országokban szokás. Csakhogy Magyarországon soha nem voltak és most sincsenek meg azok a társadalmi osztályok és csoportok, amelyek egy gazdasági tagoltságra épülő pártpolitikai versenyt működtetnének. Meglepő módon a Fidesz mégis azt a célt tűzi maga elé, hogy akár mesterségesen életre hívjon olyan osztályokat (nemzeti polgárság, középosztály), amelyek aztán stabil választói bázist jelenthetnek a számára. Másrészt a közjogi viták mesterséges kiiktatásának szándéka nemhogy csökkentené, de jelentősen növeli a Fidesszel szembeni ellenérzéseket, és nagymértékben korlátozza ennek a kísérletnek a sikerét. Ne felejtjük ugyanis el, hogy a pártpolitikai radikalizmus, a viszonyok totális átalakításának szándéka mindig megteremti a vele szemben álló tiltakozó tábor. Mint ahogy

¹⁶ Bármilyen furcsa, de ezt a követelményt a mai MNB-elnök fogalmazta meg, amikor még gazdaságkutató volt. Lásd erről: Matolcsy 2004.

most is.¹⁷ A magyar jobboldalnak a rendszerváltás „továbbfejlesztésére” irányuló szándéka e tábor számára már nem is pusztán a rendszerváltás „leépítésének” kísérletét, hanem személyes életlehetőségeinek megakadályozását jelenti.

Éppen ezért itt most egyre inkább két – egyaránt mélyen fekvő – realitás kerül egymással szemben. A magyar jobboldal által képviselt realitás azért létezik és azért olyan erős, mert a legmélyebb magyar politikatörténeti trendekhez és a társadalom mélyrétegeiben átöröklődő magatartási és mentalitási folyamatokhoz kapcsolódik. De azzal, hogy a Fidesz és az általa fényjeltetett kormány radikálisan változtató politikát képvisel, előhív egy másik realitást, ez pedig a társadalmi ellenállás.¹⁸ A magyar társadalom békés, passzív természetéről számos szak- és irodalmi munka született, mint ahogy arról is, hogy vannak háttérhelyzetek, amikor ez a békés kivonulás vagy passzivitás átcsaphat egy másfajta, radikális ellenállásba. Prohászka Lajos híres könyvében (Prohászka 1941 [1936]) „bőszültségnek” nevezi azt a lelkiállapotot és cselekvésformát, amikor a passzív türelem bármilyen okból aktív ellenállásba vált át. Mintha valami hasonlót éreznénk most, 2017 tavaszán.

A magyar jobboldal látható módon egyelőre nemigen tudja értelmezni ezt az ellenállást, s a közvélemény-kutatási adatok mintha őt igazolnák, hiszen a Fidesz pártpolitikai népszerűsége egyelőre nem csökken. Ezzel együtt 2017 tavaszának és nyarának hónapjai akár útját is állhatják a jobboldal történelmi kísérletének, de minimálisan egy újabb történelmi hagyományt hozhatnak felszínre: a háttérhelyzetekben történő bőszült társadalmi ellenállást.

Irodalom

- Baylis, Thomas A. (2012): Elite Consensus and Political Polarization: Cases from Central Europe. *Historical Social Research* 1. 9–106.
- Csizmadia Ervin – Lakatos Júlia (2015): The Fidesz Phenomenon: An Alternative Approach. In: John O'Sullivan and Kálmán Pócsa (szerk.): *The Second Term of Viktor Orban. Beyond Prejudice and Enthusiasm*. BI. Nonprofit Kft. (Budapest) and Social Unit (London). 198–218.
- Csizmadia Ervin (2005): Pártok, verseny, alkalmazkodás. *Politikatudományi Szemle*, 1, 5–50.
- Csizmadia Ervin (2012): Konzervativizmus vagy valami más? A magyar jobboldalképletei régen és ma. *Limes* 3, (A konzervativizmus 1989 után Közép-Európában. Tematikus szám) 15–30.

¹⁷ Sőt: a jelekből ítélve, 2017 tavaszán a civil társadalomból, s főleg az ifjúságból kiinduló tiltakozások egy új minőséget mutatnak, ami az eddigi – valamennyire a pártpolitikával is érintkező – tiltakozások hatékonyságánál jóval nagyobb.

¹⁸ Erről tágabb nemzetközi összefüggésben lásd: Csizmadia 2016.

- Csizmadia Ervin (2016): Kormányzás és ellenállás. Miért fordul a politika ellen a társadalom, akkor is, ha irányítják, és akkor is, ha nem? *Kommentár* 4, 34–46.
- Csizmadia Ervin – Csery Péter – Jenei András – Lakatos Júlia – Nagy Attila Tibor – Novák Zoltán – Paár Ádám (2013): A magyar jobboldal természetrajza. *Élet és Irodalom*, május 17. (Melléklet)
- Enyedi Zsolt (1998): Pártrendszer és politikai konszolidáció. *Politikatudományi Szemle*, 3, 5–32.
- Friedman, Steven (2011): Beyond 'Democratic Consolidation': An Alternative Understanding of Democratic Progress. *Theoria*, March, 27–55.
- Helms, Ludger (2009): The Liberal-Democratic Foundations of the European Nation-State and the Challenges of Internationalization. *International Politics*, January, 48–64.
- Humblebaek, Carsten (2010): Party Attitudes Towards the Authoritarian Past in Spanish Democracy. *South European Society and Politics*, September, 413–428.
- Kagan, Robert (2008): *The Return of History and the End of Dreams*. Knopf, New York
- Katz, Richard S. – Mair, Peter: (2009): The Cartel Party Thesis: a Restatement. *Perspectives on Politics*, December, 753–766.
- Kiss Balázs (2013): Érzelmek és politikatudomány. *Politikatudományi Szemle*, 3, 7–28.
- Körösényi András (1993): Kié a hatalom? A hatalom pluralitása Magyarországon 1990–1992. *Politikatudományi Szemle*, 4, 5–20.
- Lijphart, Arend (1999): *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Country*. Yale University Press, New Haven and London.
- Mannheim, Karl (1996): *Ideológia és utópia*. Atlantisz, Budapest.
- Matolcsy György (2004): *Amerikai birodalom. A jövő forgatókönyvei*. Válasz Könyvkiadó.
- Olsen, Johan P. (2009): Change and Continuity: an Institutional Approach to Institutions of Democratic Government. *European Science*, March, 3–32.
- Prohászka Lajos (1941 [1936]): *A vándor és a bujdosó*. Danubia Kiadó, Budapest http://mtdportal.extra.hu/books/prohaszka_lajos_a_vandor_es_a_bujdoso.pdf
- Roberts, Andrew (2006): What Kind of Democracy Is Emerging in Eastern Europe? *Post-Soviet Affairs* 1, 37–64.
- Rustow, Dankwart, A (1970): Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. *Comparative Politics*, April, 337–363.
- Tamás Gáspár Miklós (1991): A katasztrófa módszertana. *Népszabadság*, április 6.
- Tellér Gyula (1996): A három részmagyarország. *Századvég*, Nyár, 52–66.
- Torres, Pedro Ruiz (2006): A történelem politikai felhasználásai Spanyolországban. In: Hartog, Francois – Revel, Jacques (szerk.): *A múlt politikai felhasználásai*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Zon, Hans von (1994): The Lack of Cohesion as the Crucial Problem for Post-Socialist Societies. *AI and Society*, 2. 151–163.

Konszolidáció és demokrácia magyar módra

A legújabb kori magyar demokrácia 1990 óta íródó rövid története során rengeteg változáson ment keresztül, és a hazai, valamint a külföldi megítélés rendkívül sokféle volt – voltunk éltanulók és fekete bárányok egyaránt, miközben a politikusok és a társadalom teljesen különbözően ítélte meg a magyar rendszer sikerességét. Alapvető állításom, hogy a különböző leírások és ítéletek közötti különbség abból adódik, hogy másképp értelmeznek két kulcsfogalmat, amelyek tisztázása elengedhetetlen ahhoz, hogy megérthessük, mi is történt 1990 óta a magyar politikában.

Először is érdemes tisztázni, hogy a rendszerváltó elitnek mi is volt a célja a magyar demokrácia kialakításakor a '90-es évek elején. Az elsődleges elrendő eredmény a Nyugat utolérése volt, a negyven évnyi államszocializmus okozta hátrányok ledolgozása mind politikai, mind gazdasági értelemben. Abban is egyetértettek a felek, hogy a felzárkózás úgy lehetséges, ha a lehető legpontosabban lemásolják a nyugati politikai és gazdasági intézményrendszert. Ezzel gyakorlatilag azt állították, hogy Magyarország lemaradásának oka az intézményekben keresendő. Ez nem volt megalapozatlan állítás, elég volt megnézni, hogy alakult a történelem: a II. világháború után Magyarországhoz hasonló vagy rosszabb helyzetben lévő országok (mint például Svédország vagy Finnország) a hidegháború évtizedei alatt jelentősen lehagyták hazánkat, első ránézésre pedig a legfontosabb különbség az volt, hogy a gyorsan fejlődő országok liberális demokráciát és kapitalizmust működtettek, Magyarország pedig diktatúrát és különböző típusú tervgazdaságokat.

Ennek a megfigyelésnek a következményeként viszonylag gyorsan sikerült létrehozni egy nyugati mércéknek megfelelő alkotmányos rendszert. Ezután egyértelmű céllá vált ennek a rendszernek a konszolidációja. És itt el is értünk az első fontos fogalomhoz, amellyel kapcsolatban sok probléma merült fel az elmúlt két és fél évtizedben. Azt tudta a rendszerváltó elit, hogy a rendszer létrehozása nem elég, azt konszolidálni is kell, de abban már nem látott tisztán, hogy mit is takar ez a konszolidáció, azt meg még kevésbé tudta, hogy mi is szükségeltetik hozzá. És ennek tisztázása elmaradt, a konszolidáció csupán egy kitűzött, közös cél lett, tartalom nélkül. De mi is lehetett volna a tartalma?

A demokratikus konszolidáció változatai

A konszolidációval kapcsolatos fogalmi zavar egyáltalán nem meglepő, és még csak nem is magyar sajátosság. A politikatudományi irodalomban a demokratizáció harmadik hullámának nevezett időszakban (az első hullám a XIX. század Európájában és Észak-Amerikájában, a második a II. világháborút követően világszerte, a harmadik pedig a hetvenes évek közepétől kezdődően szintén több kontinensen zajlott le), jellemzően a kilencvenes években, rengetegen írtak az újonnan létrejött demokráciák (így Magyarország) konszolidálhatóságáról. Természetesen a politikatudósok is számtalan eltérő választ adtak a kérdésre, éppen azért, mert vagy nem definiálták a konszolidáció fogalmát, vagy különböző értelmet társítottak hozzá, csakúgy, mint a magyar rendszerváltó elit. Jól mutatja ezt, hogy Andreas Schedler neves politikatudós egyik cikkében (1998) e fogalom körül kialakult „káoszban” próbált rendet tenni, és a konszolidáció öt típusát különböztette meg, ezek meghatározásához pedig négyféle politikai berendezkedést (diktatúra, választási demokrácia, liberális demokrácia, fejlett demokrácia) különböztetett meg.

1. *A demokrácia megőrzése.* Az első konszolidációtípus a legalapvetőbb: ennek értelmében a konszolidáció a demokratikus alapintézmények (elsősorban a rendszeres választások) megőrzése, valamint a puccsok megelőzése. Itt a konszolidáció egy választási vagy liberális demokráciából indul, és sikertelenség esetén diktatúráig jut el. Miután Magyarországon – a választási rendszer minden kritikája ellenére – a résztvevők túlnyomó többsége továbbra is elfogadja a választások eredményét, ez a fajta konszolidáció 1990 óta folyamatosan megvan. De nagyon úgy tűnik, ennél valami többről kellene hogy szó legyen, mert nem halljuk gyakran, hogy a konszolidációt sikeresen megvalósítottuk.

2. *Az erózió megelőzése.* A másodikat Schedler, az elsővel együtt, a negatív konszolidációtípusok közé sorolja, hiszen itt is valamiféle visszaesés megakadályozásáról van szó. Ez esetben a demokratikus intézmények nem hirtelen, direkt módon tűnnek el, hanem erodálódnak; folyamatosan kiszorulnak a politikából a liberális demokrácia alapértékei, és szinte észrevehetetlenül romlik a demokrácia minősége. Ennek az erózióknak a megakadályozása a konszolidáció. Az erózió, a lassú elmozdulás a liberális demokráciától ismerős lehet, különösen a közelmúltból, és bár az erózió mértékéről lehet vitázni, azt nem mondhatjuk, hogy tökéletesen konszolidált lett volna a rendszerváltáskor létrehozott rendszer, és azt sem, hogy a jelenlegi biztosan nem fog tovább erodálódni. Ez a típusú konszolidáció tehát hiányzik a magyar politikai rendszerből, és az elit viszonylag keveset is tett annak érdekében, hogy elérje.

3. *Pozitív konszolidáció.* Schedler többi kategóriája erősen eltér az első kettőtől. Míg az első két esetben valamilyen visszaesés megakadályozásáról van szó, a fennmaradó három konszolidációfajta a már létrejött demokratikus rendszer minőségének javítását veszi célba, ezért ezeket Schedler pozitív kon-

szolidációtípusoknak tartja. Ezek közül az első a demokrácia „befejezése”. A demokratikus átmenet nem ér ugyanis véget az alapvető intézmények létrehozásával, hanem azokat fejleszteni kell, hogy minél inkább „bejáratódjon” a liberális demokrácia gépezete. Ennek része lehet az államépítés és a jogrend átalakítása. A konszolidáció folyamata ebben a kategóriában a választási demokráciából (amelyben választások ugyan vannak, de a liberális demokrácia egyéb ismérvei nem tapasztalhatók) a liberális demokráciába vezet.

Erről a fajta konszolidációról mintha elfeledkezett volna a '90-es évek elitje. Úgy vélték, az intézmények lemásolásával ez megspórolható. Ennek megfelelően egyfelől a lehető legtökéletesebb liberális demokratikus berendezkedést hozták létre, másfelől viszont ezeket az átvett intézményeket szinte semmilyen szinten nem igazították a magyar körülményekhez, és az évek során gyűjtött tapasztalatokat a legritkább esetben használták fel tökéletesítésükre. Ezek az intézmények így merevek maradtak, és ami ennél is nagyobb baj, idegen testként működtek a magyar politikai közösségben: a legtöbben nem tudták, hogyan működnek, mire való, és miért jó az, hogy léteznek.

Itt pedig a rendszerváltás egyik kulcsfontosságú hiányosságához értünk el: elmaradt a demokráciára nevelés. Miközben a magyarok szinte semmilyen demokratikus hagyománnyal, tapasztalattal nem rendelkeztek, egyszerre a Nyugaton évszázadok során szervesen kialakult intézményrendszert kapták felülről a nyakukba. Nagyjából úgy, ahogy a II. világháború után az államszocializmust. Az a rendszer épp hogy elkezdett alkalmazkodni a magyar sajátosságokhoz, mikor egy teljesen új, idegen (bár a lakosság által sokkal pozitívabban fogadott) rendszer érkezett a magyar politikába úgy, hogy erre a lakosságot nem készítette fel senki, nem történtek meg a szükséges szocializációs lépések. Az még hagyján, hogy 1990-ben ez nem történt meg, de azóta felnőtt egy teljes generáció, amelynek tagjai szintén nem kapták meg a liberális demokráciával kapcsolatos alapismereteket, és nem teheték magukévá a rendszer működéséhez/működtetéséhez szükséges beállítódásokat sem. Ám a demokratikus és liberális értékeket és mechanizmusokat kevésbé ismerő társadalomban nem lehet tartós (ha tetszik: konszolidált) liberális demokráciát építeni. Miután a Schedler által meghatározott másik kétféle pozitív konszolidáció (demokrácia megszervezése, demokrácia elmélyítése) a liberális demokrácia további javítására irányul, ilyen típusú konszolidációkról Magyarországon nemigen beszélhetünk.

Magyarország konszolidációs mintája

Miközben a politikai elit nem tisztázta, hogy a demokratikus konszolidáció melyik típusára törekszik (így nem is tudta megtenni a konszolidációhoz szükséges lépéseket), a kitűzött célt, a konszolidációt mégis sikerült többé-kevésbé

elfogadtatni az állampolgárokkal. A magyar lakosságban láthatóan van igény a konszolidációra, de miután senki sem mondta el nekik, hogy pontosan milyen konszolidációra is kéne gondolni, a többség¹ a korábbi magyar mintából merített, amikor a konszolidációról alkotott képet.

A magyar történelemben ugyanis van egy korszak, amelyet a konszolidáció elnevezéssel illet a történettudomány, és nagyon sokan ehhez a korszakhoz társítják a fogalmat; ez pedig a Bethlen-korszak. A bethleni konszolidáció egy olyan ritka időszaka a XX. század magyar történelmének, amelyet szinte mindenki pozitívnak tart. Különbségek persze vannak a lelkesedés mértékében: a konzervatívabb érzelműek nyilvánvalóan jobbnak ítélik meg Bethlen munkásságát, míg a baloldaliak csak az egyébként negatívnak megítélt Horthy-korszak jobbik arcának tartják. Összességében azonban így is a XX. század talán legpozitívabban megítélt korszaka ez Magyarországon.

A polgárok által várt konszolidáció azonban több ok miatt is megismételhetetlen volt 1990 óta. Van ugyanis három olyan kulcsfontosságú eleme a bethleni konszolidációnak, amely ma nincs jelen, vagy egyenesen megvalósíthatatlan.

- (1) A húszas évek konszolidációjához szükség volt arra, hogy a megelőző évtized kaotikus eseményekkel legyen terhelt: világháború, forradalmak, politikai instabilitás, gazdasági visszaesés, Trianon és még lehetne sorolni. Ebben a káoszban egy kis nyugalom megteremtése is nevezhető konszolidációnak. Márpedig az 1990-es években a nyugalom éppen a korábbi Kádár-korszakhoz volt kapcsolható: az emberek ahhoz a nyugalomhoz viszonyítva csak káoszt láttak a kilencvenes évek elején, és később, mikor valamelyest stabilizálódott a helyzet, a korábbi szabályozott, kiszámítható élethez képest az még mindig kaotikus volt. Ezt az érzetet erősítette a második Gyurcsány-kormány alatt lezajló hosszabb politikai válság, aztán egy Magyarországot rosszul érintő gazdasági válság, így nem csoda, hogy a konszolidációra vágyó tömegek olyan kormányt választottak, amelyik a korábbiakhoz képest nyugalmat ígért, majd a liberális demokráciától eltávolodva, teremtett. Az Orbán-kormány sem tudott azonban ilyen szempontból teljesen sikeres konszolidációt végrehajtani, egyrészt a folyamatos ellenségkép-keresés miatt, másrészt pedig azért, mert jelenleg „a nyugalom léce magasabban van”, mint volt 1921-ben (nem egy pusztító világháború a viszonyítási pont, amelyhez képest nyugalmat várnak az emberek).
- (2) A korszak politikájának fontos eleme a gazdasági konszolidáció, azaz az életszínvonal emelése. Ezt a húszas években sikerült megvalósítani Magyarországon, és a rendszerváltás egyik nagy váratkozása az volt, hogy a nyugati intézmények átvétele gyors gazdasági növekedést fog eredményezni. Senki sem készítette fel a polgárokat az átállásból következő gazdasági

¹ A liberális oldal ez alól némileg kivétel, mert az ő választóik jelentős része valóban a demokratikus konszolidációt tartotta elérendő célnak.

nehézségekre. A '90-es évek végére ugyan sikerült visszafogott növekedést elérni, de ez csak rövid ideig tartott, hiszen a gazdasági válság ismét visszavetette a magyar gazdaságot. Bár az Orbán-kormány rendkívül büszke a magyar gazdaság helyes pályára állítására, a Bethlen-korszakban a növekedés jóval nagyobb volt: 1920 és 1929 között negyven százalékot nőtt a magyar GDP (igaz, ezt követően a nemzetközi válság újra előhozta a gazdasági problémákat), míg az Orbán-kormány 2009-hez képest eddig csupán hat százalékkal növelte a bruttó hazai terméket. Tovább nehezíti a helyzetet, hogy hiába javulnak bizonyos gazdasági körülmények, az állampolgárok a globális média miatt könnyebb összehasonlítani körülményeiket Nyugat-Európáéval, ahová az Európai Unió miatt könnyebben költözhetnek, mint tehetnék azt a két világháború között. A konszolidáció léce tehát ebből a szempontból is nagyon magasra került, gyakorlatilag lehetetlen ezeknek az elvárásoknak megfelelni bármilyen magyar kormánynak, hiszen az egyre távolodó Nyugat-Európa lenne a mérce, ahol a szerencsésebb történelmi folyamatok miatt jobb a kiinduló helyzet.

- (3) A bethleni konszolidációnak van még egy olyan eleme, amely szintén hozzájárult annak sikeréhez, de 1990 után nem volt visszahozható: a jellegzetes politikai rendszer. Egy korlátozott demokrácia, ahol a győztes kiléte előre biztos, ahol bizonyos álláspontok előre ki vannak zárva a közéleti vitákból, békét és nyugalmat sugároz, hiszen nincsenek igazán heves viták. Távolról nézve úgy is tűnhet, hogy a politikusok nem esnek minden adandó alkalommal egymásnak, és az ország jobbításáért dolgoznak. Természetesen ez nem volt teljesen igaz: több lényegi kérdésben azért mutatkozott valamiféle konszenzus, mert a politikai rendszer korlátozottan demokratikus jellege ezekről a kérdésekről nem engedett vitát. Aki nem értett egyet a „konszenzusos” válaszokkal, az a politikai rendszeren kívül rekedt. Még a politikai rendszeren belül működő erők között is előfordulhattak élesebb pengeváltások, de ezek, összehasonlítva az I. világháborút követő magyar közélettel, kifejezetten békésnek tűnnek. A politikai viták végkimenetele megjósolható volt, a politikai erőviszonyok kiismerhetővé váltak, így nézeteltérések ide vagy oda, ki lehetett igazodni a politikán, és ez, különösen az utókor számára, nyugalmat sugároz. Ez a fajta nyugalom is rendkívül fontos eleme volt a bethleni konszolidációnak; különösen a rövidéletű demokratikus kísérlet és a Tanácsköztársaság káosza után volt igény egy ilyen politikai berendezkedésre.

A konszolidáció paradoxona

A mai Magyarországon is gyakori igény, hogy az egymással viaskodó politikusok végre egyezzenek ki, és dolgozzanak együtt az ország jobbításáért. Ez az

igény mutatja, hogy az emberek jelentős része épp a demokratikus konszolidáció ellentétét érti konszolidáció alatt. A magyar történelemben a nyugalommal (és ezen keresztül a konszolidációval) vált egyenlővé a korlátozott demokrácia, amelyben viszonylag kevés vita van a felszínen. A konszolidált demokrácia pedig egy olyan rendszer, amelyben intézményesen garantált a folyamatos politikai ellentét. Éppen ezért a demokratikus konszolidáció, amelyről Schedler is beszélt, és az a konszolidáció, amelyre sok magyar (és egyébként sok külföldi is) vágyik, nem valósítható meg egyszerre, sőt, az egyik megvalósítása kizárja a másikat, így a mindenkor kormány előtt egy megugorhatatlan lécc áll. Nagy hiba volt a rendszerváltás után, hogy ezeket az egymásnak ellentmondó igényeket nem próbálta meg az elit szinkronba hozni, akár a demokratikus konszolidáció igényének módosításával, akár a konszolidált demokrácia iránti igény erősítésével.

A kérdés végül tehát az, hogy milyen típusú konszolidációra szánja el magát egy kormány, már ha egyáltalán szeretne konszolidálni. Magyarországon a bal-liberális oldal hosszú ideig törekedett arra, hogy a demokratikus konszolidációt valósítsa meg, a Nyugat és az értelmiség igényeinek megfelelően. Ebben nem járt – teljes – sikerrel, hiszen egy igazán konszolidált rendszert nem lehetett volna egy „fülkeforradalommal” alaposan átalakítani. Természetesen voltak sikeres elemei a demokratikus konszolidációnak, sok demokratikus intézmény, így a választások és az Országgyűlés nem tűnik kiiktathatónak a magyar politikai rendszerből, de sok, konszolidáltnak tűnő intézményt a kormány vagy eltörölt, vagy alapvetően átalakított az elmúlt bő hét évben, és a legtöbb átalakítás nem a liberális demokrácia nyugati modelljéhez való igazodás jegyében történt. Éppen ellenkezőleg, ez a modell a kormány szerint több helyen hibás, ezért ki kell javítani, és mivel komolyabb ellenállás nélkül sikerült az intézményeket átalakítani, a demokratikus konszolidáció nem tekinthető sikeresnek.

A (részleges) kudarc egyik fő oka, hogy a politikai elit kevésbé volt tekintettel arra, hogy Magyarországon nemcsak a liberális demokráciának nem volt történelmi előképe, de nem volt minta a demokratikus konszolidációra sem. Éppen ezért a választók, amikor konszolidációra vágnak, leginkább arra az „illiberális” konszolidációra gondolnak, amelyre a magyar történelemben volt példa. A demokratikus konszolidáció kísérlete így részben félreértéseken alapult, ezért nem is lehetett sikeres. Ahhoz, hogy működjön, igényt kellett volna teremteni rá, azaz a demokratikus nevelésre kellett volna hangsúlyt fektetni. Erről azonban, csakúgy, mint a történelem fontosságáról, sokan elfeledkeztek a kilencvenes évek demokratikus eufóriájában.

Fogalmi zavar a demokráciával kapcsolatban

Nemcsak az okozott zavart az elmúlt években, hogy egyáltalán nem volt tisztázva, hogy a politikusok és a választópolgárok mit is értenek/értettek konszo-

lidáció alatt, hanem az is, hogy egy másik kulcsfogalom értelmezése szintén problémásra sikeredett. Éspedig a demokráciáé. Hosszú évek diktatúrája után mind az elitek, mind a választópolgárok nagy várakozással tekintettek a demokráciára, amelyet egységesen pozitívan ítélték meg. A nagy várakozás közben azonban elmaradt, hogy megfelelő tartalommal töltsék meg a demokrácia fogalmát, és ez félreértésekhez vezetett.

Az egyik leggyakrabban előforduló félreértés az volt, hogy a demokráciát sokan nem döntéshozatali módnak és intézményrendszernek, hanem jó végeredménynek hitték; gyakorlatilag a demokráciát azonosították a jó kormányzással, holott ez két teljesen eltérő fogalom. Amikor a demokrácia minőségét kívánjuk meghatározni, alapvetően nem arra vagyunk kíváncsiak, hogy különböző területeken (szakpolitikákban) milyen eredményeket ér el egy adott kormány vagy ország; ez (a kormányzás minősége) ugyanis független a demokrácia minőségétől, sőt a rezsim demokratikusságától is. Hiszen rendkívül demokratikusan is lehet hibát hibára halmozva, katasztrofálisan kormányozni, és akár kifejezetten diktatórikus rezsimben is lehet rendkívüli szakpolitikai sikereket elérni (épp ilyesmire utalt Orbán Viktor tusványosi beszédében,² őt tehát láthatóan sokkal inkább érdekli a kormányzás, mintsem a demokrácia minősége). A kormányzás minősége tehát nem függ a demokrácia minőségétől, sem pedig a rezsim demokratikusságától. Am ha úgy véljük, hogy a kormányzás minősége nem redukálható a szakpolitikák eredményességére (sikerességre vagy sikertelenségre), akkor akár azt is mondhatjuk: a jó kormányzás demokratikus kormányzás, a rossz kormányzás viszont kívül kerül vagy túllép a demokrácia norma- és intézményrendszerén (G. Fodor 2008). Ha pedig a demokrácia elméletünk szerinti kritériumainak teljesülése szakpolitikák függvénye is, akkor a demokrácia minősége már nem lesz független a szakpolitikák minőségétől, azok eredményességétől (sikerességétől vagy sikertelenségétől).

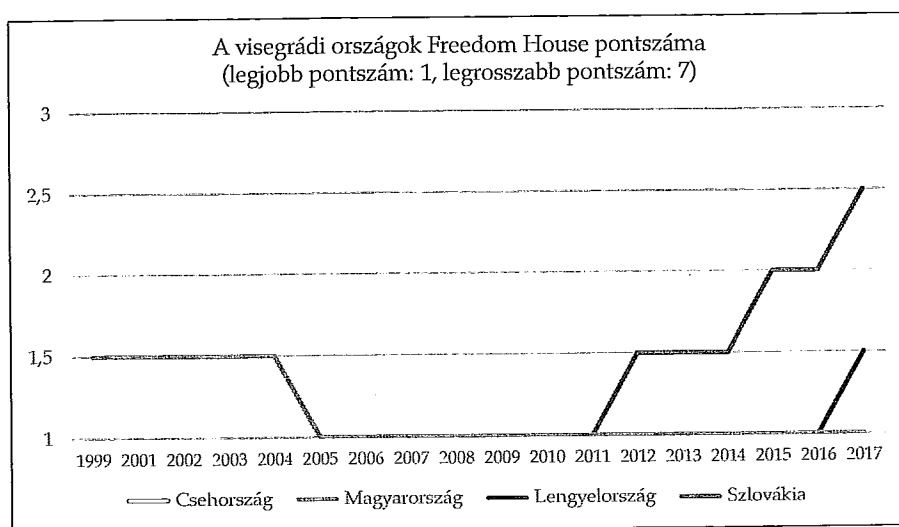
A másik, a rendszerváltó elit körében elterjedt tévhit az volt, hogy minden, ami Nyugaton van, demokratikus, ami nincs, az nem. Így a demokrácia azonos lett a nyugati politikai rendszerrel. Ezzel már önmagában vannak problémák: egyrészt a nyugati politikai rendszerek egymástól is nagyon eltérnek, másrészt pedig ezeknek a rendszereknek vannak nem tisztán demokratikus elemei is. Ez a félreértés azt okozta, hogy a nyugati intézmények lemásolásával egy eklektikus, nem szervesen kiépülő intézményrendszer alakult ki Magyarországon.

A demokráciák minőségét mérő empirikus vizsgálatok

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy az ebben a káoszban megszülető magyar demokrácia hogyan teljesített a rendszerváltást követő években, sokféle meg-

² <http://mno.hu/tusvanyos/orban-viktor-teljes-beszede-1239645>

közelítést alkalmazhatunk, ugyanis a demokrácia minőségét több neves szervezet is méri a világ országainak körében. A Freedom House *Szabadság a világban*³ jelentése a szabadságjogok helyzetét vizsgálja különböző országokban, s egyúttal megállapítja, hogy ezen országok közül melyek „választási demokráciák” (ezekben vannak ugyan rendszeresített választások, de a szabadság mégsem teljes körű), és melyek „liberális demokráciák” (ezen olyan választási demokráciát ért, amelyben a szabadságjogok megfelelő mértékben jelen vannak), és melyek autokráciák (ahol rendszeres választások sincsenek). A Freedom House egy amerikai intézet, amely értelemszerűen a Nyugat politikai értékeit kéri számon a vizsgált országokon, és jelentős mértékben tükrözi a nyugati közvélemény álláspontját.

Forrás: Freedom House

Az ábrán látható, hogy a nyugati intézmények gyors és kérdés nélküli átvétele Nyugaton elégedettséget és elismerést váltott ki: rögtön igen jó osztályzatot kapott Magyarország és a többi visegrádi ország is, majd 2005-ben, amikor a Freedom House úgy vélte, elég idő telt már el a demokratikus konszolidációhoz⁴, az összes visegrádi országot a lehető legjobb osztályzattal illette. Ez volt a rendszerváltó elit célja: a Nyugat elismerésének kivívása, mindenben a Nyugathoz idomulni, függetlenül attól, hogy az ilyen szellemben meghozott döntések mennyire hoznak létre valóban működőképes és a választópolgárok igé-

³ <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2017>

⁴ Ez alapján arra lehet következtetni, hogy a Freedom House-nál – tévesen – úgy gondolták, hogy a demokratikus konszolidáció egy idő után minden új demokráciában végbemegy.

nyeit kielégítő rendszert. Amikor aztán egyes országokban (Magyarországon 2010-ben, Lengyelországban 2016 után) az elit felrúgta ezt a konszenzust, azt állítva, hogy lehet a nyugati minta másolása nélkül is hatékony rendszert kialakítani (sőt: csak így, „unortodox” módon lehetséges ez), a szervezet ezt rögtön visszaesésként értékelte, és az általuk meghatározott „ortodox” demokráciakritériumoknak ezek az új rendszerek egyre kevésbé feleltek meg. Azt azonban továbbra sem állítja még a Freedom House sem, hogy Magyarország ne lenne demokrácia, sőt továbbra is a liberális demokráciák közé sorolja hazánkat, tehát e szervezet kritériumai alapján csak a demokrácia erőzójáról beszélhetünk, eltűnéséről nem.

A politikatudományban a Freedom House mellett legszélesebb körben alkalmazott rangsor a Polity⁵ történelmi visszatekintést is tartalmazó listája. Éppen a történelmi távlat miatt a mai rendszerek közötti különbségeket nehezebb ezzel a rangsorral szemléltetni, mert nem a liberális politikai intézményrendszer meglétére fókuszál, hanem a politikai versenyt nevezi meg a demokrácia egyetlen kritériumának. Magyarországon a választások szabadsága a Polity szerint a legmagasabb mércének is megfelel, így 1990 óta hazánk minden évben maximális pontszámot kapott. Láthatóan az Orbán-kormányt az ilyen kritériumok alapján meghatározott értékelés sokkal jobban érdekli, mint a liberális értékeket és intézményeket számon kérő Freedom House listája.

A demokrácia elméletei és a magyar demokrácia minősége

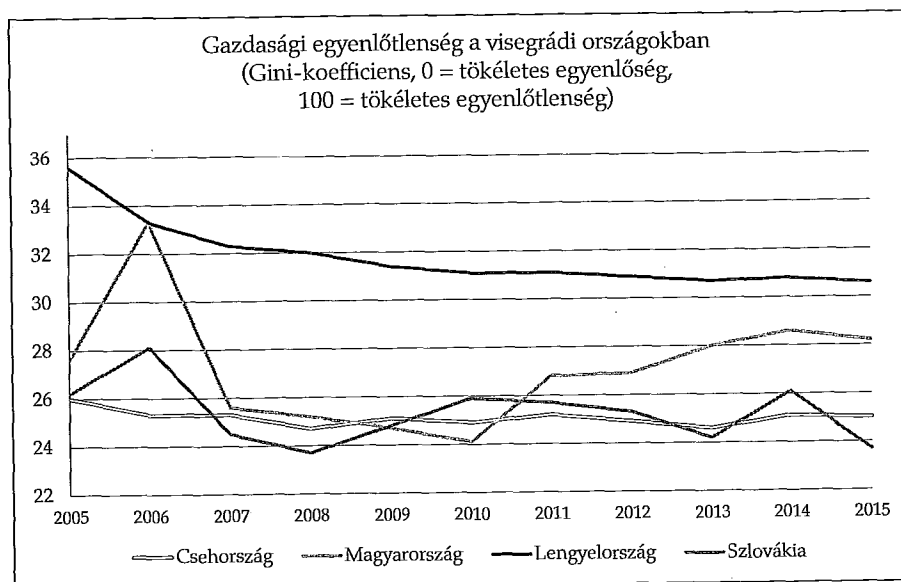
Az empirikus vizsgálatok eredményei mindenképpen érdekesek, de nem igazán visznek minket közelebb a demokrácia fogalmi tisztázásához: a vizsgálatot végző intézet szempontjait tükrözik, melyek a két említett intézet esetében vagy a nyugati értékeket jelentik, vagy pedig egy rendkívül technikai definíciót. Az empirikus mérések eredményei mellett ezért is érdemes áttekinteni, hogy a politikatudomány mit is mond arról, mi a demokrácia. Sajnos ezzel sem lesz egyszerű dolgunk, ugyanis rengeteg megalapozott, egymástól eltérő demokráciaelmélet létezik, mindegyiket egyetlen cikkben nem tudom bemutatni. A továbbiakban néhány fontos elméletet ismertetek röviden, melyek keveredéséből a legtöbb zavar keletkezik, majd értékelem is, hogy az egyes elméletek szempontjából hogyan teljesített a magyar demokrácia az elmúlt évek során a régió többi országához képest.

Elsőként nézzünk egy olyan elméletet, amely részben hasonlít ahhoz, amelyen demokráciát a magyar választók elképzelték maguknak a '90-es évek elején, mégpedig azért, mert a demokrácia minőségét annak eredménye alapján ítéli meg. Az egalitárius demokráciaelmélet szerint a polgárok jogi, politikai, valamint

⁵ <http://www.systemicpeace.org/polityproject.html>

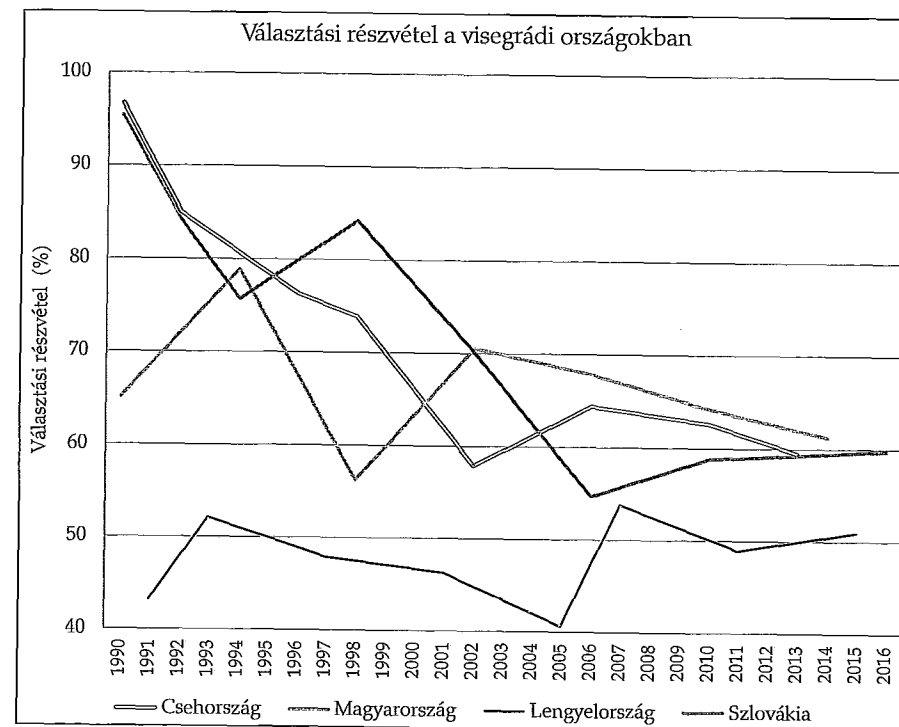
a lehető legnagyobb mértékű társadalmi és gazdasági egyenlősége az, ami azonos súlyt biztosítván az állampolgároknak egy rendszert demokratikussá tesz. Egy demokrácia iránt elkötelezett kormányzatnak éppen ezért nemcsak szentnek és sérthetetlennek kell tekintenie a polgárok jogi és politikai egyenlőségét, hanem egyenlősítő (a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségeket csökkentő) szakpolitikákat kell folytatnia, hiszen az egyenlőtlen polgárok alkotta társadalom nem nevezhető demokratikusnak (Lane–Ersson 2013).

Ha a magyar demokráciát ezen elmélet demokráciakritériumai szerint vesszük górcső alá, vegyes képet kapunk. Jogilag és politikailag sikerült megvalósítani az egyenlőséget, a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenség viszont nagyobb, mint volt az államszocializmus időszaka alatt, és a gazdasági válság óta folyamatosan nő. Az alábbi (a láthatóság érdekében torzított) grafikon a visegrádi országokban tapasztalható gazdasági egyenlőtlenséget ábrázolja. Látható, hogy Magyarországnak nem sikerült a régiós átlaghoz képest csökkenteni az effajta egyenlőtlenséget, ráadásul 2010 óta folyamatosan romlik a mutató, míg a másik három országban stagnál vagy lassan csökken. Az egyetlen ország, amelyik rosszabbul teljesít ebben a vonatkozásban, Lengyelország, azonban a gazdasági egyenlőtlenség itt évek óta stabilan csökken. Az egalitárius demokráciafelfogás alapján tehát azt mondhatjuk, hogy a jogi és politikai egyenlőség megvalósulása ellenére évek óta romlik a demokrácia minősége Magyarországon, különösen akkor, ha a régió többi országával vetjük azt össze.

Forrás: Freedom House

Egy másik koncepció, a részvételi demokrácia elmélete szerint a demokrácia lényege – akárcsak az egalitárius elmélet szerint – nem(csak) a döntéshozás módja, hanem valami más (is): az, hogy minél többen vegyenek részt aktívan a közügyek intézésében. Amennyiben a polgárok nem veszik ki a részüket a demokratikus intézmények működéséből, azok üresek; hiába vannak, valójában csak egy kisebbség használja őket, így a demokrácia legfeljebb korlátozottan működhet (Nylen 2003).

Forrás: Freedom House

A részvétel kritériumát természetesen sokféleképpen lehet értelmezni, például a választási és a választáson kívüli politikai aktivitással. Ami az elsőt illeti: az országgyűlési választások adataiból világosan látszik, hogy a magyar demokrácia komoly hátrányból indult a cseh és szlovák rendszerekkel szemben, ezt azonban 2002-re behozta, és azóta folyamatosan jobb a magyar részvételi adatok, mint bármely más régiós országban. Bár 2002 óta folyamatosan csökken a részvétel mértéke, tehát a magyar demokrácia minősége valamelyest romlik, regionális összevetésben továbbra is jónak mondható. Azt viszont a „saját szemünkkel” is láthatjuk, hogy a választásokon kívüli aktivitás bizonyos szempontból megnőtt

az elmúlt néhány évben: tüntetés tüntetést követ, és ha a Békemenetek aktivitását is figyelembe vesszük, akkor azt mondhatjuk, hogy egyértelműen javult a magyar demokrácia minősége 2012 óta (utoljára 2006 őszén volt ilyen mértékű a választáson kívüli politikai aktivitás Magyarországon). Másfelől azt is gyakran láthatjuk, hogy a magyar polgárok jelentős része apatikus a politikával kapcsolatban (erre az ellenzéki pártok gyakran hivatkoznak), de ennek mértéke a különböző mérések (pl. European Social Survey) szerint nem jelentős: a magyarokat nem érdekli ma kevésbé a politika, mint 1990 óta bármikor.

A továbbiakban felvázolt elméletek – ellentétben az előbbi kettővel – a demokráciát már egy meghatározott módon zajló döntési folyamatként írják le. Az egyik, talán a leggyakrabban használt ilyen elmélet a mandátumelmélet. Ezen elmélet szerint a választók a pártok által föl kínált programok között választanak, és a (szakpolitikai) elképzeléseikhez legközelebb álló programot kínáló pártot támogatják, szavazataikkal pedig e program megvalósítására hatalmazzák föl azt (Körösi 2007: 11–12). Az ily módon értelmezett képvisleti demokrácia működéséhez tehát szükség van olyan programokra, amelyek azonosítható szakpolitikai alternatívákat kínálnak; olyan választókra, akik ezeket a programokat többé-kevésbé ismerik, akiknek vannak szakpolitikai elképzeléseik, és akik ez alapján döntenek; végül olyan politikusokra, akik teljesítik ígéreteiket, vagyis nem térnek el választási programjuktól, amelynek megvalósítására fölhatalmazást kaptak.

A rendszerváltás után a magyar pártok többsége ezzel a felfogással azonosította a demokráciát, és a '90-es évek során a pártprogramokat és a programként értelmezhető szakpolitikai javaslatokat helyezte a demokrácia középpontjába. Egészen más a helyzet 2010 óta. A 2010-es választásokon a szakpolitikai kidolgozottság szempontjából épp a Fidesz programja kapta a leggyengébb értékelést a Méltányosságtól⁶, a többi párt ellenben viszonylag részletesen kidolgozott programot kínált. 2014-ben a kormánypártok választási programja mindössze egy szóból állt („Folytatjuk!”), és az új választási szabályok miatt számos olyan párt elindulhatott a választáson (országos listát állítva), amelynek vagy nem volt programja, vagy az egyáltalán nem volt kidolgozott. Miután a szakpolitikailag legkevésbé kidolgozott programot kínáló, illetve programot egyáltalán nem készítő párt nyert (komoly fölénnyel) a választásokon, megállapíthatjuk, hogy 2010-ben és 2014-ben a magyar választók (akár vannak, akár nincsenek szakpolitikai elképzeléseik) nem a programok alapján választottak elsősorban. Ez a mandátumelmélet szempontjából a demokrácia minőségének romlását jelenti.

A harmadik feltétel (a programok megvalósítása, illetve az ígérek betartása) nehezen vizsgálható, ehhez a 2010-es választáson győztes program nem elég konkrét, nem is beszélve a 2014-esről. Azonban a győztes programok konkrétitásának rohamos csökkenése is elég ahhoz, hogy a mandátumelmélet

alapján megállapítsuk: a demokrácia minősége romlott Magyarországon 2010 óta. Sőt, ez az egyetlen elmélet, amelynek demokráciakritériumait szigorúan véve azt kell mondanunk: a demokrácia megszűnt ebben a ciklusban. Egyebek mellett e demokráciakoncepció kizárólagosságát (vagy legalább kiemelt fontosságát) vallva mondják azt ellenzéki szereplők, hogy Magyarországon már nincs demokrácia.

A kormánypártok egyszavas programja sokkal jobban értelmezhető egy másik demokráciaelmélet, éspedig az elszámoltatáselmélet alapján. Eszerint ugyanis a választások nem a programokról szólnak, hanem a kormány/párt teljesítményéről: ha a választók elégedettek vele, rá szavaznak, ha nem, akkor ellene, tehát utólagos döntést hoznak a teljesítmény, és nem pedig előzetest az ígérek alapján (Körösi 2007: 12). Amennyiben elfogadjuk, hogy a „Folytatjuk!” győzte meg a választókat, akkor az elszámoltatáselmélet ma jobban írja le a magyar demokrácia működését, mint valaha: a polgárok nem a (jövőre vonatkozó) ígérek, hanem a (múltbeli) eredmények miatt szavaztak bizalmat a kormánypártoknak.

Árnyalja a képet, hogy bár újra elsöprő fölénnyel nyertek a kormánypártok, a 2014-es választások előtt (a Medián felmérése⁷ szerint) csupán az emberek 36%-a volt elégedett a „dolgok haladásának irányával” (a kormány tevékenységével némileg többen, de ebben a tekintetben is többen voltak az elégedetlenek az elégedetteknel). Ez a 36% persze jóval magasabb, mint az a 14%, amit 2010-ben, a második Orbán-kormány megválasztásának idején mért⁸ a Medián, de nagyjából megegyezik azzal a 37%-al, amit a Gyurcsány-kormány újráválasztásakor mért ugyanez az intézet. Mindezt figyelembe véve az elszámoltatáselmélet alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a magyar demokrácia minősége körülbelül ugyanolyan, mint az elmúlt nyolc évben bármikor, esetleg valamennyit még javult is.

Az előző két elmélet igen komoly elvárásokat/feltételeket támaszt a demokráciával szemben, melyek maradéktalan teljesülése szinte lehetetlen. A minimalista demokráciaelmélet ezeket az „irreális” elvárásokat próbálja kiküszöbölni. Hívei szerint míg rendszeres a versengés a közhatalomért, és sem a választásokon való indulás, sem a szavazójog nem korlátozott, addig demokrácia van; amennyiben ezek a feltételek nem teljesülnek, akkor diktatúra (Körösi 2007: 13). Miután Magyarországon a választások rendszeresek, a szavazójog pedig általános, demokrácia van. Tulajdonképpen ezen elmélet alapján méri a demokráciát a Polity intézet, mely szerint a magyar demokrácia minősége kifogástalan.

Ugyanezen elmélet egyes hívei a demokrácia további feltételének tartják a politikai váltógazdaságot: ameddig egy rendszerben nincs kormányváltás, az

⁶ <http://www.meltanyossag.hu/files/meltany/imce/doc/pd-programelemzes-fidesz.pdf>

⁷ <http://median.hu/object.cd804c1b-7e19-4376-ac97-b8089b67b753.ivy>

⁸ <http://median.hu/object.d0992138-f676-459e-9e23-330953a13df1.ivy>

igazából nem is demokrácia. Így, ha komolyan vesszük, hogy 2010-ben forradalom történt, a 2012-es Alaptörvény pedig új rendszert hozott létre, akkor ez a rendszer nem nevezhető demokráciának, mert még nem került sor kormányváltásra; de ez betudható a rendszer rendkívüli fiatalságának.

Magyar konszolidáció és magyar demokrácia

A magyar demokrácia és konszolidáció nagy gondja, hogy nincs pontos képe arról sem a politikusoknak, sem a választóknak, hogy mi is a demokrácia vagy a konszolidáció lényege, ha pedig mégis van egy elképzelés, akkor nem vesznek tudomást a többi, de éppúgy legitim elképzelésről, ezzel valódi káoszt teremtve. A '90-es években az elit a nyugati intézményrendszer lemásolását azonosította a demokráciával, és úgy vélte, ha ezt a másoló magatartást folytatják, akkor elérik a konszolidációt. Ez tévedés volt, ugyanis a demokratikus konszolidáció egy ennél összetettebb fogalom és feladat, de a nyugati közvéleménynek ez a másolás is elég volt, így senki sem ásott a probléma mélyére. Eközben a magyar társadalom egészen másképp értelmezte ezeket a fogalmakat, és a két elképzelést nem hangolta össze senki húsz éven keresztül. 2010 után azonban a Fidesz a magyar történelemből jobban ismert demokrácia- és konszolidációkonceptiót tett kormányzása középpontjába, felrúgva ezzel a rendszerváltó elit konszenzusát, amely korábban elfedte az értelmezési problémákat, elnyerve viszont a magyar társadalom egy jelentős rétegének tetszését. A magyar demokrácia minősége az elmúlt hét évben sok szempontból romlott, más elképzelések szerint stagnál vagy javul, és nem nevezhető konszolidáltnak sem, de mindkét fogalom új értelmezést kapott, ami mellett nem mehetünk el szó nélkül.

Irodalom

- G. Fodor Gábor (1998): Jó és rossz kormányzás Magyarországon, avagy a demokratikus minőség mérésének problémája. *Politikatudományi Szemle*, 1. szám, 131–144.
- Körösényi András (2007): A demokratikus elitizmus konszenzusán túl. *Politikatudományi Szemle*, 4. szám, 7–28.
- Lane, Jan-Erik – Ersson, Svante (2003): *Democracy. A Comparative Approach*. New York, Routledge.
- Nylen, William R. (2003): Participatory Democracy in Theory. In Nylen, William R.: *Participatory Democracy versus Elitist Democracy. Lessons from Brazil*. New York, Palgrave Macmillan.
- Schedler, Andreas (1998): What is Democratic Consolidation? *Journal of Democracy* 2, 91–107.

SZEREPLŐK

Novák Zoltán

Orbán legend

Az emberek mindennapjai a történetek iránti leküzdhetetlen és szenvedélyes vágyódás jegyében telnek, és ez a vágyakozás egész életünkben elkísér mindannyiunkat. A történeteket keressük a regényekben, a moziban, a magazinokban, a valóságshow-ban a végeláthatatlan szappanoperákban, a színházban, az operában, a kertkapu előtti pletykafolyamban, a kocsmában, de még a templomban is. Történetekkel operálunk a randevúkon, az altatásnál, a baráti társaságban, a kreatív meetingen, a tanórán, az előadáson, a szószéken, de történeteket osztunk meg és keresünk a Facebookon, a portálokon, a fórumokon és a blogokon is. Mindegy, hogy milyen helyszínen vagy felületen, észrevétlenül, de szakadatlan keressük azokat a történeteket, amelyek megragadnak, szórakoztatnak, elképesztnek, megmozgatnak, inspirálnak, kikapcsolnak, lenyűgöznek, megborzongatnak, megnevettetnek, megérintenek, letaglőznak, kifacsarnak vagy megdobogtatnak.

A választó is a történetek foglya, a politikát a történeteken keresztül érzékeli, hősöket vagy antihősöket keres, akikkel azonosulni tud, akiket szerethet vagy gyűlölhét, akiktől irtózhat, vagy akikért rajonghat. Akarva vagy akaratlanul, de a politika teljes eszközrendszere, a politikai marketingkommunikáció, a brandépítés, a pozicionálás, a targetálás, a tematizáció, a keretezés mind-mind azt szolgálja, hogy a választópolgár előtt egy kerek történetté álljon össze a politikai cselekvés. Nem túlzás tehát azt kijelenteni, hogy a recepció szempontjából közelítve a politika legfontosabb rendezőelve a történetvezetés.

És ez az a motívum, ami megkülönbözteti Orbán Viktort a riválisaitól. Orbán sosem pusztán a személyes imázsát, a politikai nézeteit vagy éppen a vízióit, elképzeléseit ajánlja fel a választóknak, hanem egy történetet. Egy történetet világos szereposztással, egyszerű és emocionális narratíva mentén. Ez a narratíva beszél hozzánk, megszólít, hízeleg nekünk vagy ledorongol, háborgat vagy megragad, él, mozog, alakul, formálódik, viszonyulásra készítet, nem hagy minket parlagon.

Eposzi narratíva

Ebben a megközelítésben a választópolgárok a mesemondó körül üldögélő, tágra nyílt szemű gyermekekhez hasonlatosak, akik lebilincselve hallgatják, hogy saját mesemondójuk hogyan kanyarítja kedvenc hősük történetét. A narratíva

minden formakelléke azt a célt szolgálja, hogy körvonalazzon, megtámasszon, felerősítsen egy történetet, a valóság egy verzióját, egy olyan permanens elbeszélést, melyet az egyik politikai oldal dominánssá akar tenni.

Orbán esetében a történetészövés dramaturgiája egyszerű és működőképes; adott az eposzi hős, aki elé mindig valamilyen nehézség gördül, amelyet le kell küzdenie valamilyen spirituális cél érdekében. Az elé gördülő akadály lehet valamilyen külső vagy belső ellenség, de a történet fő mozgatórugója mindig a küzdelem. Ezért lényeges motívum, hogy az ellenség úgy legyen kiválasztva és bemutatva, hogy a harc erős emocionális töltetet kapjon. Az elmúlt huszonöt évben Orbán Viktor ellenfelei mindig magát Orbán Viktort jelölték meg ellenségként (ő talán a leginkább demonizált figurája a hazai politikának). Ehhez képest a Fidesz sokkal kreatívabban kezelte az ellenségképzést, sosem elégedett meg a konkrét ellenfelek diabolizálásával, hanem igyekezett őket kontextusba helyezni. Részben ennek következtében meglehetősen színes kavalkádját sikerült felvonultatni az ellenségeknek: kommunizmus, posztoszocialista erők, a neoliberalizmus, az álcivilik, multik, bankok, a rezsi, oligarchák, háttérhatalmak, a nemzetközi nagytőke, az államadósság, a migránsok, Brüsszel, Soros, IMF stb. Ezek eléggé eltérő mintázatú jelenségek, van, amelyik megfoghatatlan, magasabb absztrakciós szinten működik, és van, amelyik nagyon is konkrét. Voltak köztük olyanok, amelyek alkalmasak voltak az eposzi logika érzelmi megalapozására, és voltak olyanok, amelyeknek gyorsan lejárt a szavatossága. A tartós és mozgósítóerővel bíró ellenségkép lényege, hogy meglegyen benne az a projekciós potenciál, hogy az országra nézve valós és jelentős veszélyt jelenítsen meg. Azonfelül a jól konstruált ellenségkép nemcsak az adott közösséget fenyegeti, hanem a választó személyében is veszélyeztetve érzi magát. Ha ezek a feltételek nem valósulnak meg, akkor rosszul van felépítve az ellenségkép (ilyen is elfordult néhányszor), ha pedig súlyos aránytévesztéssel van kiválasztva a célpont, akkor a történet átfordul komikus eposzba (ehhez nagyon mellé kell lőni).

Visszont a Fidesz démonjai nem pusztán szeparációs eszközök, nem csupán arra szolgálnak, hogy kijelöljék az *ők* és a *mi* közötti éles határvonalat, hanem a legelemibb kapocs a vezér és a törzsbázis között, mi több, egyfajta kohéziós kötőelemként szolgálnak, ami egyben tartja a táborot.

De az ellenségkép helyes megválasztása és felépítése önmagában még mindig kevés, hihetetlenül fontos a kontextus plasztikus megformálása, vagyis hogy a kerettörténet kellő vivőerővel rendelkezzen, és minden követőnek teljesen világos legyen, hogy ebben a történetben *kik vagyunk mi*, ki az ellenség, ki az a hős (kiemelkedő vezető), aki megvédhet minket, mit kell nekünk tenni (hogy megvédhessen minket), és mivel fenyeget, ha ezt elmulasztjuk. Ha ez a történet jól van megkomponálva, akkor fenntartható a szükséges feszültség és készültség, mozgásban tartható a törzsbázis.

Heroikus kormányzás – az orbáni szerepszintézis

Van még egy érdekes aspektusa Orbán Viktor eposzi szerepkörének, amit 2010-es kormányra kerülése óta figyelhetünk meg. Imázskonstrukció szempontjából az ellenzéki és a kormányfői szerepkörnek is megvannak az előnyei és a hátrányai. A regnáló miniszterelnök a cselekvő politikus színében tud feltűnni, aki ha döntést hoz, annak azonnali következménye van; aki potens védelmezője a hazai érdekeknek. Ezzel szemben az ellenzéki vezető a változás, a változtatás ígéretével tud fellépni, megszólítva mindazokat, akik elégedetlenek az adott helyzettel/helyzetükkel – a protest hangulat játszik a kezére, és az abból fakadó ellenállási reflex.

Orbánnak sikerült a két szerep szintézisét megvalósítani: egyszerre van kormányon és egyszerre ellenzéki; egy lázadó kormányfő, aki uralja a belpolitikai teret, de eközben az Európai Unió belső ellenzéke, Dávidként harcolva az Unió bürokratái és Európa potentátjai ellen. Ezzel a szavazóbázis számára egyszerre jelenik meg a hatalom birtokosaként és forradalmárként, aki a fennálló rend megváltoztatására tör.

Idő- és térkezelés

Orbán Viktor perspektivikus elképzeléseit többnyire a kötcsei és tusványosi beszédeiben osztja meg a széles közvéleménnyel. Ha végigfutunk az elmúlt tíz év termésén, nem nehéz észrevenni azt a tendenciát, ahogy a belpolitikai fókusz fokozatosan kitágul, és egyre inkább a világpolitikai és geopolitikai kérdésekre helyeződik a hangsúly. Ugyanígy kitapintható az időkezelés horizontváltása, a visszatekintő múltértelmezést/átértelmezést lassan felváltják a jövőorientált víziók (a világpolitika alakulásáról). Ha ehhez hozzávesszük az egyéb megnyilatkozásokat (a felszólalásokat az Európai Parlamentben, a nemzetközi sajtótájékoztatókat, a külföldi lapoknak adott interjúkat), a politikai cselekvés egyes szintjeit és az ellenségképzés mintázatát, teljesen nyilvánvaló, hogy Orbán szeme előtt a nemzetközi szereplővé válás igénye lebeg. Az alternatív Európa szószólója kíván lenni, aki meghangszereli Európa elégedetlenkedőinek ellenérzéseit és szorongásait.

Alakformáló impulzusok

Mindazonáltal hosszú út vezetett idáig, és érdemes kicsit visszamenni az időben, és végigvenni Orbán Viktor politikai személyiségfejlődésének főbb stációit. Ám ha meg akarjuk érteni az orbáni pályáiv lényegét, el kell távolodnunk a baloldali értelmezéstől, amely az „áruló” metaforával operál, és azt állítja, hogy Orbán Viktor először elárulta a liberalizmust, majd hátba támadta a konzervativizmust,

hogy aztán meglelje a liberális demokráciát. És el kell vetnünk azt a jobboldali köntörfalazást is, amely megpróbálja elkenni, eltagadni ezeket a „pálfordulókat”. Legfőbb állításunk, hogy az ideológiai pozícióváltásokat a néptől kapott impulzusok diktálták, Orbán Viktort mi, szavazópolgárok formáltuk olyanná, amilyen; a választói közösség terelte arra az útra, amelyen ma is jár.

Orbán egyik pillanatról a másikra vált országosan ismert politikussá 1989-ben, amikor Nagy Imre újratemetésén a szovjet csapatok kivonulását követelte. Az akkori Orbán Viktor a verbális és nonverbális készségeit, debatterti képességeit, rétori technikáját illetően még meglehetősen kiforratlan volt, de ideológiai szempontból egészen konzekvensek voltak a megszólalásai – kiváltképp, ha az akkori hazai világnézeti „katyvasz” viszonylatában szemléljük. Az erős antikommunista hangvétel következetes liberális nézetekkel társult. Amikor a kampányban megkérdezték, mégis miben különbözik a Fidesz és az SZDSZ világnézete, a válasz többnyire az volt – egyebek mellett –, hogy a Fidesz programja liberálisabb. 1992-ben Orbánt a Liberális Internacionálé alelnökévé választották, később a végrehajtó bizottság tagja is volt.

Ezen a ponton nehéz lett volna más utat elképzelni Orbán Viktor számára, mint hogy ő lesz a hazai liberalizmus egyik jeles képviselője a következő egy/másfél évtizedben, de nem így történt. Két olyan impulzus érte Orbánt, amely letérítette erről az útról. Az egyik lökést az adta, hogy Orbánt sohasem fogadta be a fővárosi liberális szcéná. Ebből jó néhány konfliktus adódott, nemcsak az akkor komoly befolyással bíró értelmiségi körökkel, de párton belül is okozott ellentéteket. A másik fontos tényező, hogy Orbán és a Fidesz vezetői komolyan bíztak a párt 1994-es győzelmében (ez részben a ciklus közben mért szimpátia-indexek félreértelmezéséből adódott), és komoly bukásként élték meg a választási eredményeket. Annak ellenére, hogy a ciklus során messze a Fidesz volt a legnépszerűbb a magyar pártpalettán, az 1990-es eredményhez képest a szavazótáboruk 60 ezer fővel csökkent, az övéké lett a legkisebb frakció, és a Fidesz volt az egyetlen párt, amelyiknek nem sikerült egyéni választókerületben egyetlen mandátumot sem szereznie.

A Fidesz vezetői és háttéremberei ebből a bukásból azt szűrték le, hogy a magyar választói közösség nem tart igényt két liberális pártra, és ha dönteni kell a két párt között, akkor a liberális szavazók többsége a Szabad Demokraták Szövetségét választja. Tehát a Fidesznek liberális pártként nincs jövője, viszont 1994-ben (a szocialista párt és a szabad demokraták koalíciójával) létrejövő hatalmas baloldali tömbe szembehelyezkedő jobboldali erőnek igen. Már a választások előtt érzékelhető volt a Fidesz finom jobbratolódása, de a választások után indult meg a párt átpozicionálási manővere, amit az MDF bukásából (mandátumainak háromnegyedét elvesztette) fakadó vákuum tett lehetővé. A művelet elméleti hátterét a Századvég Alapítvány (mint a Fidesz mögött álló agytröszt) dolgozta ki, és *A polgári Magyarországért* vitairat megjelenése jelentette az első fontos sarokkövet.

A konzervatív profil

1998-ban Orbán Viktor már jobboldali vezetőként volt Horn Gyula kihívója, és sikerült elérnie azt is, hogy a két forduló között megtartsák az első miniszterelnök-jelölti vitát. A fiatalos, ugrásra kész Orbán mind vizuálisan, mind verbálisan Horn fölé kerekedett, aki blazírt magabiztosságával a múlt emberének tűnt. A Fidesz pedig hitelesen el tudta foglalni a jobbközép térrésumot, központi ígérete a polgári Magyarország megteremtése volt, és a párt először alkalmazta azt a nyelvpolitikai offenzívát – még ha mai szemmel kicsit kidolgozatlan módon is –, amely máig jellemzi kommunikációs karakterét. A polgári szó szinte minden megnyilatkozásban elhangzott, minden szóróanyagon szerepelt, és minden választópolgárhoz eljutott a polgári Magyarország víziója.

A térfélváltás egy racionális és célravezető döntés volt, ami meg is hozta az eredményt: a Fidesz megnyerte a választásokat, és Orbán Viktor megkezdte első miniszterelnöki ciklusát egy koalíciós kormány élén. A térfélváltás ugyanakkor stílusváltással párosult, és Orbán Viktor politikusi karaktere fokozatosan átlényegült: a fiatalos, dinamikus, „fésületlen” krakéler politikus imázsát fokozatosan felváltotta a konszolidált külsejű, kimért, felelős államférfi profilja. Ez volt Orbán Viktor konzervatív korszaka. Persze ez az imázs nem volt vadhajtasoktól mentes, hisz a Fidesz a jobboldal egyesítését tűzte ki célul, és ehhez meg kellett nyernie egyrészt a kispapok szavazókat, másrészt a MIÉP szavazóit, de a ciklus második felére Orbán egy sajátos apolitikus attitűdöt vett fel, igyekezett felülemelkedni a pártpolitikai csatározásokon, többnyire az ország jövőjére vonatkozó elképzeléseit kommunikálta, a negatív üzeneteket pedig meghagyta a párt vezetőinek.

A 2002-es választási kampánynak a kormányoldal nagy fölényrel futott neki, a Fidesz a közvélemény-kutatások többségében több mint tíz százalékponttal vezetett. Amikor ennek ellenére elvesztette az első fordulót, a kampányban olyan ritmusváltásra került sor, amilyenre ritkán van példa. A párt rengeteg ismert embert (színészeket, zenészeket, sportolókat) mozgósított, hogy álljanak ki a kormány mellett, új kampányfilmeket forgatott, nagygyűlést szervezett és hihetetlen erőfeszítéseket tett, hogy megfordítsa az eredményt a második fordulóban, még ha ez a számok alapján lehetetlennek is tűnt. Ebben a kéthetes időszakban Orbán Viktor nagyon más arcát mutatta, mint az azt megelőző időszakban, beleállt a kampányba, sokkal agresszívabb hangot ütött meg, a TF-en elmondott beszédének „hozz még egy embert” eleme azóta szállóigévé vált, a Kossuth téri nagygyűlés pedig a Fidesz utcai élménypolitikálásának (eseménymarketingre épülő stratégiájának) kezdőpontja volt.

Nem sikerült a második fordulóban megfordítani a választási eredményeket, és ebből Orbán Viktor és tanácsadói két következtetést vontak le. Az egyik az volt, hogy a mérsékelt konzervatív szerepkör nem mozgatta meg a választókat, erre a profilra nincs elegendő kereslet Magyarországon. Ellenben az az Orbán

Viktor, aki a két forduló között villantotta meg arcélét, már sokkal többre viheti. Orbánnak ugyanis két hét alatt majdnem sikerült a lehetetlen, leküzdhetetlennek tűnő hátrányból majdnem döntetlenre hozta ki az eredményt. A másik következtetés pedig az volt, hogy azon túl, hogy arculatváltásra van szükség, a jövőben a kommunikációt kiemelten Orbán Viktorra kell építeni, mert – mint azt a két forduló közti teljesítménye mutatta – sokkal jobban eladható brand, mint maga a Fidesz vagy a polgári Magyarország toposza.

Ez volt a második olyan választói impulzus, amely törést eredményezett Orbán politikai pályáivében. Ráadásul a 2002-es választás egyszerre két impulzust is küldött. A nem várt vereség letaszította a konzervativizmus útjáról, a két forduló közötti pozitív választói visszacsatolás pedig új pályára lökte.

A plebejus népvész

Ennek megfelelően meg is történt az orbáni karakter átgyúrása, megváltozott a hajviselete, az öltözködése, a beszédstílusa, de mindeme változás a TF-en debütáló arculatban gyökerezett. A plebejus aspektus, mint önidentifikációs elem, csak később került elő, de lényegében jól jellemzi az ellenzékben töltött két ciklus egészét. Ez az új szerepkör sokáig nem aratott egyértelmű sikert a választók körében, a Fidesz ismét elbukott egy választást, de sikerült stabilizálnia helyzetét, mozgásban tartania a bázist, és párton belüli kiemelt pozícióját is megkérdőjelezhetetlenné tette. A polgári jelszó lassan kikopott a párt uralkodó regiszteréből, helyét a nemzeti jelző vette át, ami finoman jelezte, hogy a nacionalista hangolás egyre nagyobb és nagyobb szerepet kap.

A népvész karakter sikerének – némi spéttel – külső körülmények ágyaztak meg. Az őszi beszéd utáni közhangulat jó táptalajt jelentett a plebejus politika szerepkészletének, a 2008-as válság és a szociális népszavazás pedig kikövezte Orbán Viktor útját a miniszterelnöki szélig. Lassan az is világossá vált – ez részben Orbán kommunikációs előtérbe helyezéséből is adódott –, hogy tulajdonképpen nem a Fidesznek, hanem Orbán Viktornak van szavazóbázisa, és a második kormányzati ciklus megkezdésével elindult a vezető és a bázis összehangolódása.

Bázis-szimbiózis

Az az állítás, hogy Orbán politikusi karakterét a választóközösség formálja, 2010 óta hatványozottan igaz. A kormány ugyanis folyamatosan szondázza a választók körében Orbán Viktor megnyilvánulásainak legapróbb motívumait is, pontos és részletes képük van a döntések és kommunikációs panelek választói recepciójáról. Soha senki nem tudott még ennyit saját választóközösségének preferenciáiról, vágyairól, hiedelmeiről, félelmeiről, mint a mostani kormányzat,

és az irányokat és arányokat ehhez a tudáshoz igazítják. Ez a permanens monitorozás teszi lehetővé, hogy a kormányzás folyamatos testtüzemben működjön. A kormány a legtöbb megosztó kérdésben elmegy a falig, és ha ütközőpont-hoz érkezik, akkor azonnal reagál, akár egyik napról a másikra eltöröl egy olyan törvényt, melynek az okadatolásával hónapokat töltött.

Fontos azonban megjegyezni, hogy ez a testtűzem elsősorban a törzsszavazókra koncentrál, a saját szavazók véleménye, esetleges attitűdváltása számít igazán. Orbán együtt lüktet, együtt lélegzik ezzel a bázissal, előre tudja, mit akarnak hallani tőle, mire rezonálnak, mire mozdulnak. Szimbiózisban van ezzel a táborral, erős érdek és értékközösséget alkotva. Orbán Viktor egyszerre idomít és idomul, ahogy a választói közössége is idomít és idomul. Az egymásrautaltság, a közös küzdelem egy jobboldali flow-élményt szolgáltat a bázisnak, ami egy aktív identitást teremt.

Korszellem a gépben

Még egy dolog az orbáni karakter kezére játszott az utóbbi években, ez pedig nem más, mint a korszellem. Ahhoz, hogy ezt megértsük, térben és időben is szélesebbre kell venni a vizsgálat fókuszát; igazodási pontként érdemes Fukuyama paradigmikus állítását alapul venni 1989-ből. Ha ugyanis a *történelemnek vége*, az egyszersmind azt is jelenti, hogy a hagyományos politikai szereprellációk is megváltoznak. Sommásan azt mondhatnánk, ha történelemnek vége, akkor a politikai osztálynak is vége.

Valójában arról van szó, hogy a liberális univerzalizmus, a governance-szemlélet felfutása és a hidegháború utáni békeidőszak nyugalmi állapota azt az érzetet keltette, hogy nincs már szükség vezéralakokra a politikában, sokkal inkább az érdekek aggregálására és szintetizálására képes józan tisztségviselők. A vízióvezérelt, karizmatikus politikusokat fel is váltották az egyeztetések mérsékelt robotosai. Két évtized múltával azonban nemcsak a történelem türemkedett vissza a politikába, de a geopolitikai rendezőelv is; a világpolitikai erőter átrendeződése, az ebből fakadó hidegháborús hangulat, valamint a közkeleti válsággócok, a hozzájuk kapcsolódó terrorhullám és menekültválság hihetetlenül megnövelte az emberek bizonytalanságérzetét, ezért a választókban egyre erősebb az igény a karizmatikus, erőt sugárzó politikusok iránt, akik képesek a változás és biztonság ígérteit egyszerre megtestesíteni.

Fukuyama tézisének sokan félreértelmezték, sokan megalapozottan bírálták (például Huntington), de koncepcióját érdemes a helyén kezelni. Fukuyama ugyanis nem tett mást, mint megragadta az akkori korszellem irányát, és mindenki másnál plasztikusabban fogalmazta meg annak lényegét. Egy paradigmaváltás krónikása volt, és az új paradigma képviselői (a szemléletformáló tudományos szféra, a politikai és gazdasági elitek) valóban hittek abban, hogy

maguk mögött hagyhatják a történelmileg determinált kulturális tényezőket, valamint a geopolitikai szempontok rendezőelvét, és intézményi adaptációval és a nyugati modellek mintakövetésével a világ bármely országában meghonosítható a liberális demokrácia.

Sokáig úgy tűnt, hogy ez nem pusztán egy hiú ábránd, de a liberális demokrácia (vélt vagy valós) negyedszázados (torzításoktól sem mentes) térhódítása után egyértelmű megtorpanás következett. Ráadásul a „történelem visszatérése” egybeesett három másik (egymástól nem független) válságjelenséggel: a liberális demokrácia alapjainak megingásával, a klasszikus pártrendszer megroppanásával és az Európai Unió belső válságával.

A liberális demokrácia még a modellértékű országokban is komoly kihívások elé került, és hívei egyre gyakrabban kényszerülnek utóvédharcokra. Olyan belső alapértékei kérdőjeleződnek meg és relativizálódnak, mint a befogadás, a jóléti állam alapjain nyugvó társadalmi szerződés, a kulturális tolerancia és együttélés, a szociális szolidaritás vagy a társadalmi integrálóképesség. A liberális demokrácia megújulásra kényszerül, sorsát és mintaadó potenciálját az önkorrekciós képessége dönti majd el. Az ideológiai hadszíntéren is komoly átrendeződés érzékelhető, a nagy mérvadó, *mainstream* pártok – és azok jelöltjei – egyre-másra szorulnak teljesen háttérbe: az osztrák elnökválasztás példája megismétlődött Franciaországban is, a második fordulóba egyik történelmi pólusképző politikai párt jelöltje sem jutott be. De a pártrendszerek egész Európában olyan dinamikát mutatnak, amilyenre a múlt század közepe óta nem volt példa.

Egy újabb paradigmaváltás kellős közepén vagyunk, a történelem nemcsak visszatért, de be is sűrűsödött, és senki nem tudja, hogy hova futnak ki a jelenlegi folyamatok. Ez a fermentálódó korszak pedig nemcsak, hogy teret enged az orbáni karakter kibontakozásának, de bizonyos felhajtóerőt is biztosít neki és a hasonló zsánerű politikusoknak. Orbán Viktort kevés dolog térítheti le a mostani fejlődési ívről (lényegi profilváltást eredményezve). Ezt vagy egy külső impulzus válthatja ki, például a külpolitikai klíma drasztikus változása, vagy egy újabb választói impulzus, mondjuk a *bázis-szimbiózis* megszakadása vagy kiüresedése. Pillanatnyilag egyiknek sem mutatkoznak előjelei.

Nagy Attila Tibor

Törésvonalak a magyar pártrendszerben,

avagy van-e élet a bal–jobb megosztottságon túl?

A többpártrendszer 1989-es helyreállítása óta többször megfogalmazódott nyilvános diskurzusokban és megszólalásokban a bal- és jobboldal véget nem érő szembenállásának tarthatatlansága, és erre alapozva akadtak olyan politikai erők, pártok, amelyek ezen megosztottság meghaladását ígérték. Mostanában a Jobbik és a Momentum teszi ezt. A „civakodó pártoskodás”, a problémák bal- vagy jobboldali szemüvegen keresztüli szemlélésének és kezelésének meghaladása első hallásra szimpatikus. Hogy is ne lenne üdvözlendő az összefogás hangoztatása, a régi bal–jobb törésvonal helyett valami új kitalálása?

De bármennyire is legyen tetszetős ez az elképzelés, az 1989 és 2017 közötti időszak történései azt bizonyítják: a bal–jobb megosztottságon felülemelkedni akaró, a magukat középre pozicionáló pártok többnyire be sem jutottak a parlamentbe, vagy ha mégis, akkor csak a kispárti lét volt teljesítményük csúcsa. A politikai középben állás, a centрупártiság Magyarországon eddig nem bizonyult nyerő stratégiának.¹ Ez nem véletlen, és most ennek okai keresésére indulunk.

A magyar bal- és jobboldaliság történetisége

Történelmi korszakok és a velük járó változások is módosítanak a politikai bal- és jobboldaliság jellegén. Nyugat-Európában a XIX. században a munkásmozgalom különböző irányzatait magában foglaló baloldaliság a kapitalizmus megdöntését, vagy legalábbis erőteljes megváltoztatását igényelte, a nem baloldali pártok ehhez képest a polgári rend védelmezőinek számítottak. Az egyik fő törésvonal a munkásosztály, a paraszti társadalom és az alkalmazottak képviselőlete volt a tőkés uralmánál nevezett politikai rendszerrel szemben. Idővel, a XX. század első évtizedeire a baloldal szociáldemokrata vonulata mindinkább beilleszkedett a rendszerbe, a parlamentben a választójog kiszélesítésével, majd általánossá tételével képviselőlethez jutottak. Ők persze „jobboldali elhajlónak” számítottak a tőlük balra álló kommunista pártok szemében, amelyek továbbra is a polgári politikai rendszer megdöntését kívánták.

Kelet-Közép-Európában, benne Magyarországon ezek a folyamatok jókora fáziskéséssel és a nyugat-európaihoz képest módosulásokkal mentek végbe.

¹ Centрупártiság alatt olyan politikai magatartást értünk, amely a politika bal- és jobboldali megközelítésének meghaladását hirdeti.

Máig kiható következménye van annak, hogy a kapitalizmus, a polgárosodás lassabban és kevésbé átfogóan ment végbe, mint tőlünk nyugatabbra. Nálunk a reformkorban egyidejűleg zajlott a polgárosodás és a nemzetépítés (magyar nyelvújítás, a magyar nyelv hivatalossá tétele), miközben a Magyarország lakosságának valamivel több mint a felét alkotó más nemzetiségek is éppen ekkortájt kezdték fölfedezni és megélni nemzeti identitásukat. Ellentétben a gyarmatokkal rendelkező nyugat-európai országokkal (lásd Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Németország) Magyarország maga is egy birodalom része volt. Az, hogy a magyarok a Habsburg-birodalomban, több száz éves fennhatóság alatt milyen részönállóságot tudtak kiharcolni, az udvar és a magyar politikai vezetők (rendek) aktuális erőviszonyaitól függött. Az ezzel kapcsolatos közjogi küzdelmek – összekapcsolódva a nemzetiségi kérdéssel – az Osztrák–Magyar Monarchia történetét is végigkísérték. Trianon máig tartó kihatása, hogy a magyar politikának 1920 óta egyik fontos kérdése lett a határon túli magyar kisebbségek sorsa, amelyhez az adott magyarországi politikai rendszernek viszonyulnia kellett valamiképpen. Ennek egyik módja volt a határok revíziója a Horthy-rendszer idején, a másik a határon túli magyar kisebbségek problémáinak fel nem emlegetése a szocialista internacionalizmus jegyében a Kádár-rendszer idején. Az 1989/90-es rendszerváltozást követően a határok megváltoztatásáról lemondott a magyarországi politika, és a kisebbségi magyarok jogainak erősítését, megvédését hangoztatta.

Ebből a vázlatos történeti áttekintésből is látszik: Magyarországon a nemzeti kérdés kulcsfontosságú volt, amelyhez a pártoknak viszonyulniuk kellett valamiképpen. A nemzeti-közjogi kérdések fontosságát mutatják a Monarchia magyarországi pártpolitikai küzdelmei, melyek mind gyakrabban parlamenti obstrukciókban, majd verekezésben csúcsosodtak ki. A XIX. század Magyarországon a kereskedelem, az iparfejlesztés kérdései csak lassan váltak a politika központi kérdéseivé, akkor is valamilyen nemzeti ügygel összefüggésben (lásd az „agrár–merkantil” ellentétet, amely felszínre hozta az önálló vámterület követelését). Az igazi izgalmat azonban a nemzeti-közjogi kérdések jelentették.

A munkásosztály (paraszttság) versus uralkodó osztály (elitek) konfliktusa is jelen volt természetesen a XIX. század végén, jelentőségének növekedését a Tanácsköztársaság és a kommunista párt megjelenése is mutatja. Látni kell viszont a jelentős különbségeket a nyugat-európai folyamatokhoz képest: gyarmatbirodalom helyett alávetettség – igaz, ez egyre nagyobb belső önállósággal járt –, a polgári fejlődés megkésettisége és a nemzeti érzelmek felfokozott jellege. Jól mutatja, hogy az igazán sikeres és hatalmon lévő kormánypártok – lásd a monarchiabeli Szabadelvű Pártot, Munkapártot vagy a Horthy-korszak kormánypártjait – fontos kérdésnek tekintették a nemzeti kérdéssel való foglalkozást, és ezt a parlamenti ellenzékük is hasonlóképpen látta. A Monarchia idején az akkori ellenzéki pártok sokszor azt kifogásolták, hogy a szabadelvű párti kormány szerintük nem tudta eléggé hatékonyan megvédeni, képviselni a ma-

gyar nemzeti érdekeket „Béccsel”, azaz a Habsburg-uralkodóházzal szemben. A munkáskérdés jelentőségének növekedését figyelhetjük meg a Horthy-korszakban, de a trianoni békeszerződés revíziójára való törekvés mutatja, mennyire fontos maradt a magyar nemzethez való viszonyulás. Paradox módon az lett a baloldal számára is, pontosabban az ahhoz való erősen ellentmondásos viszonyulása miatt, hiszen akkortájt elsősorban osztály- és nem nemzeti kerekben gondolkodott (annyiban logikusan, hogy így pl. a szakszervezetek különböző nemzetiségű munkásokat is össze tudtak fogni).

A kommunisták 1948/49-es hatalomra kerülését követő négy évtized alapvető fordulatot hozott a magyar baloldal jellegében. Ez a baloldal immáron nem a tőkés renddel szemben föllépő munkásmozgalom volt, és nem többpárti választásokon mérettette meg magát a fordulat után, hanem hatalmi párt lett. Olyan kommunista egyeduralmú hatalmi párt, amely – különösen a Rákosi-rendszerben – erőteljesen élt represszív politikai eszközökkel, a politikai ellenfeleket eltüntette, elűldözte. Ez természetesen nemcsak Magyarországon, hanem Közép- és Kelet-Európa többi, Szovjetunió által megszállt országaiban is így volt 1989/90-ig. Azonban nem pusztán elnyomást jelentett a magyar kommunista/szocialista párt uralma, hanem jelentős életszínvonal-növekedést is, ami megalapozta a Kádár-rendszer iránti, ma is létező nosztalgiát. A magyar baloldal '89 előtt tehát egyszerre volt elnyomó és társadalmi igazságtalanságokat enyhítő, valamint maga a rendszer; a '89 utáni baloldalnak ezzel az örökséggel, ezzel az örökbe kapott baloldalisággal kellett valamit kezdenie.

II. A liberális jogállam bal- és jobboldala (1990–2010)

Az MDF kamikaze jobboldalisága

A szocialista rendszer Magyarországon 1989/90-ben bekövetkezett bukása után a magyarországi baloldal (pontosabban a kommunista uralom) megítélése erőteljesen negatívvá vált a demokratikus jogállam, az emberi jogok tiszteletben tartása, a versengő többpártrendszer nézőpontjából, hiszen a Kádár-rendszer diktatúrája ezekkel az elvekkel szembenálló hatalomgyakorlást testesített meg, még ha az elnyomás intenzitása a '60-as, '70-es évektől mindinkább enyhült is. A baloldal ebből a nézőpontból azonos volt magával az elnyomó rendszerrel, és ennek terhére a kommunista MSZMP utódpartjának, az 1989-ben megalakult Magyar Szocialista Pártnak is hordoznia kellett, még ha ezt a régi-új baloldali pártot a reformkommunisták alapították is; igaz, emblematisztikus vezetőik (pl. Horn Gyula, Nyers Rezső) szerepet vállaltak az előző rendszerben. Az MSZP-t – főként jobboldali, de eleinte még liberális politikai ellenfelei is – gyakran azonosították a letűnt kor megbukott örökösével, az MSZMP-vel, amelytől meg kell védeni az éppen csak kialakult magyar demokráciát. Hogy ez mennyire így

volt, jól mutatja az 1994-es választási kampány egyik kérdése, amelyet az MDF és a hozzá közel álló sajtó vetett fel: kell-e tartani a szocialisták hatalomra jutása esetén a visszarendeződéstől? Mint aztán kiderült, egyáltalán nem volt megalapozott ez a félelem, vagyis a későbbi Horn-kormánynak eszébe sem volt a kapitalizmustól a szocializmusba való visszamenetel, olyannyira, hogy a privatizáció épp az ő kormányzásuk alatt gyorsult fel igazán.

Érdekes módon az 1990-ben hatalomra jutott jobboldali koalíció, bár önmagát az előző szocialista rendszerrel szemben határozta meg, nem tudott teljesen tiszta lappal indulni. A szocialista rendszer szóhasználatában, tömegkommunikációjában és oktatásában a jobboldaliság veszélyesnek, haladásellenesnek, az elnyomó kapitalista rend ideológiájának állították be évtizedeken keresztül. A „jobboldal”, mint kifejezés, negatív konnotációkkal rendelkezett, ezért a szabad választások utáni első nagy kormánypárt, az MDF is jobbnak látta, ha öndefiníciójában nem nevezi magát jobboldalinak. Igaz, megalakulásakor nem is tűnt feltétlenül annak, inkább a nemzeti érzületű népi értelmiségiek viszonylag laza szövetsége volt, amelyből Antall József igyekezett professzionális jobbközép pártot csinálni. Az önmeghatározás akkori szóhasználata hasonlított a CDU-éra: az MDF a kereszténydemokráciát, a nemzeti liberalizmust és a népi írók hagyományait egyesítve kívánt politizálni.

A „jobboldali” mellett hasonlóan nem csengett akkor még túl jól a „kapitalizmus” kifejezés sem, a pártok egyike sem hangoztatta nyíltan, hogy a szocialista tervgazdaságot a kapitalizmus váltja fel. Az MSZP ekkor még demokratikus szocializmusról beszélt, az MDF – megint csak német hatásra – „szociális piacgazdaságot” ígért, mely utóbbi nem hangzott olyan fenyegetően, mint a tőkések „elnyomó kapitalizmusa”.

Ennek ellenére az MDF a politikai mezőben egyértelműen a jobboldalra került Antall kormányzása idején a következő tényezők okán:

1. Antikommunizmusa miatt. Igaz, a volt kommunistákkal szemben nem volt retorzió, az egykori kommunista vezetők felelősségre vonását célzó Zétényi-Takács-törvény is elbukott a Sólyom-féle Alkotmánybíróságon 1992 elején, az elévülés megszakításának törvényben elrendelt módját ugyanis a jogállamisággal összeegyeztethetetlennek tartották az alkotmánybírák. Nem volt meglepő az MSZP ellenkezése, de az antikommunista Fidesz szintén jogállami aggályokra hivatkozva ment szembe a törvénnyel. Az MDF-et belülről és jobbról érte akkoriban az a kritika, hogy nem lép fel a volt kommunista vezetőkkel szemben, hagyja, hogy egykori politikai hatalmukat átmentsék.
2. Kapitalizmuspártisága miatt. Az előző Németh-kormány munkájának folytatásaként véglegessé vált a piacgazdaság kiépítése (pl. árszabályozás megszüntetése, az állami vállalatok privatizációja). A munkanélküliség magasra kúszása, a zuhanó életszínvonal persze azt mutatta, nincs szó

valamiféle „enyhített kapitalizmusról”, mint ahogyan azt a „szociális piacgazdaság” állandó hangoztatása sugallta. Valójában a német erhardi-adenaueri szociális piacgazdaság nagyon is támaszkodott a kapitalizmus egyik mozgatórugójára, a teljesítményelvre, vagyis arra, hogy csak egy erős gazdaságra lehet szociális (jóléti) államot építeni. Ám ezeket a nem csak elméleti szempontból érdekes kérdéseket az akkori média és sajtó nem igazán igyekezett tisztázni, így a választók nagy része nemigen volt tisztában sem a kapitalizmus, sem a szociális piacgazdaság természetével, lehetséges következményeivel. Az Antall-kormány vitathatatlanul a piacgazdaság mellett állt ki, és ez a klasszikus jobboldalon helyezi el. Gazdaságpolitikája azonban liberálisnak is nevezhető, amennyiben az állam gazdasági szerepvállalását erőteljesen visszaszorította, centralizáltságát nagy mértékben csökkentette, amit jól mutat a mintegy 3200 települési önkormányzat 1990-es megjelenése.

3. Nemzetfölfogása miatt. Az MDF vezette kormány a nemzeti kultúra ápolása mellett a nemzeti szimbólumok rehabilitását is fontosnak tartotta, csak hogy ennek kényes voltát jól mutatta az 1990 után első szabadon választott parlament címervitája is. Emellett az MDF-nek folyamatosan védekeznie kellett a Horthy-rendszer restaurációjának vádjával szemben. Ez akkor veszélyes vád volt, hiszen a lakosság történelemtudata a Horthy-rendszerrel meglehetősen negatív volt a Kádár-rendszer történelemszemlélete és a rendszerváltozást követő domináns baloldali-liberális értelmiségi körök hatása miatt is.²

Az Antall-kormány külpolitikájában kiemelten fontosnak tartotta a határon túli magyarok érdekeinek képviseletét, de nem folytatott revíziós politikát. A „lélekben 15 millió magyar miniszterelnöke” antalli kijelentés, a Kalasnyikov-ügy azonban a szomszédos országokban figyelmet keltett, egy részükben felháborodást is kiváltott, a kormány baloldali-liberális ellenzékétől pedig éles bírálatokat kapott. Az ukrán–magyar alapszerződést ellenben a kormánypárt jobbszéléről érte heves kritika a területi követelés végleges feladásának deklarálása miatt, és ez is hozzájárult a Csurka-szárny MDF-ből való távozásához; a baloldali-liberális ellenzék e kérdésben a kormány mellé állt (Domány 2013).

Az MDF súlyos választási veresége nemcsak a szocialisták hatalomra jutása miatt volt jelentős, hanem hosszabb távon is komoly kihatásokkal járt: az MDF végleg elveszítette vezető pozícióját a jobboldalon, és ezzel azt is, hogy ő szabja meg a jobboldal ideológiai és politikai irányvonalát. Ezt a szerepet a Fidesz vette át már az 1990-es évek közepén, és azóta senki sem tudta innen kiűzni.

² A Horthy-korszak árnyaltabb értékelésére Romsics Ignác történész már a Kádár-rendszer utolsó szakaszában vállalkozott, az ő útját követte Turbucz Dávid a 2000-es évek végétől.

MSZP-s baloldaliság kormányon

Az MSZP 1994-es abszolút parlamenti győzelmét az MDF-kormány népszerűtlensége, hibái mellett a párt szociális ígéretei is elősegítették. A „kisemberek”, a „bérből és fizetésből élők”, a nyugdíjasok voltak a szocialisták megszólított célcsoportjai. Ám baloldali osztogatási politika helyett az 1995-ös Bokros-csomag megszorításai keményen érintették az MSZP szavazótáborát, az alkalmazottakat és a nyugdíjasokat. Míg korábban az MSZP azt hangoztatta, hogy a rendszerváltozás veszteségeinek sokaságán kíván segíteni (akár az állami redisztribúció eszközeivel), kormányra kerülve inkább a pénzügyi-költségvetési kényszereknek igyekezett megfelelni. Az SZDSZ-szel való koalíció erőteljes neoliberális jellegűt is kölcsönzött a kormányzatnak, ami pl. az állam szerepének a gazdasági életben való erőteljes visszaszorításában (pl. energiaszektor, telekommunikáció nagy cégeinek külföldi befektetőknek való eladása) volt tetten érhető.

2002-es újabb kormányra kerülésük nevezetes „jóléti fordulata” – átlag 50 %-os béremelés a közélszférában, nyugdíjemelés – már erőteljes baloldali profilt mutatott, ám ez hosszabb távon nem bizonyult fenntarthatónak, amit Medgyessy Péter kormányfő távozása is jelzett. A nyolc évnyi baloldali-liberális kormányzás gazdaság- és társadalompolitikáját folyamatos irányváltások (pl. első 100 napos program, 100 lépés program, Új Egyensúly program, 2008-as megszorítások, majd a Bajnai-féle csomag) jellemezték. Ezek nem pusztán a baloldali kormányzati kompetenciáját ásták alá, hanem azt is egyre kevésbé lehetett tudni, mit akar kezdeni a baloldal az országgal. Más szóval: miként kívánja és tudja összeegyeztetni egy baloldali kormány az ország pénzügyi lehetőségeit a lakosság szegényebben, nehezebben élő társadalmi rétegei felemelésének igényével. A kormányzás során hol erre, hol arra helyeződött a közpolitika súlya, vagyis hol az osztogatás, hol a költségvetés stabilitása volt a fontosabb szempont. Joggal vetődött fel már akkor is a kérdés (kételem): mennyire volt baloldalinak nevezhető az MSZP kormányzása?

A Medgyessy-féle osztogatás első ránézésre valóban baloldalinak tűnt, amennyiben a társadalom alsóbb rétegein igyekezett költségvetési újraelosztással segíteni. A társadalombiztosítás tervezett – majd elbukott – reformja nemcsak szakpolitikai szempontból vetett fel dilemmákat, hanem az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés szemszögéből is, vagyis hogy a gyógyulás, ellátás költségeihez milyen arányban járuljanak hozzá az állam polgárai, és mit fedezzen a biztosítás alapú egészségügy.

A „harmadik út” baloldali kísérlete (többek között) arra a kérdésre válaszolt, hogy hol húzódnak a szolidaritás határai, ha az elosztható javak szűkösek és korlátosak. Mint Gerhard Schröder német kancellár vagy Tony Blair brit miniszterelnök politikája mutatta, egy-egy ország versenyképességének megőrzése érdekében nagyon is meg kell húzni az állami újraelosztás határait. Gyurcsány Ferenc elvileg ezt a szemléletet követte, ám reformjainak látványos

bukása után már szembefordult a „reformblablával” (Néző 2008), azaz ő is meglehetősen következetlenné bizonyult.

Ezek után nem csoda, ha elmosódott az MSZP ideológiai profilja, és ez az elmosódottság hosszú évekig jellemezte a szocialistákat. Látjuk tehát a tanulságot: nem pusztán elméleti gond, ha egy párt eszmeileg-ideológiailag elbizonytalanodik, mert ezt gyakorlati elbizonytalanodás követi, hiszen nincs meg az az iránytű, amelyhez igazodva viszonylag következetes kormányzati politikát tudna folytatni. Ezen ideológiai-eszmei iránytű elvesztése mindinkább tetten érhető volt 2002 és 2010 között, amikor a baloldali kormány mind kapkodóbban hozta meg a döntéseit, és az egyes politikai fordulatok egymásnak is ellentmondtak (a 100 napos program jóléti intézkedései ellentétben álltak a 2006-os vagy a 2008/2009-es megszorító intézkedésekkel).

Az ideológiai elbizonytalanodás a határon túli magyarok problematikájában is tetten érhető volt. A kisebbségi kérdés nem volt ugyan az MSZP kiemelt fontosságú témája, de az ügyről volt érdemi mondanivalója, és kormányzati pozícióban cselekedett is azért, hogy elképzelését megvalósítsa. Eszerint a szomszédos országokkal fenntartott jó viszony a legjobb az ottani magyar kisebbségek számára, és ennek kiépítését és fenntartását szolgálják az alapszerződések (még a Horn-kormány idején született meg a szlovák-magyar és a magyar-román alapszerződés).

A 2004-es népszavazási kampány után a szocialisták befolyása a határon túli magyarok körében lényegében megszűnt, a Fidesz viszont hosszú évekre stabil támogatottságot szerzett (ahogy ezt a 2014-es parlamenti választás is mutatta). Ráadásul beszorultak a jobboldal által állított politikai kommunikációs csapdába, miszerint a baloldalnak nem fontos a határon túli magyar kisebbségek helyzete, így a magyar nemzeti ügyek sem. Jól látható, hogy innentől kezdve az ügy politikailag kényessé vált az MSZP (és persze az SZDSZ) számára, a kezdeményezés ezen a téren szilárdan a jobboldal kezébe került.

Zavar volt érzékelhető a nemzeti szimbólumokhoz való viszonyulásban is, baloldali körökben gyakran felvetődött a „magyarkodás” elkerülésének szükségessége. Gyurcsány volt az első baloldali miniszterelnök, aki eskütelekor megfogta a nemzeti színű lobogót.

A Fidesz jobboldalisága a NER előtt

Az MDF 1994-es választási bukása önmagában még nem lett volna elég ahhoz, hogy a Fidesz dominánssá váljék a jobboldalon; kellett hozzá az az évekig tartó politikai-szakértői munka is, amelynek során kidolgozták a párt új ideológiáját. Ez fő vonalaiban ma is érvényesnek tekinthető, még ha az idő változásával a súlypontok természetesen változtak is. Ennek a munkának kiemelten fontos

lenyomata volt *A polgári Magyarországért* Fidesz-vitairat, amelyben a párt a nagyközönségnek is részletesen elmagyarázta a párt ideológiáját.

A továbbiakban a Fidesz 1995 és 2010 közötti politizálásának néhány főbb karakterére hívjuk fel a figyelmet:

1. Nemzeti érdek

A Fidesz a magyar érdekek megvédésének szükségességét hangsúlyozta mind a bel-, mind a külpolitikában. Ami a belpolitikát illeti: a nemzeti érdekek sérelmét látta a Horn-kormány privatizációs politikájában, különösen az energia- és a távközlési szektor külföldi tulajdonba adásában. A már említett vitairatból kiviláglik, hogy a Fidesz általában véve nem ellenezte a külföldi tőke bejövetelet, beruházásait, de bizonyos jelenségeket nem tartott kívánatosnak: „a piacrombolási célból vállalatokat vásárló külföldi cégek, illetve az általuk behozott termékek nem mindig tisztességes vagy egyenlő esélyű versenye tovább szűkítette a hazai cégek mozgásterét.”³

A magyar érdek erőteljesebb védelmét kérte számon a Fidesz a kormánytól, és ezt képviselte az Európai Unióhoz való csatlakozási folyamatban is: támogatta az EU-csatlakozást, ugyanakkor olyan csatlakozási szerződés megkötését szorgalmazta, amely nem alávetett szerephez hozza Magyarországot. „Továbbra is minden tőlünk tehető el kell követni, hogy Magyarország részt vegyen az Európai Unió legközelebbi bővítési folyamatában. Am ennek bizonytalan feltételei és ködbe vesző időpontja miatt gazdasági, nemzeti érdekeink határozottabb védelmére van szükség. Bárminemű engedményt csak megfelelő ellentételezéssel szabad tenni.”⁴

2. A polgáreszmény változása

A Fidesznek első kormányzása vége felé, 2001-ben kiadott vitairata leszögezte: „A polgár a versengés mellett az érdekvédő összefogásra, a közösségalkotásra is törekszik. Egyáltalán: a polgárnak van közössége, van országa, nemzete, van történelme és vannak hagyományai, s ettől nem engedi magát eltántorítani.”⁵

Ugyanez a vitairat a polgári Magyarország egyik elemének tartotta a teljesítmény megbecsülését: „A polgárság – tömegével, erejével, teljesítményével – a modern társadalmak tartóoszlopa, [...] sikerrel akadályozhatja meg az alsó társadalmi csoportoknak és a rájuk támaszkodó politikai erőknél a teljesítmény nélküli jövedelem-úraelosztás növelésére irányuló törekvéseit.”⁶ Az MSZP-t nem nevezik meg ebben a szövegrészben, de nincs kétség, hogy a korábban már

³ A polgári Magyarországért, a Fidesz – Magyar Polgári Párt vitairata, 1996: 22.

⁴ Uo.: 118–119.

⁵ A jövő elkezdődött – Otthon Magyarországon, Otthon Európában / Fidesz Magyar Polgári Párt – Vitairat – 2001: 206–207.

⁶ A jövő elkezdődött – Otthon Magyarországon, Otthon Európában / Fidesz Magyar Polgári Párt – Vitairat – 2001: 206–207.

említett baloldali, redistribúciós politikára (MSZP) utaltak, amely az akkori jobboldali felfogás szerint a nyugdíjasok, az alkalmazottak szavazataival kívánt hatalomra jutni. A teljesítmény fontossága az 1996-os vitairatban is megjelenik, igaz, kissé más vonatkozásban: „A gazdaság és a társadalom többi része felől a nagytulajdon felé irányuló, nem teljesítménytől, hanem hatalomtól függő tőkeáramlást pedig le kell állítani és a közép felé kell irányítani.”⁷

A 2002-es választási vereséget követően elhalványult a „polgár” mint fogalom használata, 2006 után pedig Orbán Viktor többször hangsúlyosan beszélt az alsó- és középrétegek összefogásáról. Erre persze olyan megfontolás is készíthette, mely szerint kerülni érdemes minden olyan kifejezést, szóhasználatot, amely kirekesztő jellegűnek hat, és a Fidesz néppárti voltába nem illett volna bele. A „polgár” fogalmával pont az volt a baj, hogy a Fidesz ellenfelei a párt ellen fordították, mondván, hogy aki nem polgár, az nem tartozhat a Fidesz közösségébe. Emiatt a Fidesz politikusai kénytelenek voltak elmagyarázni, hogy polgár szabad akaratából bárki lehet.

A különböző rétegek közötti összefogás meghirdetése egy nagy szavazótábor kialakítását célozta, a 2008-as népszavazás előtt különösen. „A népszavazás egy történelmi lehetőség. Magyarország egy történelmi lehetőség kapujában áll. Létrejöhet egy szövetség a középosztály és a leszakadó emberek között.” – jelentette ki a Fidesz elnöke. Hozzáfűzte: Magyarországot csak akkor lehet kivezetni a mostani válságból, ha hosszabb távon is létrejön ez a történelmi szövetség.⁸ Ilyen értelemben a Fidesz képes lett különböző társadalmi csoportok maga felé terelésére. A 2008-as népszavazásnak is volt ilyen célja, és a felsőoktatási képzési díjat, vizitdíjat, kórházi napidíjat elutasító mintegy 3,3 millió szavazót a Fidesz saját potenciális szavazóbázisának tekintette. A 2010-es és a 2014-es választási győzelem igazolta a „történelmi szövetség” létrehozására irányuló stratégia létjogosultságát.

3. Határon túli magyarok

A Fidesz itt is határozottabb érdekvédelmet és érdekérvényesítést várt el a baloldali kormányoktól. Pregnánsan mutatja ezt, hogy az ukrán–magyar alapszerződéssel szemben a román–magyar alapszerződést a Fidesz már határozottan ellenezte. Az erről szóló 1996-os parlamenti vitában Orbán Viktor azt róta fel az MSZP–SZDSZ-koalíciónak, hogy túl sok engedményt tesz a román vezetés javára, majd a konkrét ügyön túlmutatóan így fogalmazott: „Az üzenet pedig szerintünk, a Fidesz–Magyar Polgári Párt szerint úgy szól, hogy a mai világban, különösképpen Európában csak olyan népek versenyképesek, amelyeknek van egészséges öntudata. Olyan népek, amelyeket ezektől megfosztanak, nincs

⁷ A polgári Magyarországért, a Fidesz – Magyar Polgári Párt vitairata, 1996: 51.

⁸ Szociális népszavazás 2008: az emberek szavazása. 2007. október 17. <http://www.fidesz.hu/hirek/2007-10-16/szocialis-nepszavazas-2008-az-emberek-szavazasa/>

nemzeti identitásuk, nincs öntudatuk, nincs kollektív érzésük, azok az európai integrációba, bár jogilag bekerülhetnek, ott versenyképtelennek bizonyulnak, és majd alulmaradnak”.⁹ Ezekből a szavakból is jól látszik, hogy a Fidesz már akkor jobban tudta, miként kell a nemzeti-hazafias érzelmeket előhívni, azokra hatni, azokat használni.

III. Elvetélt centrumkísérletek

A rendszerváltozást követő két évtizedben többen is kísérletet tettek arra pártok megalakításának formájában, hogy a bal- és a jobboldal fönt ismertetett ideológiai-eszmei kínálatához képest valami mást nyújtsanak, pontosabban szólva a bal-jobb szembenállást meghaladják. A személyek, a taktikai megfontolások különbözőek voltak, de az eredmény egyértelmű: teljes kudarc. Egyik, magát a centrumerőnek mondó politikai pártnak sem sikerült bejutnia a parlamentbe, ráadásul ezekből nem is volt sok.

Az okok:

1. Markáns, újszerű mondanivaló hiánya: a bal- és jobboldal közötti „meddő” pártcsatározások kárát, haszontalanságát sokszor emlegették a legkülönbébb médiumokban, ennek ismételtetésével a „centrumpártok” nem mondtak semmi újszerűt. Nem vetettek föl (az addigi bal- és jobboldaliakhoz képest) új témákat sem. Igazi új politikai mondanivalóval a 2001-ben magalakult, egyebek között a Kupa Mihály fémjelezte Centrum sem jött elő, de arra képest volt, hogy a 2002-es választásokon gyengítse a Fideszt.
2. Átütő személyek hiánya: a Centrumnak egy viszonylag ismert arca volt csak, Kupa Mihály személyében, de ekkor már ő túl volt népszerűsége csúcán, a párt többi vezetője súlytalannak bizonyult.
3. Aktuálpolitikai ok: a Békejobb 2000 plakátján Dávid Ibolya szerepelt Pusztai Erzsébettel, Herényi Károllyal, Ékes Józseffel és Semjén Zsolttal. Célja az volt, hogy Fideszen kívüli jobboldali pártokat összefogja, és belőlük egy önálló jobboldali politikai erőt kovácsoljon össze. A Fidesz pozícióit féltette ettől a politikai kezdeményezéstől, és mindent megtett annak érdekében, hogy ellehetetlenítse azt. A Békejobb 2000-re az utolsó és végső csapást az mérte, hogy a Fidesz és az MDF elnöke 2001-ben aláírta azt a megállapodást, mely szerint e két párt közös listát állít a 2002-es választásokon.
4. Szervezeti hiányosságok, pénzhány: a kiterjedt, számos településeken meglévő pártszervezeti struktúra hiányzott, és komoly pénzek nélkül nagy kampányra sem voltak képesek ezek a szervezetek.

⁹ Az Országgyűlés 1996. szeptember 3-i rendkívüli ülése.
<http://www.parlament.hu/naplo35/197/197tart.htm>

IV. A NER ideológiája és a rá adott válaszok

Az Orbán-rendszer eszmei-ideológiai alapvetései

Ellentétben a Fidesz 1994 és 1998 közötti ellenzéki időszakával, a párt a 2010-es ismételt hatalomra jutását követő hét évben nem adott ki olyan vitairatot, programot, amely részletesen ismertette, magyarázta volna a Fidesz ideológiáját. Ez nem is tűnt szükségesnek, hiszen a Fidesz e nélkül is kétharmados parlamenti többséget tudott szerezni 2014-ben. Maga a párt 2002 után mindinkább a konkrét, napi politikai haszonra koncentráló kommunikációt helyezte előtérbe, és ezzel sem a magyar, sem a külföldi szintéren nem volt egyedül, az internet elterjedése (azaz a hírek, vélemények, kommentek sok csatornán futó ömlése) is erre készítette. 2014-ben már sem választási, sem kormányprogramot nem készített, ám ez nem volt akadálya a további választási sikereknek.

Mégsem állítható, hogy ne lenne a második és a harmadik Fidesz-kormánynak, avagy a NER-nek ideológiája. Orbán Viktor nem egy beszéde nagyobb távlatokat igyekezett fölvezetni,¹⁰ ezekből rekonstruálható egyfajta ideológia, melynek most azt a két elemét emeljük ki, amely alapvetően meghatározta az eddigi hét év kormányzati politikáját.

1. Nemzeti érdek, „szabadságharc” az EU ellen

Láthattuk már az 1996-os vitairatnál is, hogy a Fidesz kritikával tekintett az Európai Unióra, még ha nem is tagadta a csatlakozás szükségességét, kormányon pedig az EU-tagság fontosságát. A NER narratívájában „Brüsszel” nem pusztán az Európa Uniót megtestesítő szimbólum, az ellene folytatott „szabadságharc” pedig nem pusztán a jobboldali szavazók mozgósítására szolgált. A Fidesz az EU-t olyan (külső) hatalmi entitásnak tekinti, amellyel szemben még mindig több esély van a nemzeti érdeknek tekintett ügyekért küzdeni, törekedve néhány EU-n belüli ország támogatásának elnyerésére (lásd V4-csoport), mint valamely nagyhatalom befolyási övezetében lenni. Az Orbán-kormány felfogása szerint egyensúlyozni kell a jelentősebb világpolitikai hatalmak között, eközben az Európai Unión belül tágitani kell a magyar kormány mozgásterét, és ennek érdekében időnként vállalni kell a konfliktusokat.

2010 és 2017 között a Fidesz-kormány hatalomtechnikai szempontból olykor sikereket tudott elérni az EU szerveivel szemben. Pár példát felhozva ennek illusztrálására: több volt felsőbb bírósági vezető megbízatása azért szűnt meg, mert a nyugdíjkorhatárt törvényileg leszállították (70-ről 62-re). A törvényt az EU fórumai, illetve a magyar Alkotmánybíróság előtt nem sikerült ugyan meg-

¹⁰ A Nemzeti Együttműködés Rendszere (NER) ideológiájának elemzéséhez lásd Csizmadia et al. (2013).

védni,¹¹ de a régi bírósági vezetők egy részét már csak azért sem kellett visszahelyezni, mert sikerült megegyezniük valamilyen kompenzációban a magyar állammal, illetve a posztokat időközben már betöltötték. Vagyis az igazi célt – a bírósági vezetők egy részének lecserélését – elérte a kormány. Úgyszintén nem szenvedett igazi politikai vereséget az adatvédelmi ombudsmani rendszer megszüntetésének elmarasztalásakor sem, mert addigra már felállt az új adatvédelmi hivatal.

A jogi csatákon túl még nagyobb volt a Tavares-jelentés 2013-as politikai vihára, amelyből egyértelműen a Fidesz került ki jobban, mert „Brüsszel” támogatóinak hálátlan szerepébe helyezte a baloldali pártokat. Egy külső hatalom hazai támogatóiként aposztrofálni az ellenfelet nem új jelenség, a hazaárulózás a dualizmus parlamentjében is előfordult, az idő előrehaladtával mind gyakrabban. A magyar politikának tehát szerves része a „magyar hazafi” – „külső ellenfél” dichotómia, s erre a törésvonalra a baloldali pártok eddig nem tudtak olyan válaszokat adni, amelyekkel az aktív választók nagyobb részét meggyőzték és kormányváltásra ösztökélték volna.

A nemzeti érdek határozott megvédésének Fideszes narratíváját támasztotta alá a második Orbán-kormány egyes Magyarországon tevékenykedő, multinacionális, külföldi tulajdonú nagyobb cégekkel szembeni fellépése, értve ez alatt a különadók bevezetését (bankadó, telekomadó, kereskedelmi láncok plusz adói). A Fidesz népszerűségének fenntartásához a különadók is hozzájárultak, amennyiben a kormányoldal a magyar érdekek és az erőfölényben lévő külföldiek harcaként festette le a helyzetet, amelyben a kormány a különadókkal a magyar érdekek mellé áll. Az ideológiai szál ugyanakkor nem szorította teljesen félre a pragmatizmust: az Orbán-kormány számos külföldi tulajdonú céggel kötött stratégiai külön-megállapodásokat (ilyen cégek pl. a Coca-Cola, a Deutsche Telekom csoporthoz tartozó Magyar Telekom, Heineken, Tata, IBM).¹²

A hozzá közel álló vállalkozói réteg közpénzekkel való ellátását is eleinte nemzeti érdekként igyekezett eladni a Fidesz, vagyis hogy szükség van nemzeti magyar burzsoáziára. Ám egyes személyekhez kötődő, gyakorta előforduló, kétes, erkölcsileg legalábbis megkérdőjelezhető ügyek miatt ez az igyekezet már nem nagyon látható, a Fidesz inkább hárítani vagy agyonhallgatni igyekszik a Mészáros Lőrinc, Garancsi István nagyvállalkozók tevékenységével kapcsolatos kételyeket. Látszik, hogy ez most már nem pusztán a Fidesz kormányzásának, hanem ideológiájának is kevésbé védhető pontja. Érdekes módon a jelenség ellentétben áll az 1996-os vitairattal is, amely akkor még elvetette a hatalom közeli oligarchák állami pénzekkel való ellátását.

¹¹ Lásd az Alkotmánybíróság 33/2012. (VII. 17.) AB határozatát. <http://public.mkab.hu/dev/dontesek.nsf/0/0D0C4A0C9BF49CC4C1257ADA00524F96?OpenDocument>

¹² A 2010 és 2014 közötti stratégiai partnerségi megállapodásokról: <http://2010-2014.kormany.hu/hu/nemzetgazdasagi-miniszterium/strategiai-partnersegi-megallapodasok>

2. Nemzetpolitika

A kisebbségi magyaroknak, különösen a székelyföldieknek a Fidesz következetesen autonómiát szorgalmazott, pontosabban szólva támogatta az ez irányú helybeli törekvéseket. Viszont a Fidesz ellenzékként is, később kormányon is adós maradt annak a problémának a feloldásával, miként lehetne a nemzetiségi alapú területi autonómia szükségességéről meggyőzni a román kormányt. Európában az elmúlt két évtizedben olyan események történtek, amelyek minimum árnyalják azt a magyar vélelmet, hogy az autonómia az adott állam számára nem jelent fenyegetést. A Fidesz a mai napig nem kíván szembenézni az ilyen típusú autonómiáknak azon problémájával, hogy a szomszédos országok politikai elitjeinek ettől való félelmei, ellenvetései nem eleve légből kapottak. A nemzetiségi alapú területi autonómiák egy része ugyanis a szeparatista törekvések kiindulópontja lett.¹³

A magyar külpolitikuskok gyakran hivatkoztak a rendszerváltozás követő években Dél-Tirolra mint pozitív példára, amely bizonyítja, hogy az autonómia nem veszélyes az adott állam területi szuverenitására. Való igaz, a területi autonómia nem vezet automatikusan az elszakadáshoz, ám vannak példák (lásd a 13. lábjegyzetet), amelyek azt mutatják, hogy az előbbi az első lépés az utóbbihoz. Nem véletlen tehát, hogy a szomszédos országok vezetői nem kívánnak területi autonómiát adni az ottani magyar kisebbségeknek, hiszen vannak negatív precedensek, jóllehet a magyar kisebbségi pártok nem léptek fel az adott országtól való elszakadás igényével. Nem mellékes körülmény, hogy az akkor már EU-tag Magyarország nem kötötte az autonómia megadását Románia európai uniós tagságának előfeltételéül. Ennek bevallott oka pedig az volt, hogy a magyarországi politika nem tartotta elfogadhatónak, hogy a határon túli magyarok nagy része nem kerül be az Európai Unióba, mert így a nehezebben átjárható határok megmaradnak a magyarországi és a határon túli magyar területek között.

A Fidesz-kormányok, illetve a magyar jobboldal nem kívánja a szomszédos országokban lévő – pl. autonómiával szembeni – ellenérzéseket megérteni, és időnként sérelmi politikát folytat, különösen Romániával szemben, ami azt jelenti, hogy rendszerezések voltak a magyar kormány bírálatai a romániai kisebbségi politikával szemben. A szlovák Fico- és a szerb Vučić-kormányval ugyanakkor sikerült a magyar jobboldali kormánynak 2010 után alapvetően pragmatikus alapon nyugvó, viszonylag jó kapcsolatokat kialakítani. A román

¹³ Lássunk erre két európai példát: Koszovó autonóm tartományban győzelmet arattak a Jugoszláviától, illetve Szerbiától elszakadni kívánó erők, és a függetlenséget 2008-ban sikerült is Koszovónak kikiáltani. Skóciában a devolúciós folyamat keretében 1999-ben választottak önálló kormányt és parlamentet, mely testületekben évekkel később az elszakadáspárti Skót Nemzeti Párt (SNP) jutott hatalomra, elérve, hogy 2014-ben népszavazást írjanak ki Skócia függetlenségéről. A népszavazáson az Egyesült Királyságban maradás mellett döntött ugyan a szavazók 55%-a, de az elszakadáspárti 44%-os arány jelezte, hogy erősek a szeparatizmus erői.

kormányokkal ez nem ment, holott szomszédságunkban éppen Romániában van a legnagyobb magyar kisebbség.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a Fidesz-kormány nemzetpolitikai törekvései időnként ellentétbe kerülnek más országokéival, és magyar részről sincs meg mindig a kellő empátia. A más országokkal szemben folytatott konfliktusos politika azonban beleillik a mai magyar jobboldal önképébe, mely szerint csakis ez az oldal, illetve csakis ez a kormány „nemzeti”: a magyar nemzeti érdekeket képviseli határon innen és határon túl is.

A NER-re adott baloldali válasz

A baloldal legnagyobb erejét, az MSZP-t máig megterheli a sikeresnek nem mondható, ellenben sokszor káoszba fulladó nyolc éves kormányzás emléke; Gyurcsány Ferenc pártelnök személye miatt ez a DK-ra is igaz.

A baloldali pártok 2010 óta nem álltak elő részletes ideológiai elképzelésekkel, legtöbb esetben a napi aktuálpolitikai eseményekre reagáltak, általában nem hatékony módon. Ennek egyik oka az, hogy éppen a 2002 és 2010 közötti kormányzás bizonyította, mennyire nehéz jól kialakítani és végrehajtani egy baloldali programot.

Szervezeti kiépítettsége, jelentős pénzforrásai, nagy médiatámogatottsága révén a Fidesz képes volt a maga témáit meghatározóvá tenni a politikai színtéren (ilyenek voltak a nemzeti érdekekkel kapcsolatos, főntebb tárgyalt kérdések is). Az EU-t illetően a baloldal sokáig rossz válaszokat adott, mert az EU-t apológiászerűen, sokszor kritikátlanul festette le, miközben a 2016-ban lezajlott Brexit-népszavazás kíméletlenül megmutatta az Európai Unió ellentmondásait. Hasonlóan nem tudott a baloldal a migránskérdésben sem olyan válaszokat adni, amelyek a Fidesszel versenyképessé tették volna.

Egy évvel a választások előtt homályos képünk van arról, hogy a baloldali pártok – az orbáni politika tagadásán túl – milyen irányba vinnék az országot kormányra kerülésük esetén. Botka László 2017 eleji megjelenése az MSZP-t egyértelműen balra sodorta, elhagyván a korábbi szociálliberális jelleget. A „Fizessenek a gazdagok!” botkai kampánya kétségtelenül erőteljesnek bizonyult, de a kidolgozottság hiánya miatt és tartalmi okokból támadás érte a DK részéről. Látni kell ugyanakkor, hogy a magyar szocialisták erőteljes német ösztönzést kaptak: a szociáldemokrata SPD új kancellárjelöltje, az Európai Parlament volt elnöke, Martin Schulz 2017 elején rázta fel a pártját, megnövelve annak népszerűségét a társadalmi igazságosság helyreállításának jelszavával, Botka kampánya Magyarországon ezután következett.

A Demokratikus Koalíció, melynek részletes programja van Sokak Magyarországá néven, nyugatias Magyarországot hirdet, nem számolván azzal, hogy éppen a nyugatias Magyarország politikai képviselete bukott nagyot 2010-ben.

Miközben a DK népszerűsége tartósan 5 és 7 % közötti a teljes népesség körében, addig a többi kis baloldali párt – Együtt, Párbeszéd – az eljelentéktelenedéssel néz szembe; ideológiai munkára nem, inkább szakpolitikai programokra fordítottak figyelmet.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a magyar baloldal 2010 után a könyv megjelenéséig alapvetően aktuálpolitikai válaszokat adott az Orbán-kormány politikájára, de versenyképes, ideológiailag is markáns arcélú alternatívát nem dolgozott ki.

V. Újabb centrumkísérletek

Korábbi mozgásaihoz, szélsőjobboldali, nemzeti radikális jellegéhez képest éles fordulat, hogy a Jobbik a néppártosodáson túl bevallottan is középpárttá igyekszik lenni. Vona Gábor pártelnök több beszédében is említette a bal–jobb megosztottságon való felülemelkedés és a „hídépítés” szükségességét, de nem tudjuk, mert a Jobbik nem tisztázta, hogy mit is jelent ez.

A másfél évtizede a magyar politikában lévő Jobbik úgy törekszik a politikai tér közepe felé, hogy azt a Fidesz uralja. A politikai tér közepe alatt itt a középkorú és a középosztályi státuszú, jobb módú szavazókat értjük, akiknek a körében (különösen a családok esetében) a Fidesz támogatottsága viszonylag magas. A Jobbik választási sikeréhez tehát szükséges lenne a politikai közép szavazóinak meghódítása is, nem véletlen tehát a Jobbik és Fidesz viszonyának kiéleződése az utóbbi egy-két évben. A TÁRKI vizsgálata ugyanakkor kimutatta azt is, hogy a Fidesz és a Jobbik az alsóbb rétegekben is népszerű.¹⁴ A magyar politika korábbi tapasztalatai mindazonáltal kétségessé teszik, hogy a bal–jobb megosztottság meghaladásának célul kitűzésével lehet-e választásokat nyerni.

Ezt a kétséget erősíti a magyar zöld párt eddigi története is. Az LMP a parlamentbe való 2010-es bekerülése után mind a jobboldali, mind a baloldali parlamenti pártoktól elhatárolta magát, és így a politikai „senki földjére” került. A zöld bélyeg ráragadt, csak hogy a magyar politika nagy kérdései között nem szerepelt a környezetvédelem, amelynek védelme Schiffer András politikai pályafutásának meghatározó része volt. Az LMP akkori frakcióvezetője kiemelten foglalkozott a jogállamiság témájával, amely a magyar politikatörténelemben már sokadszorra fellángoló közjogi küzdelmek része volt, ám nagy tömegeket nem tudott mozgósítani. A napi politikában a párt ellenzéki vonalat vitt, de ez csak a parlamentbe való ismételt bejutásra volt elegendő. Igaz, ebben a párt bonyolult és lassú döntéshozatali mechanizmusa, az alacsony szintű országos szervezeti hálózat, a pártszakadás is szerepet játszott.

¹⁴ A pártok egyes társadalmi rétegekben lévő támogattságáról részletesen lásd Enyedi-Fábián–Tardos (2014).

A magyar politika általunk ismertetett stratégiai kérdéseiben az LMP árnyalt, vagyis bonyolultabb, ezáltal nehezebben befogadható álláspontokat képviselt. A migránskérdés erre az eklatáns példa, mert a párt nem támogatta a migránsok kötelező betelepítési kvótáját, a kormány kampányát viszont elítélte. A 2016. október 2-ai népszavazás annyira zavarba hozta a pártot, hogy nem volt képes egyértelmű állásfoglalásra.¹⁵

Az LMP az alapvetően reaktív magatartásával, nehézkes működésével, alacsony pénzügyi erőforrásaival nem tudta megtörni a magyar politika bal–jobb megosztottságát, holott az ambíciója ez volt.

A sikeres népszavazási kezdeményezéssel a politikába 2017 elején berobbant Momentum szintén a bal–jobb megosztottság, sőt az ideológiák meghaladását és az ideologiamentességet tartja kívánatosnak. Egyelőre ügyek mentén kíván politizálni, csak hogy az ügyek eldöntése ideológiai vonatkozásokkal is bír. Például hogy a kormányzat az alkalmazottak bérének nagyobb arányú emelésében (baloldali jelleg) vagy inkább az állami szabályozók leépítésében hisz-e (konzervatív, neoliberális jelleg). A liberális politika gyakran érvel az adócsökkentés (pontosabban a vállalkozói és a személyi jövedelem adójának csökkentése) mellett, amelyhez a fedezetet az állami újraelosztás csökkentésében szokta látni, vagyis a baloldali szemlélettel ellentétesen. A Momentum ezeket a problémákat sem kerülheti meg, pontosabban ideológiai tartalmú választ kell majd adnia az elosztási kérdésekre, ha nagy, sikeres párttá kíván válni.

VI. Következtetések

Magyarország elmúlt három évtizedének legsikeresebb pártjai azok voltak, amelyek egyértelműen kijelölték a maguk helyét a bal–jobb tengelyen, és/vagy a szavazók el tudták helyezni azokat a bal- vagy a jobboldalon. Azok, amelyek erre nem voltak hajlandók, képesek, fokozatosan háttérbe szorultak, elbuktak. Jellemzően nagyon kevesen vállalkoztak a bal–jobb törésvonal meghaladására. Épp ezért a Jobbik és a Momentum kísérlete igen kockázatos, különösen a Momentumé, hiszen a Jobbik már bejáratott párt, jelenleg nem kell a parlamentbe való bejutása miatt aggódnia.

De milyen okai vannak a bal–jobb törésvonalat meghaladni akaró politikai erők eddigi sikertelenségének?

Mindenekelőtt az, hogy a bal- és jobboldali pártok képesek voltak lefedni azokat a témákat, amelyek a választókat jobban érdekelték vagy izgalomba hozták. Az elosztási kérdések – mennyi legyen a nyugdíj összege, az állami alkalmazottak bérezése, mennyit adózzunk – bal- és jobboldali szemszögből egyaránt megválaszolhatóak, hasonló dilemmákkal, mint amilyenek tőlünk nyugatabbra

is felvetődnek. A nyugat-európai politikának is fontos kérdése, hogy melyik társadalmi réteg mennyit kapjon az elosztható javak forrásából. Nem véletlen, hogy a posztmaterialis zöld pártok parlamentbe, akár még a kormányba is bejuthatnak, de a kormányfői tisztséget legtöbbször nem ők, hanem a hagyományos bal–jobb tengelyen lévő pártok valamelyike szokta adni.

Nálunk kiemelt téma a külföldi hatalmakhoz való viszonyulásunk, a magyar szuverenitás versus külföldi befolyás problematikája. Orbán Viktor fölismerete/fölhasználja, hogy a szuverenitás-kérdés a magyar politika szerves része, mert az a történelmünkben táplálkozik. A dolgozat rámutatott arra, hogy nem a semiből jött, hogy a Fidesz erre a nehéz kérdéskörre viszonylag koherens választ tud adni, hiszen az 1990-es évek közepe óta komolyan foglalkozott vele.

A mostani ellenzék sem spórolhatja meg az ezzel kapcsolatos érdemi munkát, már csak azért sem, mert a Fidesz felvetései valós problémákat érintenek. Válaszait persze lehet és kell is vitatni, azt azonban látni kell, hogy a Fidesz jól ráértett arra, hogy érdemes építenie a magyar politikai tradíció azon részére, amelyben a politikának fontos kérdése a magyar szuverenitás, függetlenség. Jó alkalmat kínált ehhez, hogy Magyarország egy olyan nagyobb, nemzetközi integrációs szervezetnek, az EU-nak a tagja, amelynek testületei az alapszerződések teremtette felhatalmazásokkal élve részben átveszik az adott tagállam (köztük a magyar) jogalkotását, részben meg beleszólnak a jogalkotásba, adott esetben felszólítják a tagállamot valamely jogszabályi rendelkezés módosítására, elhagyására. Az EU-elleni küzdelem tehát nem pusztán absztrakt jellegű, amit jól mutatnak a kötelezettségzegési eljárások vagy az EU Bizottságának egyes magyar jogalkotási folyamatokkal vagy nagy beruházásokkal (lásd Paks II) kapcsolatban kifejtett véleményei. Van tehát mi („Brüsszel”) ellen küzdeni a magyar nemzeti érdekek nevében, legalábbis a Fideszes narratíva szerint.

A magyar jobboldal mára a nemzeti kérdés kiemelt szószólója lett, leginkább annak köszönhetően, hogy azt a szuverenitás vagy a függetlenség ügyeként tudta tematizálni, és ezzel versenyelőnyre tett szert riválisaival szemben. Minthogy a nemzeti kérdés a magyar politika bal–jobb törésvonalát meghatározó témák egyike, a bal–jobb megosztottság meghaladását hirdető, azt célul kitűző politikai erő mintha azt is üzenné, hogy a nemzeti kérdést is meg kívánja haladni.

Ha egy párt, mint a Jobbik, kiemelten fontosnak tartja a nemzetpolitikát, akkor valami nagyon mást és hihetőt kellene szembeszegeznie a Fideszével, de ezzel a kihívással ez a párt egyelőre nem tudott sikeresen megbirkózni. Dolgát megnehezítette, hogy a kettős állampolgárság ügyében egyetértett a Fidesszel, a nemzetpolitika más ügyeiben meg legfeljebb radikálisabb magatartást tudott csak követelni a magyar kormánytól, de igazán újszerű megközelítést vagy elképzelést nem kínált. A pártnak a 2013 óta tartó mérsékelt hangvétele, majd középre pozicionálása egyre kevésbé teszi lehetővé, hogy a Fideszhez képest jobbról közelítsen a nemzetpolitikához, mert pl. a területi revízió követelése esetén távolabb kerülne a szalonképes párt imidzsétől, amelynek meg-

¹⁵ <http://nepszava.hu/cikk/1101241-zavar-az-lmp-ben>

teremtésére a párt vezetője, Vona Gábor a belső konfliktusokat is vállalva törekedett. A Jobbik megszólalásainak a nemzetpolitika ma már nem is kiemelt területe, vagyis a Fidesz annyit elért, hogy jobboldali riválisát arrébb szorította erről a területről, és ez a határon túli magyarok szavazatai (kb. egy-két mandátum) megszerzéséhez segítséget nyújthat, hiszen az újravezetett Jobbiknak ezen a téren a 2014-es választások óta nem volt releváns mondanivalója.

Másodszor, az is megnehezíti a bal–jobb törésvonal meghaladását, hogy a már idézett TÁRKI-kutatás szerint a választópolgárok számára a politikai skálák legfontosabbika éppen a bal–jobb (Enyedi–Fábián–Tardos 2014: 541). Vagyis sok választó nagyon is el akarja és tudja magát helyezni ezen a tengelyen, következésképp igen nehéz azon pártok dolga, amelyek ezt a választópolgárok számára nagyon is fontos, általuk nagyon is megszokott törésvonal meghaladását tűzik ki célul.

Végül, a centrumkísérletek azért sem járhattak eddig igazi sikerrel, mert az ilyen erők eddig híján voltak olyan politikai vezetőnek, aki egyszerre tudott nagy tömegeket megszólítani, lelkesíteni, a párt számára komoly pénzeket szerezni, nagy szervezetet kiépíteni, markáns ideológiát alkotni és mindehhez médiaerőt hozzárakni.

Túlontúl keskenynek látszik a bal- és jobboldali megosztottságon kívüli vagy túli út.

Irodalom

- Csizmadia Ervin – Cséry Péter – Jenei András – Lakatos Júlia – Nagy Attila Tibor – Novák Zoltán – Paár Ádám (2013): A magyar jobboldal természetrajza. *Élet és Irodalom*. Melléklet. 2013. május 17. (<http://meltanyossag.hu/content/files/3A%20magyar%20jobboldal%20termeszetrajza.pdf>)
- Domány András (2013): „Hazaárulók!” – amikor az ellenzék mentette meg a kormányt. http://hvg.hu/itthon/20130920_Kossuth_ter_anno
- Enyedi Zsolt – Fábián Zoltán – Tardos Róbert (2014): Pártok és szavazók, 2002–2014. *Társadalmi Riport* 2014. Szerk.: Kolosi Tamás – Tóth István György. TÁRKI, Budapest, 532–557. (<http://www.tarki.hu/hu/publications/SR/2014/index.html>)
- Néző László (2008): Reformblabla? Gyurcsány leváltja Horváth Ágnest? + Videó + Képriport. <https://mno.hu/migr/reformblabla-gyurcsany-levaltja-horvath-agnest-+-video-+-kepriport-380592>

Szentpéteri Nagy Richard

Hogyan váltsunk államfőt?

Az államfői hatalom jellege

Ha egy rangos politikaelemző intézet tízéves jubileumának szentelt kötetben – szerény tanulmány keretében – azon a kérdésen készülnénk elgondolkodni, hogy milyen államfőváltási metódus volna a legmegfelelőbb egy elképzelt világ ideális országában, akkor – a dolog természetéből adódóan – már előzetesen annyi előkérdést kellene tisztáznunk, hogy a terjedelmi korlátok miatt nem jutnánk el a kérdéshez magához. Az egyszerűség érdekében ezért az alábbiakban kizárólag két előkérdésre összpontosítunk, amelyek megválaszolása nélkül képtelenség lenne a főkérdéshez jutni, de amelyek egyben földrajzilag és történelmileg – vagyis térben és időben – mindjárt el is helyezik az elképzelt országot szemlélődésünk horizontján.

Ez az ország természetesen Magyarország lesz, de nem jelenlegi, hanem egy jövőbeli állapotában, abban a helyzetben, amikor évezredes alkotmánya, évszázados hagyományai és évtizedek óta folyó szakadatlan alkotmányozási nekibuzdulásai végre az adott pillanatban hatályos közjogi rendszerében is megmutatkoznak, és épeszűen nem vitatja majd őket senki. Mivel ilyen állapot várhatóan sose lesz, az alább bemutatott államfőváltási metódust utópiának kell tartanunk, és helyes, ha úgy tekintünk rá, mint egy nem létező világ boldog országának alkotmányára. Hogy e boldog országot mégis Magyarországnak nevezhetjük, az éppen a két legfontosabb előkérdés eldöntéséből fakad.

A kérdések közül az egyik – természetesen – az államforma problémája, amely alapvetően meghatározza nemcsak az államfői hatalomgyakorlás jellegét, de az államfőváltás módját is, amennyiben bizonyos megoldásokat eleve kizár, és így némely utakat azonnal lezár.¹

E sorok írója – talán nem titok – a monarchikus berendezkedés híve, ráadásul elismeri a Habsburg-ház örökletes igényét a magyar trónra a történeti alkotmány alapján, vagyis a „Hogyan válasszunk államelnököt?” kérdésre elvileg azt válaszolná, hogy *sehogy*; mivel azonban az államforma esetleges megváltoztatása hazánk esetében éppen annyira reális, mint más olyan európai országok esetében, amelyek egyszer már köztársasági útra léptek – vagyis semennyire –, a továbbiakban abból indulunk ki, hogy országunk belátható ideig még bizonyo-

¹ Nem kétséges például, hogy köztársaságok esetében az államfői hatalom dinasztiaszerű öröklődését nem várhatjuk el, monarchiák esetében pedig az államfőválasztás gyakori és periodikus ismétlését vethetjük el, mint meghatározó metódust.

san köztársaság marad. Ebből következően az alábbi javaslat a *köztársasági elnök* megválasztásának módjára vonatkozik.

A másik előkérdés a kormányforma problémája lenne, de ezt is adottságnak kell tekintenünk. Európában ugyanis néhány országot leszámítva aligha gondolhatunk komolyan más kormányformán, mint a parlamentáris berendezkedésen, tekintve, hogy más kormányformának ezen a kontinensen gyakorlatilag semmi hagyománya nincs, míg a parlamentáris kormányzati rendszer hatalmas és élő tradíciókkal rendelkezik; ez különösen igaz Magyarországra, amelynek parlamentáris múltja európai összehasonlításban is jelentősnek számít.²

A parlamentáris berendezkedés természetesen egyaránt virágba borulhat monarchikus és köztársasági körülmények között is, de az államforma kérdését már az előbb tisztáztuk. E bevezető rész keretei között már csak annak kimondása szükséges, hogy az alábbi írás korábbi változata 1995-ben bizonyos visszhangot keltve megjelent már egy hosszabb írás részeként egy alkotmányozási nekibuzdulás hullámán napvilágot látott gyűjteményes kötetben. (Szentpéteri Nagy 1995)

Az államfőváltás megválasztásának nehézségei

Mint tudvalevő, a hazai jogászok és politikatudósok véleménye – hasonlóan a nemzetközi világ jogászáiéhoz és politikatudósaiéhoz – nagyban megoszlik a tekintetben, hogy egy köztársaság esetében – parlamentáris viszonyok között – az államfő közvetlen vagy közvetett választását tartják-e helyesnek, jónak, elfogadhatónak, a parlamentarizmus logikájából következőnek.

Eme véleménymegosztás a jogászok és politikatudósok körében akár meglepőnek is tartható. Aligha férhet ugyanis kétség ahhoz, hogy a parlamentarizmus logikájába nem illik bele a közvetlen államfőválasztás. Ugyanakkor az is elmondható, hogy a hatályos magyar alaptörvényben előírt választási mód – a parlament általi választás – szintén tarthatatlan, és aligha fér bele abba a rendszerbe, amelyben a köztársasági elnök helyét a semleges hatalom szférájában találhatjuk meg.

Mielőtt mindebből következően egyfajta áthidaló javaslatot tennénk – amely egyáltalán nem lesz meglepő, hiszen általánosan ismert, és ma már sokak által elfogadott kibővített választói kollégium-típusú megoldásról van szó –, érdemes röviden megvizsgálni, miért lehet egyértelműen állítani azt, hogy sem az úgynevezett közvetlen, sem a jelenleg érvényes közvetett választás nem kielégítő megoldás, és miért állítható, hogy ezen igazsághoz aligha férhet kétség.

² Magyarországon mind a dualizmus korában, mind a két háború között, mind a koalíciós időkben, mind a rendszerváltozást követően lényegében parlamentáris vagy kváziparlamentáris viszonyok uralkodtak, és – számos jelentős közjogi változás ellenére – ma is egyfajta posztkommunista parlamentarizmussal van dolgunk.

A kérdések gyakorlati megválaszolásához természetesen a jövőendő alkotmányozónak azt kell eldöntenie, hogy parlamentáris rendszerben képzeli-e el Magyarország jövőjét (ha az államforma kérdését már eldöntötte). Bár e tekintetben mutatkozik időnként némi bizonytalanság – különösen némely politikai elemzők szeretnek fantáziájuk vakvezetésével valamiféle félprezidenciális térreumra merészkedni –, itt azt kell vélelmeznünk – az eddig megismert általános vélemények alapján joggal –, hogy e kérdésben ma légyegében nincsen komoly vita. Magyarország parlamentáris típusú berendezkedését (és köztársaság-mivoltát) nemcsak a jelenlegi alaptörvény írja elő (jól-rosszul), hanem egy jövőendő alkotmányozást illetően sem mutatkozik elegendő érv annak alátámasztására, hogy ezen az így-úgy működő, de adott és – pontosítások révén – működőképesse tehető rendszeren változtatni kellene.³

A racionalizált parlamentáris rendszernek azonban olyan cizellált alkotmányos szabályokkal kell magát hatékonytá tennie, amelynek a közjogi berendezkedés egészét felölelik, és amelyek ott is előbukkannak, ahol azok feltűnését alig váránk. A parlamentáris rendszernek – a jónak –, mint másutt többször jeleztük, szigorú logikája van, amelyhez például a bírák kinevezési módjának eldöntésénél, a közigazgatás szabályozásánál, a kormány felelősségének rendezésénél, a miniszterelnök kinevezési módjának megválasztásánál és – sok más mellett – az államfő választásának lefektetésénél is igazodni kell (Vö. Sári 1995).

Márpedig, mint másutt utaltunk rá, a parlamentáris rendszer egyik alapvető ismérve, hogy – a helyi, regionális és más önkormányzatokat nem számítva, vagyis (az elfogadható szuverenitáskonceptió alapján) a központi államhatalmi szerveket tekintve – csupán egyetlen közvetlenül, azaz direkte a nép által választott szervet állít föl, ez pedig – a rendszer nevéből következően aligha meglepően – a parlament.⁴ Egyéb közvetlenül választott szervet, tisztséget, funkciót a tiszta parlamentáris rendszer eredetileg nem ismer.

Ennek ellentmondani látszik az, hogy sok európai köztársaságban – és ma már, hála Közép- és Kelet-Európának, ezek az országok döntő, elsőprő többségben vannak – a nép közvetlenül választja a köztársaság elnökét. Ugyanakkor a parlamentáris rendszer eredeti formájában mindenesetre némileg megbicsaklik, ha közvetlen államfőválasztást erőltetnek bele, mert az utóbbi – tulajdonképpen nem túl lényeges – tényéből számos olyasmi következik, amit a parlamentáris rendszer már nehezen visel el. Az a tendencia világlik ki, hogy ha valahol a közvetlen elnökválasztás bevezetését határozzák el, még ha nem állítanak is a közvetlen legitimáció mellé megfelelő többletjogköröket, a parla-

³ A magyar kormányformáról vallott kritikus felfogásunk ismertetését lásd egy korábbi írásunkban: Szentpéteri Nagy 2015. Az államformáról vallott nézeteinket pedig – a fenti bevezető megjegyzéseken túl – nem tartjuk szükségesnek ismertetni.

⁴ Legyen annak bármennyi háza is, bár természetesen többnyire az az elterjedt gyakorlat, hogy ha egy parlamentnek több kamarája van, azok közül általában – nem minden országban – az elsőre, az alsóházra, a politikai pártok primer közjogi fórumára vonatkozik a népképviselő elve.

mentáris rendszer sérülékenyebb lesz, és a továbbiakban csak kisebb föntartásokkal lesz nevezhető annak, aminek hívni akarja magát.⁵

A közvetlen államfőválasztással – egyébként tiszta parlamentáris körülmények között is – olyan csavar helyeződik a rendszerbe, amely nem következik, nem csavarodik annak elméletéből. A parlamentáris rendszerben eredetileg azért csupán a parlament nyert közvetlen felhatalmazást a néptől, mert a parlament a rendszer központja: ez az a szerv, amely a végrehajtó hatalmat – a legerősebb államhatalmat – magából kiküldi és ellenőrzi. Ha a közvetlen elnök-választással egy másik direkt legitimáció ültetődik a szisztémába, ebből legalábbis az következne, hogy ez utóbbi – adott esetben az előbbivel versengő – legitimáció megfelelő hatalommal párosul, olyannal, amely a közvetlen kiválasztást indokoltta teszi.⁶ Ha az államfő közvetlen legitimációja mellé nem kap megfelelő, illő többlethatalmat, és megmarad a parlamentáris rendszer államfőjének regulatív, semleges hatalmában, akkor legalábbis kérdéses, miért kell közvetlen legitimációt biztosítani számára.⁷ Ettől persze még lehetne őt közvetlenül is választani, bár az európai történelem többé-kevésbé egyértelműen mutatja, hogy a közvetlenül választott államfő kísértése hatalmának kiterjesztésére legalábbis benne van a rendszerben. (Nem véletlen, hogy napjaink nagy

⁵ Kelet-Európa legtöbb országa változó erősségű, modifikált félpreszidenciaális útra lépett. Mint többször kimondatott, a rendszer hazája az 1958, illetve az 1962 utáni Franciaország, amely a félpreszidenciaális rendszer iskolapéldája. Fölerősített elnöki hatalommal valósította meg a korlátozott parlamentáris – quasi félpreszidenciaális – rendszert Finnország és Portugália (más-más okokból és módon) egészen az utóbbi időkig, mígnem tisztán parlamentáris útra tért. Néhány ország azonban nem tett mást, mint egyszerűen bevezette a közvetlen államfőválasztást, nem változtatva a rendszer alapvetően parlamentáris jellegén. Ilyen ország volt például Írország, Izland vagy Ausztria, amelyeket a félpreszidenciaális rendszer szellemi atyja és legfőbb szorgalmazója, Maurice Duverger is csak fönttartásokkal sorolt a félpreszidenciaális rendszerek közé, elismerve, hogy ezen országok gyakorlata parlamentáris, még ha a közvetlen államfőválasztás jó irányba való elmozdulást jelent is (vö. Duverger 1980: 165–187). Majd a közép-európai országok közül kezdetben például Bulgária vagy Szlovénia volt ide sorolható, aztán Szlovákia és Csehország lépett erre az útra, végül a félpreszidenciaális rendszerrel eredetileg kacérkodó további országok váltak parlamentárisra. Másutt mindenestre láthattuk már, hogy alapvetően valamennyi európai ország gyakorlata parlamentáris – Svájcot és Ciprust leszámítva –, még ha különböző parlamentarizmusfelfogásokkal találkozunk is, mert valamennyi ismeri az elkülönült államfői intézményt, valamennyiben létezik parlamentfelosztási jog, és valamennyiben érvényes gyakorlat (a parlamentarizmus alaptétele), hogy a kormány a parlament bizalmán nyugszik, még ha a felett félpreszidenciaális rendszerekben ez a nyugvás csak a bizalom egyik felét jelenti is (a másikat az elnöktől kapja a kormány, ha kapja).

⁶ Ha ennek érdekében közvetlenül választott államfő a parlamenttel egyenrangú – sőt, mivel itt egy személyről van szó, milliós, személyre szóló támogatottságot jelentő, a parlamenttel ilyen értelemben éppenséggel versengő – legitimációja mellé ennek megfelelő jelentőségű hatalmat is kap, szerez – még ha azt csak az alkotmánytól, és nem, mondjuk, a politikai gyakorlatától kapja is –, akkor már nem a klasszikus parlamentáris rendszerről kell beszélnünk.

⁷ Hozzátehetjük, hogy léteznek olyan számítások, melyek szerint, mint jeleztük, egy-egy "president" relatíve kisebb támogatással nyer hatalmat, mint néhány parlamentáris ország miniszterelnöke (vö. Linz 1990: 51–69).

hatalmú „távol-kelet-európai” politikusai valamennyien elnökök szeretnének lenni, hogyha már nem azok, mert akkor meg többnyire erősebb elnökök szeretnének lenni – parlamenti kontroll nélkül). Az efféle veszély személytől, politikai helyzettől függően realizálódik, mindenestre az alkotmányozó jól teszi, ha igyekszik az ilyesmit megakadályozni. Ezzel azok sorába áll, akik az ilyen helyzetekre alkotmányos korlátok beiktatásával készültek föl jó előre.⁸

A prezidenciaális rendszerben megvalósuló közvetlen elnökválasztás (amely egyébként nemcsak a szintén közvetlenül választott képviselőház legitimációjával mérendő össze, hanem abban a kontextusban is, amelyben valamennyi fontosabb tisztséget közvetlen választások útján töltenek be az ügyészekről a bírácson át a törvényhozás szenátusáig, sőt az iskolaszékekig, eltekintve most attól a formális szépséghibától, hogy az Egyesült Államokban éppen az elnök-választásnál iktatódik a rendszerbe elektori testület) a parlamentáris rendszerben a végrehajtó hatalom fejének, a miniszterelnöknek a közvetlen választásában találna meg a párját (imhol a kellő hatalom a kellő legitimációval párosulva). Ennek ma már óriási (és igen érdekes) elméleti irodalma és egy történelmi gyakorlati kísérlete is van,⁹ de ez a megoldás egészen más alapokra helyezi a pártkormányzat ideáját. Mert bár lényegében nem sokban különbözik a jelenlegi választási módtól (ahol a pártok miniszterelnök-jelölteket állítanak, és a választók e személyek alapján (is) döntenek), de fölborítja a parlamentarizmus azon elvét, mely szerint a kormány összetétele a parlamenti erőviszonyok függvénye, és a kormányfő személyének megváltozása nem föltétlenül jelenti új választások szükségességét, csak ha a kormányválság parlamenti erőátrendeződéssel jár együtt, avagy annak következményeként áll elő, és még ilyen esetekben is nyitva állhat a cikluson belüli parlamenti megoldás.

A közvetlen elnökválasztás elleni legfőbb érv azonban a választás jellegét utasítja el. Ez az érv önmagában is megállja a helyét, hiszen könnyű belátni – a legtöbb példa is ezt mutatja –, hogy a közvetlen államfőválasztás lényegében pártválasztás, ahol a pártok jelölteket állítanak, illetve egy-egy jelölt mellé sorakoznak föl, pártzászlók alatt pártrendezvényeket tartanak, kortesbeszédet hangzanak el, nyilvános vitaestek tartatnak, programok ütköznek, stb. A parlamentáris rendszer államfője azonban nem rendelkezhet programmal, nem szállhat le a politika világába, nem fejtheti ki véleményét, legföljebb olyan kérdésekben, amelyekben széles konszenzus van, föltéve, hogy az elnök a konszenzusos vé-

⁸ A példa kedvéért érdemes megjegyezni, hogy Ausztria alkotmánya eredetileg nem a közvetlen elnökválasztást írta elő, és éppen azért nem, mert az alkotmány atyáit, közülük a legfőbbet, Hans Kelsent Németország példája arra tanította, hogy a közvetlenül választott államfő egyszemélyi hatalmát maga a közvetlen választás növeli meg, amely nem kívánt helyzetekben súlyos következményekkel járhat. Ez az alkotmány ma számtalan módosítás után, egyebek mellett a közvetlen elnökválasztást bevezető harmincas, majd az ötvenes évekbeli újítással együtt van hatályban Ausztriában.

⁹ Az izraeli kísérlet elméleti előzményére lásd Gruijters 1992: 191–193.

leményt fejt ki. Az elnök nem képvisel egyetlen nézetrendszert sem, hanem éppenséggel integratív tényező, aki szót ért a politika valamennyi szereplőjével, személyében a nemzet egységét fejezi ki, és képviseli az államot mint egészet.¹⁰

Könnyű belátni azt is, hogy egy elnökválasztásban valójában nincsen mérhető pártérdek, mert valamennyi pártnak (a pártok egészének) az az érdeke, hogy az államfő ne tartozzék egyik párthoz sem, hanem semleges legyen. Ha párttag volt korábban, az alkotmány arra kötelezi őt, hogy hivatala elfoglalásával a pártból lépjen ki, vagy legalábbis függessze föl párttagságát.¹¹

Azt is könnyű belátni, hogy egy rövidtávú haszonszerzésre trenírozott politikai párt aligha fogja nyilvánosan fölismerni, hogy az elnök személyének kiválasztásához nem fűződik politikai érdeke. Ha az ország közvetlenül választ elnököt, a valamirevaló pártok mind-mind meg fogják nevezni jelöltjüket. A pártrendezvények egymást érik, amelyeken az elnökjelölt minden fölmerülő kérdésben megnyilvánul és állást foglal, a megválasztott elnököt pedig a közvélemény kereszténydemokratának, szocialistának, liberálisnak stb. fogja tartani, holott jó esetben az államfő nem visel politikai színt.¹²

A népek az államfőválasztásban – a modern pártdemokrácia körülményei közepette – aligha lehet közvetlen szava, mert hangját a pártok szűrőjén hallathatja csak. Állásfoglalásával a nép modern körülmények között nem csupán egy személy mellé áll, hanem egy vagy több pártot támogat. A párttámogatás kifejezésére azonban adott a parlamenti választás. Az elnökválasztásnak semleges úton kell lezajlania, mint ahogy a megválasztott elnöknek is semlegesnek kell lennie. Ezért szerencsés, ha az államfőt a politika szereplői választják, azok, akik együtt élnek majd vele a hatalomban vagy annak környékén. Olyan államfőt kell választaniuk, akit – jó esetben – valamennyien, de legalábbis többségükben elfogadnak.

¹⁰ Az elnök voltaképpen nem töről metszett politikus a szó modernebb értelmében, nem iniciál változtatásokat, nem vizionál a politikai helyzetről, és nem tartozik egyetlen párthoz sem (párthoz tartozását egyébként a parlamenti rendszerek alkotmányai általában kifejezetten tiltják).

¹¹ A pártja hathatós támogatásával hatalomra jutott államfőtől ez mindenestre furcsa érveléssel várható el, nem beszélve azokról a személyes elkötelezettségekről, amelyek az elnököt hivatali idejében is kötik korábbi pártjának azon vezetőihez, akik a jelölésben, a kampányban, a vitákon a jelölt segítségére voltak.

¹² Az államfő semleges hatalmi pozíciója veszélybe kerül, a miniszterelnökkel konkuráló, annak pártjához vagy éppen annak ellenzékéhez tartozó államfő helykeresésének, hatáskör-kiterjesztő kísérleteinek leszünk tanúi. Duális, megosztott végrehajtó hatalom kibontakozásának veszélye merül fel, holott a klasszikus parlamenti rendszer az államfői tisztséget nem a végrehajtó hatalomban helyezi el (a prezidenciális, illetve a félprezidenciális rendszer viszont annál inkább). A közvetlenül választott elnök hatásköri vitákba keveredik a miniszterelnökkel, nagyobb hatalomra tartván igényt – nagyobb legitimitációja mellé. Ahol az alkotmány pártsemlegességet ír elő az elnöknek, a közvetlenül választott elnök (nem kis részben újraválasztásának előmozdítása érdekében) gyakran saját pártot, mozgalmat toboroz (lásd például az elnöki párt létrehozására tett kísérleteket Lengyelországban vagy Bulgáriában, nem szólva a kelet-európai nagytérség félprezidenciális államairól és Franciaországról).

A modern közélet számos területen – egyre bővülő körben – ismer el semleges szereplőket. Olyanokat, akiknek pozíciója összeférhetetlen vagy illetlen valamely pártban betöltött tisztséggel, vagy akár tagsággal (alkotmánybíróságok, bíróságok, közigazgatás, közszolgálati médiumok vezetői, külszolgálati, diplomáciai, tudományos-kulturális vezetői posztok stb.). Ám valamennyi közül – ha úgy tetszik – a legsemlegesebbnek az állam fejének kell lennie, annak, aki az állam első polgára az állam képviseletében. Az alkotmány lényegében egyetlen ilyen tisztséget ismer.¹³ Ehhez a tisztséghez kell megtalálni a megfelelő választási módot.

Egy államfőválasztó testület modellje

A nem közvetlen, vagyis közvetett elnökválasztás elvileg azt jelenti, hogy a nép közvetlenül nem választ államfőt, hanem – többféle módon, de legalábbis részben – közvetlenül olyan testületet választ, amely az államfőt megválasztja.

Mivel ez nem közvetlen, hanem közvetett választás, az elnökválasztó testülettel szemben legalábbis az a követelmény, hogy az lehetőleg minél szélesebb körben reprezentálja a társadalmat. Nem a testület méretéről, nagyságáról van szó, hanem összetételéről.

Az országok egy részében, ahol ilyen testületre bízzák az elnökválasztást, kétkamarás parlament működik. Ha a parlament kétkamarás, akkor legalábbis az a gyakorlat, hogy a két ház együttes ülése választja az államfőt (és ez a testület iktatja is be az elnököt, ünnepélyes keretek között, midőn az elnök ez előtt a testület előtt teszi le a hivatali esküt.)

A hatályos magyar Alaptörvény – nem előzmények nélkül – sajátos megoldást választott. Magyarországon ma egykamarás parlament működik, ez a testület választja a miniszterelnököt (látnunk kell, hogy helyes volna a parlamentarizmus klasszikus szabályához visszatérni, miszerint a miniszterelnököt nem a parlament választja, hanem az államfő nevezi ki), és ugyanez a testület választja a köztársaság elnökét is. A különbség annyi, hogy míg az előbbi feles, ámbátor abszolút többséggel, addig az utóbbit minősített, jelesül kétharmados, méghozzá nagykétharmados többséggel választja meg. Ám ha az elnökválasztás első fordulójában nem sikerül eredményt elérni (egy jelölt sem szerez kétharmados többséget), a második fordulóban már az egyszerű többség is elég az elnökválasztás eredményességéhez.¹⁴

¹³ Egy köztársaságnak egy elnöke van, az, aki a köztársaságot reprezentálja. Aki politizálni akar, érvelni, mozgósítani, szerepelni, újítani, akciózni, célokat tűzni, terveket megvalósítani, dönteni, hatalmat gyakorolni, az ne menjen köztársasági elnöknek. Az államfői tisztség visszafogott, tiszteletnek örvendő, semleges személyiségre szabott. Arra találták ki, hogy integrálja a társadalmat, megtestesítse az állam egységét, és jól szolgálja a kíváncsú társadalmi kohéziót.

¹⁴ Ilyen esetben a miniszterelnököt többen választják, mint az államfőt.

Könnyen előállhat – és hazánkban elő is állt – olyan helyzet, amelyben a miniszterelnök ugyanolyan (vagy nagyobb) támogatottsággal bír, mint a köztársaság elnök: feles államfőről van szó. De még ha nem áll is elő ilyen helyzet, és az elnökválasztás már az első fordulóban eredményes, akkor sem különbözik lényegesen a kormány és a köztársasági elnök legitimitásának forrása, és csak számszerűen fejezhető ki a támogatottság mértéke. (Arról már nem is beszélve, hogy előállhat olyan helyzet is – mint ahogyan ez elő is állt –, hogy éppenséggel a kormány is kétharmados támogatottságot élvez, csakúgy, mint az államfő.) Ha tehát minden ideálisan zajlik is, a kormány és az államfő támogatottsága között csak annyi a különbség, hogy a kormány mögött legalább 50% plusz 1 szavazat áll, az államfő mögött pedig legalább kétharmadnyi szavazat. Nyilvánvaló, hogy a legitimitációban az tenne különbséget, ha a miniszterelnököt és az államfőt nem ugyanaz a testület választaná, illetve ha a miniszterelnök – amint az helyes volna – kinevezés útján nyerné el hivatalát, de természetesen élveznie kellene a parlament többségének bizalmát; ne ugyanaz a testület (konkrétan: ne ugyanaz a személyi kör) biztosítsa számára a támogatottságot, mint amely az államfőt megválasztotta.¹⁵

Ha – mint ma Magyarországon – az államfő ettől a politikai testülettől kapja a megbízatását, aligha biztosítható, hogy semleges, a végrehajtó hatalomtól független, pártok fölött álló köztársasági elnök legyen. (A tény, hogy időnként mégis ilyennek tartható államfő volt hatalmon, az inkább a személyválasztásnak, és nem a választási mechanizmusnak volt köszönhető. De bármilyen személy jut is eszünkbe a jövőben, célszerű, ha az alkotmányozó olyan választási mechanizmus mellett dönt, amely kellő reprezentációt telepít e reprezentatív tisztséget megválasztó testületbe.) Ha az alkotmányozó megfelelő legitimitációt keres az államfőnek, jól teszi, ha elfelejti az egykamrás parlament általi elnökválasztás konstrukcióját, a politikai test által megválasztott államfő vízióját.

Ha az alkotmányozó elveti a közvetlen államfőválasztás gondolatát (és a közvetlen választás hátrányainak számbavétele után helyesen tenné, ha így döntene), és nem kívánja fenntartani a jelenlegi elnökválasztási rendszert sem (erre is jó oka volna, mint láttuk), akkor valamiféle köztes megoldást kell találnia. Ilyen köztes megoldásra számos példa kínálkozik a világból és szűkebb környezetünkben is, ámbar – igazat szólva – nem mindig a leghízelgesebb megoldásokat találjuk, ha körbetekintünk.¹⁶

¹⁵ A Méltányosság Politikaelemző Központ több ízben is javasolta már, hogy egy jövőendő alkotmányban a miniszterelnök kinevezése az államfő jogosítványa legyen.

¹⁶ Az egykamrás parlament általi elnökválasztás mindenesetre olyan ritka és szokatlan, hogy Európában alig néhány ország lépett (egyelőre) erre az útra, bár megjegyzendő, hogy – szükség-helyzetben – a cseh megoldás is ez volt kezdetben, mert bár a cseh alkotmány ismerte a szenátus intézményét, amelynek az elnökválasztásban is szerepet juttatott, ez az intézmény akkor még nem állt fel, amikor az első elnökválasztásra sor került (meglehetősen sajátos alkotmányos szituációt teremtve, hasonlóra lásd például a magyar alkotmányban 1990 óta szerepelt ombudsmani intéz-

Tipikus megoldás volna a kétkamarás parlament felállítása, amelynek együttes ülése elnökválasztó kollégiumként funkcionálna. Ennek ellenére ma Európában kevés példát találunk erre a megoldásra (lényegében csak Olaszország nevezhető meg fenntartás nélkül), mert a stabil demokráciák közül egyedül a német és az olasz rendszer ismeri a közvetett elnökválasztás itt ismertető módját (az előbbiről még lesz szó), a tágabb értelmű Nyugat-Európa országai többnyire közvetlenül választanak államfőt, vagy – monarchiákról lévén szó – a trónutódlási szabályok döntenek az államfő személyéről.¹⁷

Sajátos elnökválasztó kollégiumot állít föl – mint ismert – a német alaptörvény.¹⁸ Ez a megoldás sok olyan elemet tartalmaz, amelyet a magyar alkotmányozó is átvehet, de a rendszer nem oldja meg az elnökválasztás relatíve semlegessé tételét, midőn a jelölést a pártok kezében hagyja. Azzal ugyanis, hogy lényegében a *Bundest* tagot megduplázza (amely duplázás persze – a tartományi parlamentek pártösszetétele folytán – gyakran eredményezhet a *Bundest* tagtól eltérő erőviszonyokat), a pártok vagy pártkoalíciók adott erőssorrendjének, illetve megegyezési képességének függvényévé teszi az elnök személyének kiválasztását, s a választás nem személyválasztás, hanem pártválasztás marad.¹⁹

mény 1993-ig való betöltetlenségét), így az első elnökválasztást még az egykamrás parlament (teoretice az alsóház) bonyolította le. A továbbiakban a két ház választotta az elnököket, míg legutóbb immár a közvetlen, nép általi választás hatályosult. A szlovák alkotmány kezdetben ismerte az egykamrás parlament általi választás konstrukcióját, de az ország az első tapasztalatok nyomán ugyancsak áttért a közvetlen elnökválasztásra. Napjainkban egykamrás elnökválasztó parlament a görög.

¹⁷ Sajátos köztes megoldást állít fel az észt alkotmány, mely szerint a választás első fordulóját a nép kezében van, de a közvetlen elnökválasztáson legtöbb szavazatot elért két jelölt közül már a parlament választja ki az államfőt (és természetesen előfordult, hogy a parlament – pártösszetétele miatt – azt a személyt választotta elnöknek, aki a közvetlen előválasztáson lényegesen rosszabbul szerepelt, mint első helyen végzett vetélytársa). Nyilvánvaló, hogy ez a köztes megoldás semmit sem csökkent azokból a hátrányokból, amelyek mind a közvetett, mind a közvetlen elnökválasztásra jellemzőek, így ez a konstrukció aligha ajánlható a magyar alkotmányozónak. (Az észt államfő sajátos alkotmányjogi helyzetének hagyományait a két világháború közötti független Észtország közjogában találjuk meg.) A hasonló finn megoldás már a múlté.

¹⁸ Ez alapján az egyébként nem rögzített – a választási eredményektől függő – létszámú alsóház, a *Bundestag* mellé a képviselők létszámával megegyező létszámú testület rendeltek, melynek mandátuma a tartományi törvényhozó testületektől ered, s amely kollégiumnak így együtt – *Bundesversammlung* néven, újabban bőven ezer fölötti taggal – egyetlen feladata – esedékes időpontban – a szövetségi elnök (*Bundespräsident*) megválasztása, mely feladat sikeres elvégzése után a kollégium mandátuma megszűnik.

¹⁹ Ennek számos példája volt a múltban. Volt olyan államfőválasztás, melynek során a népszerűségi listákat magasan vezető szociáldemokrata elnökjelölt – a *Bundesversammlung* pártösszetétele miatt – alulmaradt népszerűtlenebb kereszténydemokrata vetélytársával szemben, aki a Szövetségi Köztársaság legitim elnöke lett. Később az említett szociáldemokrata politikus is az lett. Ismét később egy újabb választás példáját is felhozhatjuk, melynek során egy kevésbé népszerű kereszténydemokrata politikus lett az államfő az egykori ellenzék jelöltjével szemben, de az előbbi politikai bukása után az utóbbi lehetett az elnök, kinek pártja a kormánykoalíciónak

A magyar alkotmányozó – az európai példákból is okulva – helyesen teszi, ha megfontolja a következőt: amennyiben az elnökválasztás jogát kiveszi az egykamarás parlament kezéből, de nem kívánja e jogot a nép kezébe adni, akkor – tekintve, hogy köztársaságban élven nem öröklődő, hanem választott tisztségről van szó – olyan testületre kell bízni a választást, amely a népet képviseli. E testületnek szélesebben kell képviselnie a népet, mint azt a politikai pártok parlamentje teszi, de e képviseletnek képviseletnek kell maradnia, vagyis a választás nem érheti el a közvetlenség szintjét, hanem képviseleti, azaz közvetett választásnak kell lennie egy olyan testület által, amely a társadalmat reprezentálja, de amely nem maga a társadalom; e testületnek tehát a képviseleti mértéket illetően a parlamenti képviselet és a közvetlenség között kell elhelyezkednie.

Nyilvánvalóan nem könnyű olyan képviseletet találni, amely több mint parlament, de kevesebb, mint maga a nép. Kézenfekvő, hogy olyan megoldás után kell kutatni, amely a parlamenti képviselet elvét egy (azaz legalább egyfajta) másik képviseleti elvvel kombinálja, amiből az is következik, hogy az elnökválasztó testületből a parlamentet magát nem lehet kihagyni. Függetlenül attól, hogy a parlament egy majdani új alkotmány szerint egykamarás vagy kétkamarás lesz-e, magának a parlamentnek (mint egésznek) részét kell képeznie (javaslatunk szerint létszámában éppen a felét kell alkotnia) annak a testületnek, amely az elnökválasztás jogát gyakorolja. Ez a testület tehát egyrészt (felerészben) a parlament tagjaiból (valamennyi tagjából, azaz a képviselők közül – ha lesznek – a szenátorokból) állna, másrészt pedig (a testület másik felében) olyan képviselők közül (küldöttekből), akik a parlamenti (párt)képviseletől különböző elvű reprezentációban képviselik a népet.

Hogy e másfajta elvű képviselet milyen legyen, arra vonatkozólag több javaslat ismert már. Nekünk most az volna itt a feladatunk, hogy egyet ezek közül föltétlenül elutasítsunk, s ezt meg is tesszük, de az érvelést nem itt adjuk meg. A korporatív elven nyugvó (de azzal nem feltétlenül azonos) képviseletről van szó.²⁰

olyannyira részévé vált, hogy a legutóbbi szövetségielnök-választáson e párt jelöltje (egyetlen jelöltként) lehetett az államfő.

²⁰ Számba véve a korporatív képviselet mellett és ellen szóló érveket, arra a megállapításra juthatunk, hogy a korporatív képviselet, illetve minden olyan képviselet, amely a korporatív elven nyugszik, illetve ezt az elvet más képviseleti elvekkel kombinálja, lényegében megvalósíthatatlan, káros, az egyenlőséget és az egyesülési szabadságot korlátozó forma, a 20. század egyik halva született ötlete. Ez a megállapítás a korporatív elven létrehozott, illetve ezen az elven is alapuló törvényhozásra vonatkozik (arra tehát, hogy sem egykamarás parlamentben a pártképviselettel kombinálva, sem kétkamarás körülmények között a második kamarába becsempészve, sem tisztán korporatív alapon föllállított második kamara létrehozásával nem érhető el a kívánt reprezentáció, illetve az eredmény hátrányos, szerencsétlen és igazságtalan következményekkel jár). E megállapítást kiterjeszthetjük az elnökválasztó kollégiumra is, amennyiben egy ilyen testület – bárha részbeni – korporatív összeállításával szemben is ugyanazok a megválaszolatlan és megválaszolhatatlan kérdések merülnek föl, mint a korporatív vagy részben korporatív törvényhozás

A magyar alkotmányozónak nem a korporatív képviselet irányában kell keresnie a megoldást, hanem más javaslatokat kell figyelembe vennie. Ezek egyike a területi önkormányzatok képviseletét kívánja megvalósítani. Magunk itt azt mondhatjuk, hogy amennyiben az alkotmányozó úgy dönt a kétkamarás parlament föllállításával, hogy a második kamarát területi kamaraként, a területi önkormányzatok képviseleteként hozza létre, akkor nincs szükség ezen elv kiterjesztésére az elnökválasztó kollégium létrehozásánál. Ám ha az alkotmányozó a föllállítandó második kamarát nem a területi elven kívánja létrehozni (de – reméljük – nem is a korporatív elven), vagyis más képviseleti elvet iktat a rendszerbe, akkor a területi képviselet elvét érdemes az elnökválasztó testület föllállítására alkalmaznia. Ugyanígy járhat el az alkotmányozó, ha az egykamarás parlament fönntartása mellett dönt, hiszen ez esetben a területi elv az elnökválasztó kollégium összeállításánál játszhat szerepet.

Bármiként dönt is az alkotmányozó, a területi elv rendszerbe állításának vannak megfontolandó indokai (ezeket s az ellenérveket ugyancsak nem ezen a helyen kell elmondanunk). Itt annyi adható elő, hogy nézetünk szerint a megyei önkormányzatok – és egyáltalán a megyei szint – megszüntetésének komoly indokai lennének, és egy regionális átalakítás – választott testületekkel – jobban szolgálná a közéletet, de e nézetünk indokolása is túllépné a választott kereteket. Mindenesetre a kívánatosan kialakítandó régiók – nem több, mint öt, a fővárossal együtt összesen hat régió – az elnökválasztó testület összeállításakor is szerepet játszhatna. A fantáziát túlzottan nem elengedve a régiós küldöttek összlétszámát a parlamenti képviselők (esetleg a képviselők és a szenátorok) összlétszámában lehetne megállapítani vagy maximálni, de itt ezen a vonalon nem mennénk tovább.

Az elnökválasztó testület összetételére vonatkozóan kiegészítő, de alternatív javaslatként megfogalmazhatjuk azt az igényt, hogy a testület a fönti összetételnél is szélesebb legyen. Megfontolandónak tartjuk azt, hogy a testületben a hatalmi ágak reprezentánsai közül a bírói hatalom képviselői is jelen legyenek (ezzel a testület tovább bővülne). Természetesen nem az aktív bírákról van szó, hiszen azokat éppen az államfő nevezi ki, hanem a bírák öngazgató szervéről.²¹ A végrehajtó hatalom szerepeltetését az elnökválasztó testületben nem tartanánk

kapcsán. Mindez nem jelenti azt, hogy a hivatásrendi képviseletnek ne lehetne megfelelő formát találni a kormánydöntések előtti érdekegyeztető mechanizmusban (lásd az ún. neokorporatív elméleteket), illetve nem jelenti ez az elutasítás azt sem, hogy a kisebbségi képviseletnek – akár a törvényhozáson belül is – ne lehetne megfelelő formát találni (lásd pl. a megvalósult szlovén formát vagy másutt a kisebbségi ombudsman intézményét stb.); de azt föltétlenül jelentenie kell, hogy a korporatív elvnek sem a törvényhozásban, sem az elnökválasztó testület összeállításában nem szabad szerepet szánni.

²¹ E szervnek hazánkban változatos története van, de az alapokhoz visszatérve lásd Bragyova András javaslatát a Legfelső Igazságszolgáltatási Tanács létrehozására vonatkozóan (Bragyova 1995: 227–231).

szerencsésnek, hiszen e hatalmi ág teljes vezetése (a kormány valamennyi tagja) éppen az államfőtől kapja a kinevezését a fent ismertetett ideális (értsd: klasszikus) rendezés szerint. Az Alkotmánybíróság tagjainak szerepeltetését szintén nem javasoljuk az elnökválasztásban (annál inkább az elnök eskütételénél, beiktatásánál).

Az elnökválasztó testület összetételére vonatkozó javaslat (nem számítva az utolsóként említett alternatív javaslatokat) nem minősülhet túlzottan meglepőnek, mint ahogyan vélhetően nem szükséges hosszán időzni az elnökválasztó testület választási mechanizmusának leírásánál sem. A választás procedúrája az alkotmányozó döntésétől függ, de bármiként dönt is, célszerű pontos eljárási szabályokat lefektetnie annak érdekében, hogy az eljárás semleges államfő megválasztásának lehetőségét biztosítsa.

Az elnökválasztási eljárás jellege

Véleményünk szerint az elnökválasztást nem előzheti meg vita (és persze nem is követheti vita). A szavazás során a testület elutasítja vagy megválasztja a jelöltet. Mindkét megoldás jogában áll. A szavazás titkos.

Nem szerencsés, ha több jelölt van.²² Nem arról van szó, hogy az egyetlen jelöltet meg kell választani, hanem arról, hogy egyszerre csak egy jelölről lehessen (vita nélkül) szavazni, és ha e jelölt elbukik, újabb jelölésnek (akár újabb személy állításával) kelljen következnie. S ha egyszer egy jelölt kellő számú szavazatot kap, öt évre megvan az államfő, személye körüli vitának továbbra sincs helye (mármint az alkotmány szervei körében).

A szavazás érvényességéhez célszerű minősített többséget előírni, legalább is az első fordulóban. Lehetővé kell tenni ugyanakkor, hogy ha a jelölt az első szavazáskor a szavazatok több mint felét megszerezte (de nem érte el a megválasztáshoz szükséges minősített – mondjuk, kétharmados – többséget), a következő fordulóban újra jelölt lehessen. Ebben a fordulóban indokolt volna az eredményességi küszöböt leszállítani, ám ha a jelölt ezt a küszöböt sem lépi át, elesik a további forduló jogától.

A szavazási procedúra folyhat akár teljesen másképpen is, a cél az, hogy olyan államfő választassék meg, aki lehetőleg széles támogatottságot élvez. Aligha zárható ki, hogy a jelölést informális egyeztetés, megegyezésre törekvés előzze meg. Elvárható, hogy a jelölés nyilvános legyen, éspedig időben jó előre megtörténjék, hogy a közvélemény és a sajtó a jelöltet megismerhesse, megismer-

²² Azok, akik egyjelöltes szavazásokon nőttek fel, és vívmányként üdvözölték a nem távoli múltban az első bántortalan többes jelöléseket, most akár csodálkozhatnak is e javaslaton. Ha így tesznek, alighanem elfelejtették, hogy államfőválasztásról van szó, ahol az intézmény tekintélyének megőrzése elsődleges érdek.

tethesse. Ha a választás eredménytelen, kellő időnek kell eltelnie az újabb jelölés, a jelölt megismertetése és az újabb szavazás között, ezt az időt célszerű volna hetekben mérni.

Az elnökválasztó testületnek egyetlen dolga volna, egyetlen föladatra szólna a mandátuma: elnököt kell választania. A testületet először a hivatalban lévő államfő mandátumának utolsó évében (annak elején) kellene összehívni, s ha az elnökválasztás eredménytelenül végződne, a testületet újból össze kellene hívni néhány hét múlva. A testületet a hivatalban lévő államfő hívja össze. A jelölésnek legalább az első forduló előtt, mondjuk, két héttel meg kellene történnie.

Az új elnököt mindig ugyanazon a napon, mondjuk – hacsak valami rendkívüli esemény közbe nem jön – minden ötödik év augusztus 20-án kellene beiktatni, az első államfő (Szent István) napján, a nemzeti ünnepen, amely egyébként lehetne az új alkotmány ünnepe is. A beiktatás napjáig (bármikor történt is az új elnök megválasztása) a korábbi államfő marad hivatalban. Az elnök megválasztása és beiktatása közötti időben (ez akár hónapokig is tarthat) természetesen a régi elnök az államfő, a megválasztott elnök (akár a hivatalban lévő elnök környezetében) legfeljebb fölkészülhet majdani föladatára.

Az elnökválasztás sikeres lebonyolításával az elnökválasztó testület elvégezte feladatát. Legközelebb már csak az elnök beiktatására kell összegyűlnie, amelyen az új elnök esküt tesz (megfontolandó, hogy az eskü szövegét az Alkotmánybíróság elnöke olvassa elő, de természetesen az esküt az elnökválasztó testület előtt kell letenni), ezt követően a testület föloszlik. Szerencsés esetben az elnökválasztó testület a választástól számított ötödik év elején ül össze újból (természetesen az időközben lezajlott parlamenti, illetve önkormányzati választások következtében immár más összetételben).

A köztársasági elnök akadályoztatása esetén az elnöki teendőket klasszikus szabály szerint a parlament elnöke (kétkamarás rendszerben az alsóház elnöke) venné át, korlátozott hatáskörben (például – hogy a legfontosabbat említsük – az elnököt helyettesítő házelnök nem oszlathatná fel a parlamentet). Az elnök halála vagy lemondása esetén, vagy – a később mondandókra tekintettel fogalmazunk így – az elnöki tisztség megszűnése esetén szintén a házelnök veszi át az elnöki jogköröket azzal, hogy legfontosabb föladata az elnökválasztás megszervezése (ez esetben az elnökválasztó testületet természetesen ő hívja össze) kötött határidőn belül. (E határidő a parlamentáris rendszerekben általában három hónap körüli, ezt el lehet fogadni, de megfontolandó az a javaslat is, mely szerint az elnökválasztó testületet úgy kell összehívni, hogy a következő augusztus 20-ára az új elnököt be lehessen iktatni.)

A köztársasági elnököt öt évre kell megválasztani. Javaslatunk szerint az újraválasztást (akár az egyszeri újraválasztást is) ki kellene zárni. (Ez szigorú szabálynak számít, indoka hamarosan kiviláglik.) Az államfő mandátuma napra pontosan öt évre szól, az ötödik év augusztus 20-án új elnök lép hivatalba – öt évre.

A régi elnök további sorsáról az alkotmányban nem kell gondoskodni.²³ A távozó elnök politikai jövőjét a politikára kell bízni, az apanázs további – meghatározott idejű – folyósításáról (az egyéb tárgyi előnyökkel együtt) pedig külön törvény rendelkezhet.

Fölmerül a kérdés, mi történjék abban az esetben, ha az említett időpontig az új elnököt nem sikerül megválasztani. Bár joggal fölmerülő kérdéssről van szó, az alkotmányok általában nem foglalkoznak az esettel, mert az elnökjelölés jogát a politikai pártok, illetve frakciók (közjogilag a képviselők) kezében hagyván joggal föltételezik, hogy azok megegyezésre tudnak jutni, különben nem kockáztatnák a jelölést. Másik okuk a hallgatásra az, hogy az elnökválasztás határidejét általában nem kötik olyan eltolthatatlan időponthoz, mint azt főntebb mi tettük.²⁴

Javaslatunk szerint – mint jeleztük – az elnökválasztó testületet az elnöki mandátum ötödik évének elejére kell összehívni először, az elnökjelölt nyilvános megnevezése után. Tekintve, hogy több mint fél év áll így rendelkezésre, aligha hihetjük, hogy a választás sikertelen lesz. Ha már az első forduló sikeres, úgy fél évig tart a megválasztott elnök fölkészülése – ez egyáltalán nem baj –, ám ha csak a későbbi fordulók valamelyikében sikerül a választás, úgy ez a fölkészülési időszak rövidebb. Ugyanakkor, ha több mint fél év alatt egyetlen jelölt sem szerezne többséget – ami aligha valószínű –, akkor a helyettesítési szabály lépne életbe. A köztársasági elnök mandátuma augusztus 20-án lejár, attól fogva – új elnök hiányában – a házelnök venné át a (korlátozott) hatáskört, és gondoskodnék az elnökválasztó testület sikeres működéséről. E naptól fogva elnökjelöltet már nem a régi elnök, hanem az ideiglenes államfő, a házelnök állíthat. A régi elnököt – mandátuma utolsó évében – többek között azzal lehetne megfelelő jelölt megnevezésére bírni, hogy ha jelöléseit a testület rendre elutasítaná, az elnök – mandátumának augusztus 20-i megszűnésével – elesnék a jelöltállítás jogától.

Ezen a helyen érkezünk el – befejezésként – az elnökválasztási javaslat legérzékenyebb pontjához: a jelöléshez. Amint arra fönt utalást tettünk, a jelöltállítás jogát a hivatalban lévő elnök kezébe kívánjuk adni. Ez a megoldás – szokatlansága miatt – vitákat válthat ki, és – ha egyáltalán figyelmet kelt – föltehetően elutasításra talál. Mégis szeretnénk röviden összefoglalni e javaslat indokait.

²³ Ismert az olyan gyakorlat, amely "állást biztosít" az egykori elnököknek, a francia alkotmány szerint például a korábbi elnökök automatikusan az alkotmánytanács tagjaivá válnak (bár azok e joggal eleddig nemigen éltek, illetve élhettek), vagy sok példa van arra, hogy a kiszolgált elnök örökös szenátorként funkcionál tovább, mint a latin-amerikai országok egy részében.

²⁴ A német szabályok megneveznek ugyan egy elnökválasztási napot – az alaptörvény napját –, de nem szankcionálják e nap elhúzását. A közvetlen államfőválasztást bevezető országok kitűznek egy elnökválasztási napot, illetve szükség esetén rendelkeznek a második forduló napjáról is, de ott – közvetlen választásról lévén szó – az eredményességet föl kell tételezniük.

Az államfőjelölés egy modellje

A köztársasági elnök jogállását ebben a dolgozatban is a válságáthidaló, regulatív, interimisztikus, semleges hatalom szférájában találtuk meg. Azon a helyen, amely egyenlő távolságra van a törvényhozó, a végrehajtó és az igazságszolgáltató hatalomtól, miként az része mindezeknek, illetve egyikbe sem sorolható be több joggal, mint a másik kettőbe. A köztársasági elnök hatáskörét e jogállással összefüggésben akképpen írhatjuk le, hogy az mindhárom klasszikus hatalmi ághoz kapcsolódjék, mintegy a kezdő lökést, az alkotmányos legalitást és egyben a legitimitációt adva meg a három hatalmi ág működéséhez, illetve létrehozásához, folyamatosan gondoskodván azok legális működéséről. Ezt a leírást a parlamentáris rendszer klasszikus, a miniszteri (miniszterelnöki) ellenjegyzés intézményének tükrében is megadhattuk volna. A köztársasági elnök választását illetően olyan megoldást (legitimációt) igyekeztünk találni, amely intézményesen biztosítja az államfő hatalmi ágak és politikai pártok fölött állását, politikai semlegességét. Az elnökválasztó testület összeállításának és eljárásának leírásában az a szándék munkált, hogy a köztársasági elnök regulatív, semleges pozíciója ne kerüljön veszélybe.

Az államfői tisztség sajátos, különleges, kivételes, egyedi és más tisztséghez nem hasonlítható intézménye a parlamentáris rendszernek, az európai politika és jogfejlődés eredménye, találmánya, a nemzeti egység és az állami szuverenitás kifejezésére hivatott, a polgárok számára identifikáló, önazonosság-kifejező, államhoz tartozást mutató, bátran mondhatjuk: állampolgárságot jelentő intézmény, olyan tisztség, amelyből az állami élet legtöbb kinevezéssel betöltendő tisztsége ered, amelyből tehát a legtöbb intézmény önmagát származtatja, és olyan tisztség, amely végső soron az állampolgársági ügyekben is a legfőbb fórum.²⁵ Legitimációja köztársasági körülmények között nem fölülről, hanem a néptől ered, még akkor is, ha a modern pártdemokrácia körülményei között a közvetlen államfőválasztás megvalósításától el kell tekintenünk. Az elnökválasztó testület létrehozásával olyan kollégium kezébe tennénk le az államfőválasztás jogát, amely a hatalmi ágak, a központ és a területi önkormányzatok reprezentánsaiból áll, a nép képviselőiben.

Ebben a testületben – csakúgy, mint az államélet valamennyi területén, amelyet a jog nem zár el kifejezetten a pártoktól (mint a bíróságok, némiképpen a

²⁵ A köztársaság elnöke az állam első polgára, képviselője, a hadsereg legfőbb parancsnoka, kivételes helyzetekben alkotmányvédő funkciót ellátó, válságáthidaló hatalom, amely szükségállapot vagy szükséghelyzet előálltával többlethatalommal rendelkezik, és funkciója az ország visszavezetése az alkotmányos útra, az alkotmányosság és az alkotmányos rend biztosítása, megteremtése, megőrzése. Az elnök integratív tényező, az állam egészének, a többségnek és a kisebbségnek képviselője, az állami élet intézményi hierarchiájának csúcsa, az alkotmányos állam – tulajdonképpen – egyetlen közjogi méltósága.

közigazgatás, és bizonyos fókig a diplomácia területét stb.) – a politikai pártok játszanak a főszerepet. Ez helyénvaló is így. De nem jutnánk közelebb az államfői semlegesség követelményéhez, és nem kerülnénk el a német példa hátulütőit, ha az elnökjelölést a pártok kezében hagynánk, illetve a pártok jogává tennénk.

A jelölést úgy kell szabályozni, hogy az többé-kevésbé biztosítsa a semlegességet, a pártok-fölöttiséget. Az a javaslatunk, hogy a jövőbeni köztársasági elnököt a hivatalban lévő köztársasági elnök jelölje.

E javaslat értelmében a hivatalban lévő köztársasági elnök mandátumának utolsó évében, az év elején köteles volna megnevezni utódját, pontosabban azt a személyt, akinek megválasztását az elnökválasztó testületnek javasolni fogja.

Az általunk a fentiekben részben fölvezetett parlamentáris rendszerben az államfő semmilyen tisztség betöltésére nem tehetne javaslatot.²⁶

Az államfő javaslatra vagy előterjesztésre intézkedik – ellenjegyzéssel, vagy az alkotmány alapján precízen körülírt esetekben önállóan jár el (különösen a törvényhozás körében; azaz kiírja a választásokat, összehívja a parlamentet, megnyitja az alakuló ülést, egyszeri vétőjoggal él a már elfogadott törvényekkel szemben, alkotmányossági vizsgálatra megküldi az elfogadott, de alá nem írt törvényt az Alkotmánybíróságnak, aláírja a törvényeket, kihirdeti azokat, feloszlatja a parlamentet, stb.), önállóan nevezi ki saját hivatalának limitált létszámú munkatársait, illetve különféle tisztségek betöltésére személyi javaslatok jutnak el hozzá a megfelelő intézményektől, az államfő kinevezi a jelölt személyt a szóban forgó tisztségre, más esetekben kinevezi azt, akit a parlament támogat. Nem ő javasol tehát, hanem neki javasolnak, ő pedig kinevez.

Ettől a logikától egy esetben szabad csak eltérni. Abban az esetben, amikor a szóban forgó tisztség éppen a köztársasági elnöki tisztség. Javaslatunk szerint ebben a körben a köztársasági elnök hatáskörébe tartoznék az új köztársasági elnök jelölése.

Tekintettel arra, hogy az alkotmány a javasolt rendszerben tiltaná az elnök újraválasztását, az elnök által javasolt személy nem lehet az elnök saját maga.²⁷ Az ötévenkénti rotáció az államelnöki posztján sajátos tiszteletet, szolgálati attitűdöt alakítana ki, senki sem esnék kísértésbe az államfői hatalom kiszéle-

²⁶ A hatályos Alaptörvény szerint a köztársasági elnök számos közjogi tisztségviselő megválasztására tesz javaslatot az országgyűlésnek. Az államfőnek ezt a jogát, mint a parlamentáris kormányrendszertől természetileg idegen jogkört, az itt ismertetett javaslat előfeltételeként teljes egészében kivennék az államfő kezéből, midőn a jelölési jogot úgy, ahogy van, megszüntetnénk.

²⁷ A javasolható személyek körét egyébként semmi módon nem volna célszerű korlátozni (legfeljebb életkori korlátot volna célszerű fölállítani, mondjuk a 40. vagy 50. vagy magasabb életév betöltésének követelményét lehet rögzíteni a szokásos korlátokon felül: magyar állampolgárság, büntetlen előélet, ne álljon közügyektől való eltiltás hatálya alatt), a javasolt személy érkezhessen a tudomány, a kultúra vagy a politika területéről is, lehet már hivatalban lévő vezető (házelnök, miniszterelnök, parlamenti bizottsági tisztségviselő, képviselő, szenátor stb.), de lehet akár kifejezetten pártpolitikus is, bár kétségtelen, hogy megválasztásának esélyeit csökkenti, ha személye elfogadhatatlan a politikai szereplők többségének.

sítésére, az egyéni karriertervezésben meghatározó volna, hogy öt évnél tovább egyetlen államfő sem maradhatna hatalmon. A javasolt rendszerben az országnak minden pillanatban volna hivatalban lévő államfője (bármilyen történjék is).

Az elnökjelölés joga nem lehetőségként illethetné a hivatalban lévő elnököt, hanem alkotmányos kötelessége lenne az elnöknek a javasolt személy időben történő megnevezése. Az alkotmány előírhatná, hogy a mandátum utolsó évének elején az elnöknek elő kell állnia javaslatával, össze kell hívnia az elnökválasztó testületet, hivatalosan jelölnie kell a már megismert személyt, s a jelöltre a testület igent vagy nemet mond (titkos szavazással). Elutasítás esetén az államfő alkotmányos kötelessége volna az újabb jelölés megtétele és az elnökválasztó testület meghatározott időn belüli (mondjuk öt héten belüli) újbóli összehívása, ahol a procedura ismét azonos volna az első fordulóval.

Az elnökjelölés a hivatalban lévő elnök kizárólagos hatásköre volna, e joggal más nem élhetne (kivéve az elnök tartós akadályoztatását vagy a tisztség végleges megszűnését, amikor is a házelnök jár el az elnök jogkörében).

Az elnök általi elnökjelölés konstrukciója számos kérdést vet föl, amelyek közül csak néhányra térünk ki az alábbiakban.

Egyrészt kétségtelen, hogy az elnökjelölés jogának a hivatalban lévő elnökhöz telepítése lényegesen megnöveli az elnök jogkörét, amennyiben adott esetben az elnök döntése valóban döntő lehet a jövőbeni elnök személyének megválasztásában. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy itt csupán a jelölésről van szó, míg maga a választás a fentebb leírt választói kollégium joga és feladata lenne, amelyben a testületet semmilyen utasítás, semmilyen alkotmányos vagy morális kötöttség, semmilyen kötött mandátum nem korlátozza, szabadon dönt a javasolt személy elfogadásáról vagy elutasításáról, a határidő pedig szintén nem a testületet, hanem a hivatalban lévő elnököt köti. Az elnökválasztó testületet egyetlen alkotmányos előírás kötelezi, nevezetesen az, hogy ennek a testületnek államfőt kell választania.

A másik önkéntelen ellenvetés a javaslattal szemben nyilván az, hogy ez a javaslat alig old meg valamit az elnökválasztás párttalanítása terén. Kétségtelen, hogy az elnökválasztó testületben többnyire pártképviselők, pártfrakciók fognak ülni, de egyrészt az arányosság szükségképpen különbözik a politikai test, a parlament erőviszonyaitól, másrészt a testület tagjait semmilyen utasítás nem köti, csak azok az utasítások (pártutasítások), amelyeket maguk el kívánnak fogadni. A testület tagjainak kötetlenségét a szavazás titkossága biztosítja. Mind a parlament tagjai, mind az önkormányzatok küldöttei megfontolhatják, hogy újraválasztási esélyüket az elutasító vagy a támogató magatartás növeli-e. Kétségtelen azonban, hogy a választó rendszerben valóban benne van egyfajta dac, a protest szavazat lehetősége. Az elnök jelöléséért nem a pártok vállalják a felelősséget, hanem a hivatalban lévő elnök: a pártok elvileg megfúrhatnak minden kezdeményezést. Ez a hátrány azonban – gondoljuk meg – a jelölési rendszer legnagyobb előnye is egyben. A rendszer a jelölést kiveszi a pártok kezéből, az

elnökjelölt nem pártjelöltként szerepel, hanem az elnök jelöltjeként (elnökjelöltként). Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a pártok szerepét a választásban nem lehet megkerülni, de a választásban ennek elkerülésére nincs is szükség, a választói testület az alkotmány alapján fölállított közjogi testület, amelyet az elnök hív össze egyetlen cél érdekében, a testület személyekből áll, a személyek személyesen (és titkosan) szavaznak, és ha a pártok előzetesen egyezsége jutnak, az csak az elnökválasztás sikerére válik.

Az előzetes pártmegegyezéseket nem lehet és nem is kell kizárni. Ez már nem az alkotmány, hanem a politika dolga, amely az alkotmányos intézményeket megtölti (már ha ezt maga az alkotmány nem zárja ki). A köztársasági elnök tekintélye forog kockán, ha nem sikerül elfogadható utódot jelölne. Az államfőnek nyilvánvaló presztízsokokból az az érdeke, hogy jelöltjét a testület megválassza. Helyesen teszi tehát az elnök, ha a jelölést megelőzően tájékozódik a tervbe vett személy elfogadottságáról, megállapodásra, megegyezésre törekszik az elnökválasztó testületben képviselt pártokkal, csoportokkal. Olyan jelöltet kell állítania, akinek alkalmasságában maga is megbízik, akit nyugodt lelkiismerettel jelöl, és akiről joggal és alappal föltételezheti, hogy személye a politikai szereplőknek megfelel, és az elnökválasztó testület nem gördít akadályt a legitimitás megadása elé. Elképzelhető, hogy a jelölt személyére és alkalmasságára éppen a politikai élet valamely szereplője hívja föl az elnök figyelmét, nem zárható ki, hogy az elnök nyitottnak mutakozzék az előzetes javaslatok iránt, sőt jól jár el az államfő, ha jelölését előzetes tájékozódás – és persze a jelölttel történt egyeztetés – után, körütekintően teszi meg.

A főnti javaslat a pártok szerepét az elnökválasztásban elfogadható mérték-re csökkenti, és lehetőséget ad arra, hogy a semleges elnök jelölése alapján semleges államfőt válasszon az elnökválasztó testület: olyan személyt, akivel az állam azonosítani tudja magát a választást követő öt éven át.

Tetszetős érvnek látszik a főnti javaslattal szemben az a fölvetés, hogy a vázolt rendszer csak akkor működik, ha az éppen hivatalban lévő elnök jó elnök, azaz a rendszer sikere nagyban függ az első elnök személyétől, attól az államfőtől tehát, aki az alkotmány életbelépésekor van hivatalban. Ez a fölvetés – tetszetősége ellenére – úgy számol a legalitási láncolat kelseni elméletével,²⁸ hogy elutasítja e láncolat kelseni kezdetét, azt az igazságot tehát, hogy az első történeti alkotmány a múltba vész: annak létrejötte nem a legalitás, hanem a politikai fejlemények (például forradalom) alkotmányozó lendületének köszönhető. Nyilvánvaló ugyanis, hogy amidőn az általunk javasolt rendszert lefektető új alkotmány életbe lép (hadd föltételezzük most – az érvelés kedvéért –, hogy ez az új alkotmány a főnti rendszert fogja lefektetni), akkor is lesz egy éppen hivatalban lévő elnök, akinek kezébe (függetlenül attól, hogy őt magát a korábbi

²⁸ Lásd a *Tiszta jogtan* alkotmányra vonatkozó fejtegetéseit, mindenekelőtt az úgynevezett lépcsőelméletet (Kelsen 1960: 54).

alkotmány alapján miként választották meg) az elnökjelölés joga kerül. Hogy ez a személy milyen ember lesz, jó elnök-e, avagy sem, az – hogy úgy mondjuk – csekély jelentőségű körülmény. Az új elnök személyére a hivatalban lévő elnök csupán javaslatot tesz (azaz megnevezi jelöltjét), a választás az elnökválasztó testület hatásköre (ennek összetétele pedig – láttuk, egyetlen tagját sem az elnök nevezi ki – független az elnöktől).

A legelső elnökjelölés azonban természetesen történhetné másképpen is (de csak a legelső elnökjelölés), hiszen nyilvánvaló, hogy egy új alkotmány újdonsága nagyrészt a korábbi alkotmány tagadásában nyilvánulna meg, és világos, hogy a folytonosság hangoztatása vagy éppen a diszkontinuitás demonstrálása az átmenet legfőbb jellegzetessége lenne, márpedig erről az átmenetről itt nem lehet mondandónk. Annyi biztos csupán, hogy a fenti javaslathoz olyan átmenet illik, amely a megegyezés, kompromisszum, közmegelégedés és béke értékeit helyezi előtérbe, és azt a célt szolgálja, hogy a lehető legszélesebb körnek megfelelő államfő választassék meg, márpedig ezt a célt az első elnökválasztás és -jelölés esetében más eszközökkel is el lehet érni. Politikai megállapodás szükséges, melynek politikai alapjai és közjogi formái nagyon is szükségeltetnek, a következményei pedig ugyancsak közjogiak lesznek. Az ugyanakkor nem lenne szerencsés, ha egy új alkotmány átmeneti rendelkezései túlságosan bonyolultak, hosszúak, körülményesek vagy nyakatekertek volnának.

A javasolt modell-államfőváltás előnyei

A fentieket elmondván, befejezésül javaslatunk elméleti hátterét szeretnénk fölillantani. A fentiekben javasolt elnökjelölési forma tudomásunk szerint nem szerepel a világ ismert alkotmányaiban, rendkívül sajátos megoldás. Elméleti alapja azonban kibontható az európai alkotmányfejlődésből.

A köztársasági elnöki intézmény – mint erről már sokszor szóltunk – európai találmány, amely történetileg a királyi hatalom köztársasági megfelelőjeként jött létre. Az európai rendszerek parlamentarizálódásával elébb a törvényhozás és a király által képviselt végrehajtó hatalom hatásköri harcainak lehattunk tanúi (a legtöbb európai országot illetően persze túlzottan enyhe kifejezés csupán hatásköri harcokról beszélni). Majd a végrehajtó hatalomnak fokozatos, de végül szinte teljes mértékű kormányhoz való telepítése egyrészt a klasszikus harcot a kormány és a parlament (ténylegesen a kormánypártok és az ellenzék) közé ültette, másrészt az államfőt kiemelte a hatalmi ágak klasszikus hármából, *sui generis* államfői hatalmat hozva létre. A fejlődés azzal zárult, hogy az államfői hatalom – évszázadok alatt – visszatért saját terepére, azzal a lényeges különbséggel, hogy míg a forradalmak előtt a királyi hatalom volt az egyetlen érdemleges szuverén hatalom, addig e fejlődés következményeként az államfői hatalom saját jogú, de nem ügydöntő, nem kormányzati, nem törvény-

hozó és nem igazságszolgáltató hatalommá vált (a forradalmakat megelőzően mindhárom volt egyszerre), hanem reprezentatív, ceremonális, regulatív, később pedig semleges hatalommá, ám továbbra is átruházhatatlan, államfői jogként gyakorolható hatalom maradt, amely – alkotmányosan – a hatalmi ágakat létrehozza.

A néhány nyelvben ma is szuverénnek nevezett királyi hatalom szuverenitása a klasszikus európai alkotmányokból jól levezethető. A királyi hatalom legitimitása ugyanakkor fölülről, a múltból ered (a dinasztikus, majd nemzeti múltból). Ám minden olyan esetben, amikor a trónutódlási láncolat valamilyen okból megszakad, vagy az öröklési rend megváltozik, a parlamenteknek döntő szerepük van. Először is, általában a parlament határozza meg a trónutódlás szabályait – az alkotmány alapján –, tekintettel a tényleges helyzetre, vagyis arra, hogy az adott király alkalmas-e az uralkodásra, van-e oldalági örökös, bevezethető-e a leányági öröklés (lásd a skandináv példákat a közelmúltból), vagy a trón férfiágon öröklődjék-e tovább, stb. Másodszor, azokban az esetekben, amikor hirtelen bekövetkező nem várt körülmény a korábban megállapított trónutódlási szabályokat fölírja, illetve alkalmazhatatlanná teszi azokat, a parlament ismét csak szerephez jut, megnevezvén az új király személyét. E joga kombinálódhat a hivatalban lévő államfő utódmegnevezési jogával (lásd a spanyol példát). Végül, sok esetben maga a parlament választ új uralkodóházat, hív meg a trónra valakit, aki nem tartozik a korábban uralkodó családhoz, stb.

Köztársasági körülmények között az államfő legitimitása a néptől ered, bár a közvetlen elnökválasztás konstrukcióját – a főntebb ismertett okok miatt – el kell utasítanunk. (A köztársaságok elnökeit Európa huszadik századbeli történetének első felében szinte – csak Németországot kivéve – mindenütt a parlamentek választották.²⁹) Az európai jogtörténet ugyanakkor arra is szolgáltat példával, hogy rendkívüli esetben, szükségkörülmények között a köztársasági államfő megnevezheti utódját (lásd pl. az 1935-ös lengyel alkotmányt, illetve annak hagyományait a középkori nemesi köztársaságban).³⁰

Számos európai példa tanulmányozása arra a következtetésre vezet, hogy a parlamentáris rendszerekben az államfő kiválasztásában három pillér játszhat szerepet: maga a nép (az alkotmány létrehozója), a parlament és maga az államfő (ez utóbbi a monarchiákban a trónörökös létrehozásával – hacsak nem történik valami szomorú esemény – az államfőjelölés feladatát lényegében megoldotta).

²⁹ Az első világháború előtt Európában nagyon kevés köztársaság volt, de a háború után az ismert körülmények között a köztársaságok száma megugrott, majd a második világháború után újabb köztársaságok jöttek létre, napjainkban pedig a köztársaságok száma immár többszörösen meghaladja a monarchiák számát – Európában éppúgy, mint a világ egészén.

³⁰ Az 1935-ös lengyel alkotmány alapján a köztársasági elnök utódmegnevezési joga egészen az 1989-es rendszerváltozásig élt a lengyel emigrációban. A hazai és az emigráns alkotmányfejlődés a rendszerváltás pillanatában aggály nélkül és csodálatosan egyesült.

E három pillér sajátos kombinációját tartalmazza az ismertett elnökjelölési-elnökválasztási javaslat, amely úgy akar modern lenni, hogy klasszikus parlamentáris szabályokkal operál, úgy akar magyar lenni, hogy az európai jogfejlődésből következtet, és úgy akar köztársasági lenni, hogy tekintettel van az államfői intézmény monarchikus történeti előzményeire. A magunk részéről ezzel a sajátos javaslattal állítunk emléket a Méltányosság Politikaelemző Központ első évtizedének.

Irodalom

- Bragyova András (1995): *Az új alkotmány egy koncepciója*. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Duverger, Maurice (1980): A New Political System Model: The Semi-Presidential Government. *European Journal of Political Research*, 8.
- Grujters, J. P. A. (1992): The Case for a Directly Elected Prime Minister in the Netherlands. In: Arend Lijphart (szerk.): *Parliamentary versus Presidential Government*. Oxford University Press.
- Kelsen, Hans (1960): *Reine Rechtslehre*. 2. kiad, Wien.
- Linz, Juan (1990): The Perils of Presidentialism. *Journal of Democracy* Vol. 1, No. 1 (Winter), 51–69.
- Sári János (1995): *A hatalommegosztás*. Osiris, Budapest.
- Szentpéteri Nagy Richard (1995): Az államelnök jogállása, hatásköre és választása. In: Holló András (szerk.): *A köztársasági elnök az új alkotmányban*. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Közgazdasági és Jogi, Budapest, 97–144.
- Szentpéteri Nagy Richard (2015): A magyar kormányforma. *Athenaeum Konzervatív Szemle* I. éf., 1. sz., 26–45. (<http://konzervativszemle.hu/athenaeum-első-szám.html>)

MÚFAJOK

A magyar politologosz határmunkálatai¹

A politikai elemzést, miként a politikatudományt is, megjelenésétől kezdve kísérik és meghatározzák a határmunkálatok, melyeken itt azokat a nyelvi műveleteket értem, amelyekkel a politikatudósok és politikai elemzők a nyilvánosság (pontosabban: a különböző nyilvánosságok) számára leírják a politikai elemzést, megkülönböztetve és elhatárolva azt a politikatudománytól és a politikától (vö. Gieryn 2006: 174–175). Írásom tárgya tehát a politikai elemzés a politikatudomány és a politikai elemzés határmunkálatainak fényében.

A határmunkálatokról szóló beszéd föltételezi, hogy a határok nem (eleve) adottak, nem rögzítettek, hanem bizonytalanok, képlékenyek, alakulásban lévőek: újra meg újra meg kell vívni a küzdelmet értük, merthogy az „idegenek”, az „illetéktelenek” vagy éppen a „bennszülöttek”, „bennfentesek” megsértik, áthágják, megkérdőjelezzik, vitatják, elmozdítják, fölrobbantják a fönnálló határokat. Ez utóbbi események kivételes pillantok. Nem abban az értelemben, hogy egyszer-egyszer, hébe-hóba megesik az ilyesmi, hanem hogy ezek az események kizökkentik a határ(megvonás) által konstituált rendet, és olyan helyzeteket teremtenek, amelyekben egyszerre megmutatkozik meg az, amivel és amit áthágunk (Szabó 2011: 55). Vagyis egyrészt – Foucault-val fogalmazva – „[a] határ és a határsértés egymás adósai létük sűrűségéért: nem létezik határ, amely tökéletesen áthághatatlan volna; ugyanakkor üres hivalkodás lenne a határsértés, amely csupán egy illuzórikus vagy árnyaszerű határt hágna át.” (Foucault 1999: 74) Másrészt – megint csak Foucault-val fogalmazva: „[a] határsértés [...] nem úgy viszonyul a határhoz, mint fekete a fehérhez [...], a külső a belsőhöz [...]. Inkább egyfajta kúszónövényyszerűen összefonódott viszony van közöttük [...]” (Foucault 1999: 75)

A politikai elemzést (meg a politikatudományt) kísérő és meghatározó határmunkálatokat az ilyen események felől (melyeket nyugodtan nevezhetünk akár határhelyzeteknek is) veszem szemügyre, csatlakozván ahhoz a szemlé-

¹ A „politologosz” kifejezést kölcsönöztem: a Századvég 58-as (2010), tematikus számának címe volt ez, és arra utal, hogy a politikáról szóló beszéd nem egy, hanem több helyen, és nem egy, hanem többféle módon történik. A „határmunkálatai” kifejezés azt teszi ehhez hozzá, hogy ezeken a különféle helyeken és módokon folyó politikáról szóló beszédek egymással viszonyba lépnek, megkülönböztetik és elhatárolják magukat egymástól, a határmegvonásért rivalizálnak, a határokért és a határokon polemizálnak egymással. A „magyar” jelző pedig nyilvánvalóan arra utal, hogy ha a továbbiakban egyszerűen csak politikatudományról vagy politikai elemzésről beszélek, akkor a magyart értem alatta; ha nem, akkor azt külön jelzem.

letmódhoz, amely a normálist az abnormális, a megszokottat a szokatlan, a szabályost vagy az átlagost a kivételes felől és által értelmezi (Szabó 2011: 53–56). És azt állítom, hogy a politikai elemzés többféleképpen is megsérti és áthágja azokat a határokat, amelyek a politikatudomány és politika viszonylatában határolják körül és határozzák meg a politikai elemzést.

A határok kérdése ez esetben nem elméleti-filozófiai vagy fogalmi-analitikus, hanem gyakorlati kérdés. Egyrészt abban az értelemben, hogy a határmegvonás „rendszeresen megtörténik a mindennapi gyakorlatban”, példának okáért akkor, amikor folyóiratok szerkesztői politikai elemzéseket tudománytalanságuk miatt utasítanak el, vagy amikor egyes elemzők más elemzőket nem igazi/valódi elemzőnek nyilvánítanak (vö. Gieryn 2006: 174). Másrészt abban az értelemben, hogy a határok nem adóttak, készek, hanem viszályban/vitában formálódnak, az értük folyó küzdelem pedig nemcsak a határokért folyik, hanem azért is, hogy ki vonja/vonhatja meg azokat. Végül abban az értelemben, hogy a határmunkálatok és a határküzdelmek tétje nem az, hogy végre valahára valaki fölfedezze-e azt a határt, amely egyértelműen és egyszer s mindenkorra elválasztja egymástól a tudományt a nem-tudománytól, a politikai elemzést a nem politikai elemzéstől; hanem példának okáért az, hogy ki (lehet) tudós/elemző, és ki nem, vagy hogy ki juthat hozzá azokhoz az anyagi és nem anyagi erőforrásokhoz, amelyek nélkül nem lehetséges sem tudomány, sem elemzés.

A „határ” itt használt metaforájának megvan politikai-jogi jelentéstartománya. Az újkortól kezdve a határ ugyanis azt a területet határolta körül és el, amelyen belül egy állam (kizárólagos) joghatósága érvényesül, és amelynél ezen állam joghatósága véget ér, illetve amelyen túl egy másik állam ugyanilyen joghatósága kezdődik (Némedi 2010: 187). Az igazság (egyben az igaz és hamis tudás megkülönböztetésének) legitim monopóliumára igényt formáló és autonómiára törekvő tudományok ebben az értelemben határolják el magukat a nem-tudománytól. Például úgy, hogy meghatározzák azt a (tárgy)területet, amelyen, és azt a tudást, amelynek előállításában kizárólagos illetékességgel rendelkeznek. Ámde a határmunkálatok nemcsak a határok meghúzásáról, őrizetéről, védelméről szólnak, hanem – miként a római *limes* esetében – a határforgalomról és ennek kontrollált megszervezéséről is. „A határmunka a védelem kiépítését jelenti, de a csere megszervezését is. Ez a csere a tudományos és nem-tudományos diskurzus között kockázatos, de elkerülhetetlen.” (Némedi 2010: 188)

Mindezt lefordítva írásom tárgyra úgy fogalmazhatunk: a politikai elemzés meg a politikatudomány nemcsak kizárások révén hozza létre/alapítja meg önmagát, hanem befogadással is; nemcsak megkülönbözteti és elhatárolja magát attól, ami nem ő, hanem egyszersmind viszonyt is kezdeményez, illetve viszonyba is lép azzal, ami nem ő. A politikai elemzés, miként a politikatudomány is, ezért – vonhatjuk le az előbbiből a következtetést – nemcsak ott fecseg magáról, ahol kizár, hanem ott is, ahol ez valamiért nem sikerül neki; nemcsak

ott árul el magáról egy s mást, ahol határokat állít, hanem ott is, ahol megnyitja azokat, létrehozván egy sávot, ahol a csere zajlik; nemcsak azzal árul el magáról valamit, amit és ahogy kizár, hanem azzal is, hogy és ahogyan viszonyt kezdeményez s viszonyba lép azzal, amit kizár (vö. Marquard 2001: 207–210).

A határmunkálatokról szóló beszéd, mint jeleztem, nem adóttként vagy készként, nem meglévőként és felfedezhetőként vagy feltárhatóként, hanem gyakorlati-társadalmi produktumként, egyben lényegileg vitatottként, létrejövőként, formálódóként fogja föl a határokat. Ezért ha a politikai elemzést kísérő és meghatározó határmunkálatokat teszem reflexió tárgyává, akkor ennek célja nem az, hogy rendezsem a határvitát: megmondjam, mi a politikai elemzés lényege/mibenléte, mi politikai elemzés, és mi nem az; hanem hogy megfigyelem és leírjam azokat a határmunkálatokat, amelyek a politikai elemzői pozíciók és diszpozíciók létrejöttében meghatározó szerepet játszanak.

Érdemes lenne egyszer valakinek megírni a politikai elemzést és a politikatudományt kísérő s meghatározó határmunkálatok történetét, de ezzel vagy ennek vázlatával most én sem tudok szolgálni. Ehelyett – mint jeleztem – a politikai elemzői pozíciókról és diszpozíciókról szeretnék valamit mondani; és minthogy ezek létrejöttében – mint mondtam – meghatározó szerepet játszanak a határmunkálatok, az utóbbi felől közelítek az előbbihez. Nem kívánok azonban valamiféle átfogó és teljes képet adni a politikai elemzői pozíciókról s diszpozíciókról, miként az ezek létrejöttében meghatározó szerepet játszó határmunkálatokról sem. Amire fókuszálok, az azok a határmunkálatok, amelyek olvasatom szerint a politikai elemzés által elkövetett határsértésekre adott válaszként értelmezhetőek, és ezen határmunkálatok elemzői pozíciókban és diszpozíciókban játszott konstitutív szerepét vizsgálom.

Azt állítom tehát, hogy a politikai elemzés többrendbeli határsértést követ el, amiért a politikatudomány és a politikai elemzés a tudomány, az elemzés és a politika között megvont határok újra-megvonására kényszerül. Ámde, állítom egyben, a politikai elemzés, miként a politikatudomány sem tudja tartani ezeket az újra-megvont határokat, hanem át is hágja azokat, és a politikai elemzői pozíciók s diszpozíciók létrejöttében e határáthágások éppúgy pozitív-konstitutív szerepet játszanak, mint a határvonások.

Írásomban *először* a politikai elemzés határsértéseiről szólok. *Másodszor* arról, hogy ezekre a határsértésekre adott válaszképp a politikatudomány és a politikai elemzés milyen határmunkálatokat végez, és egyúttal arról a konstitutív szerepről, amelyet ezek az elemzői pozíciókban s diszpozíciókban játszanak. Olyan szövegeket veszek górcső alá, melyek szerzői politikatudósok és politikai elemzők egyszerre, akik tehát egyszerre vannak kint és bent, és akik reagálnak/reflektálnak a politikai elemzés határsértéseire, és akik maguk is határsértők: Tóth Csaba, Török Gábor és G. Fodor Gábor.

Ők hárman, erre jutok egyrészt, kétféle elemzői pozíciót és diszpozíciót tesztítenek meg: az „alkalmazott politikatudomány”-ét (Tóth & Török) és a „po-

litikai gondolkodás"-ét (G. Fodor). Másrészt arra jutok, hogy mind a kettőben meghatározó szerepet játszanak a politikai elemzés határsértéseire válaszképp végzett határmunkálatok, ám mind a kettő egyszersmind át is hágja az e munkálatokkal meghúzott határokat.

Végül, írásom zárásaképp, személyes véleményemet fejem ki azzal kapcsolatban, ami szerintem a Méltányosság Politikaelemző Központ elemzői számára, így számomra is, az itt megfigyelt és leírt határmunkálatok talán legnagyobb és legéletbevágóbb tétje: lehetséges-e „semleges”, „pártatlan” politikai elemzés?

A politikai elemzés határsértései

A politikai elemzés *először is* azzal hágta át a politikatudomány határait, hogy a politológiát az akadémiai kutatószobákból, a tudományos konferencia terméből és a tudományos (referált) folyóiratokból kivitte a „piactérre”: az elemzők oda léptek be, ahová a politológus mint tudós általában s többnyire nem merészkedik, azoknak kezdtek el beszélni és azokkal álltak szóba, akiknek és akikkel a politológus tudósként lehetőleg nem, legfeljebb kérdőívekkel fölszerelt kérdezőbiztosokon keresztül.

Másodszor azzal, hogy a politikai elemzőcégek az újfajta tudományosságnak² a helyszínei. Ennek a tudományosságnak egyik fő jellemzője, hogy a tudás előállítás a gyakorlati-politikai vállalkozásoknak megfelelően szerveződő, több diszciplínát is átfogó, heterogén készségeket, képességeket, tudásokat ötvöző, újrakombináló kutatási-elemzői projekteken történik. A másik pedig az, hogy a tudás itt az alkalmazás kontextusában jön létre: az érintettek (alkalmazók) nem utólagos és passzív (áhitatos) befogadók, hanem aktív résztvevők, minthogy kezdettől fogva maguk is részt vesznek a tudás létrehozásának folyamatában, mely tudás nem referált folyóiratokban/rangos könyvkiadók könyveiben jelenik meg és adódik tovább, hanem a tudástermelők hálózataiban és különféle médiumokban. Az új tudományosság helyszínei, például a politikaelemző-intézetek vagy -cégek létrejöttével a tudomány elveszti tudás-előállító és tudásmínősítő monopóliumát: immár nem az akadémia, az egyetem, az akadémiai-egyetemi kutatóintézetek a politikáról szóló tudás előállításának kizárólagos helyei, és e tudás minőségének kritériumait sem kizárólag a tudomány és a tudósok közössége határozhatja meg.

Harmadszor, az előbbi folyamatoként, azzal, hogy a politikai elemzéssel egy olyan politologosz születik, amely fölött a tudomány elveszti kontrollját, kicsúszik, kivonja magát a tudomány fönnhatósága alól; amelynek a létezéshez, az elismeréshez, a sikerhez nincs szüksége a tudomány szentesítő, felszentelő,

² Erről a „Mód 2”-nek nevezett újfajta tudományosságról lásd Palló 2008: 65–77.

legitimáló helyeire és műveleteire; és amely ily módon a tudományos politologosz konkurensévé válik.

A politikai elemzés háromszoros határsértésére, melyek a politikatudomány (a tudományos politologosz) autonómiáját és monopóliumát kérdőjelezték meg s kezdtek ki egyfelől, a politikai elemzés politikamentességét másfelől, az egyik válaszreakció így hangzik: „A politikai elemzők esetén két elhatárolást is tennünk kell: egyrészt meg kell különböztetnünk az elemzőket a politikai szereplőktől, másrészt el kell határolunk tevékenységüket a politikatudósokétól.” (Körösenyi–Tóth–Török 2008: 15). A másik válaszreakció így: „[...] a politikai elemző nem a tudomány, hanem a politika „szereplője”, azaz nem az előbbi, hanem az utóbbi logikája alapján „beszédcselekszik” [...]” (G. Fodor 2010: 210). E kétféle, ellentétes irányú határmegvonás által jön létre és ölt arculatot a politikai elemzés mint alkalmazott politikatudomány (Tóth & Török) és a politikai elemzés mint politikai gondolkodás (G. Fodor).

A politikai elemzés mint alkalmazott politikatudomány – Tóth & Török

(1) Tóth osztja azt a politikatudósok között talán mindmáig uralkodónak mondható meggyőződést (ld. a Századvég 58-as (2010) számát!), hogy a politikatudomány társadalmi presztízsenek és elismertségének alacsony voltáért a politikai elemzők a hibásak: azok a figurák, akik – akár politológusi végzettséggel rendelkeznek, akár nem – „nyilvános politológiát” vagy „médiapolitológiát” művelnek – olyan politológiát, amely megbontotta „az egészséges» szintézis[ti] az akadémiai-egyetemi politikatudomány és a nyilvánosságban megjelenő politikai elemzések között” (Tóth 2010: 84). Ennek következménye, hogy miközben a politikatudomány egyre professzionálisabb lett, presztízse változatlanul alacsony maradt: „Az egyre magasabb szintű politikatudomány és a változatlanul alacsony presztízis paradoxonának fő oka megítélésem szerint az, hogy a véleményformáló közeg egyre inkább a politikai elemzéssel kezdte azonosítani a politikatudományt, miközben ez az elemzés egyre jobban elszakadt a valódi politikatudománytól.” (Tóth 2010: 81) A „nyilvános politológus” vagy „médiapolitológus” ennek megfelelően azoknak a neve, azokat jelöli, akik a „valódi” vagy „igazi” politikatudományon kívüliek, és akiknek a hibáztatásával és bűnbakká tételével e politikatudományon belüliek fölmenthetik magukat a politikáról szóló, bizonyos módon folytatott beszédük következményei alól (Vö. Gieryn 2006: 190).

A politológia mint tudomány ugyanis, írja Tóth & Török meg Körösenyi, nem a társadalmi, hanem a tudományos nyilvánosság, nem a „laikus nagyközönség”, hanem a „szűkebb szakmai közönség” számára termeli szövegeit (Körösenyi–

Tóth–Török 2008: 14).³ Vagyis a politikatudomány, állapíthatjuk meg nyomban, ily módon maga gondoskodik arról, hogy politológusa elszakadjon a társadalmi nyilvánosságtól és annak politológusaitól. Nemcsak azzal s úgy, hogy a „politikatudományi munkák többnyire közvetlen aktualitással nem bíró, a „laikusok” számára obskurus kérdésekkel foglalkoznak”, hanem azzal s úgy is, hogy a politikáról a „laikusok” számára sokszor érthetetlen vagy nehezen érthető, követhető „szakmai nyelven” szólnak (Körösényi–Tóth–Török 2008: 15).

Az utóbbi önleírás azért figyelemre méltó, mert amiről a politikatudós így beszél, arról többnyire a „laikusok” is beszélnek. Amiről pedig a tudós is és a „laikus” is beszél, azok „határtárgyak [boundary object]”: olyanok, amelyek a tudós és nem-tudós közösségek beszédének és gyakorlatának metszéspontjában állnak, s e közösségek számára elválasztó és egyben átívelő identitást hordoznak. (Kutrovátz–Láng–Zemplén 2010: 11–12)

Mármint ami a tudományos beszédet és tudást a „laikusokétól” megkülönbözteti és elválasztja, a határtárgyak esetében kiváltképp, az a nyelvezet („szakmai nyelv”) és a tudás előállításának módja („módszertani alaposság”); ez az, ami a tudomány termelte szövegeket s tudást egyszersmind befogadhatatlanná, hozzáférhetetlenné, ellenőrizhetetlenné és megítélhetetlenné is teszi a „laikusok” számára. Határait szöveg- és tudástermelő gyakorlatával ekképpen meghúzó politikatudomány, kiváltképp, ha közös-politikai dolgainkról beszél, magát zárj ki a társadalmi nyilvánosságból, és a tudományos politológus előállítói olyan zoknigyártókhoz lesznek hasonlatossá, akik kizárólag zoknigyártók számára gyártanak zoknit.⁴ Vagyis a gyakorlatban a magát ily módon elhatároló politikatudomány aktívan hozzájárul ahhoz, hogy a társadalmi nyilvánosságban a politikai elemzők testesítsék meg a politológiát; azok, akik „a laikusok számára is érthető módon szólnak”, „konkrét és aktuális kérdésekhez kapcsolódnak”, és akik mondandójának „közvetlen gyakorlati érvényessége lehet” (Körösényi–Tóth–Török 2008: 15) – azaz akik „nyilvános” vagy „médiapolitológiát” művelnek. És ez a politikatudomány aktívan hozzájárul ahhoz is, hogy a társadalmi nyilvánosságban olyan kép alakuljon ki a politoló-

³ Ez az önkép nem felel meg annak, ahogyan a politikatudomány ténylegesen működik. Hiszen ahhoz, hogy működjön, hogy tudást állíthasson elő, szüksége van olyan anyagi erőforrásokra is, amelyeket nem maga állít elő, amiért is működésének, tudást előállító tevékenységének feltétele, hogy ne csak a tudomány nyilvánosságának beszéljen, ne csak ezen exkluzív közösség előtt és számára igazolja és ismertesse el magát és az általa előállított tudást. A politikatudomány sem elégedhet meg tehát a tudomány és nem-tudomány közötti határ meghúzásával és védelmezésével, hanem szövetségeseket is kell szereznie a határon túl, és meg kell kísérelnie szert tenni határon túli erőforrásokra is, bármennyire képbe nem illőnek és kockázatosnak tűnik is ez számára.

⁴ „Aki csak filozófusok számára ír filozófiát, az azt nem veszi elég komolyan: inkább mintha valahogy értelmetlen volna, amit tesz, ahogy a zoknigyártók ténykedése is értelmetlen volna, ha csak a zoknigyártók számára gyártatának zoknit.” (Marquard 2001: 12) Ugyanez elmondható a politológiáról is.

giáról, amilyen a politikai elemzés, a „nyilvános” vagy „médiapolitológia” révén kialakul.⁵ Ha ezek után ez az „önmagába forduló” (Körösényi–Tóth–Török 2008: 15) politikatudomány a politikai elemzőket teszi felelőssé a politológia társadalmi elismertségének és elfogadottságának alacsony voltáért, ahogyan azt Tóthnál láttuk, akkor határmunkálatai következménye alól menti föl magát, mégpedig azzal s úgy, hogy bűnbakká teszi a „politikatudománytól elszakadó” politikai elemzőket: azokat, akik nem a tudomány előírásainak és elvárásainak megfelelő helyeken és módokon beszélnek a politikáról.

A közös-politikai dolgainkról a „köztereken” közérthetően beszélő politikai elemzés (a „nyilvános” vagy „médiapolitológia”) a politikatudomány konkurense: politológusa megkérdőjelezi, aláássa a tudományos politológus monopóliumát, kitüntettségét és fönnhatóságát. Erre válaszképp Tóth & Török meg Körösényi megkülönbözteti és elhatárolja egymástól a „valódi/igazi” és a „nem valódi/nem igazi” politikai elemzést. Ez a művelet részben arra irányul, hogy kivigye s elvigye a politikatudományt oda, ahová az önmagába fordulása miatt nem megy: a „piacérre”. Részben pedig arra, hogy létrejöjjön egy olyan politikai elemzés, amelyik a „piacéren” képes átvenni a hatalmat a „nyilvános” vagy „médiapolitológiától”, vagy legalább versenyképes alternatívát állítani vele szemben.

Ez a politikai elemzés az alkalmazott politikatudományként művelt politikai elemzés lenne, vagyis az olyan, amelyik „leszármazási viszonyban» áll a politikatudománnyal”. Ezt a politikai elemzést Tóth & Török meg Körösényi azonosítja az „igazi/valódi” politikai elemzéssel, ennek minőségi kritériumait a politikai elemzés minőségi kritériumaival: „a jó politikai elemző szinte minden munkája során támaszkodik a politikatudomány tudáskészletére, szakmai alapjaira.” (Körösényi–Tóth–Török 2008: 16).

Ámde a politikai elemzők sikerének kritériuma nem a tudományos-szakmai elismerés, melynek minimum feltétele a tudományos standardok követése, hanem „az elemzések [...] értékesítéséből származó bevétel, valamint [...] a nyilvánosság érdeklődése és elismerése” (Körösényi–Tóth–Török 2008: 16). Ez utóbbihoz viszont, mondhatjuk, nem (feltétlenül) szükséges a politikatudomány tudáskészletére és szakmai alapjaira támaszkodni, már csak azért sem, mert bármennyire is támaszkodik ezekre az elemző, illetve bármennyire is tudományos vagy tudományos igényű a módszertana és hatalmas a bibliográfiája, ez

⁵ Az MTA TK PTI 2012-ben útjára indított sorozat értelmezhető az önmagába fordulás említett következményeire adott reakcióként. A sorozat első kötetének bevezetőjében a szerkesztők ugyanis ezt írják: „Kötetünkkel azt a szakadékot szeretnénk áthidalni, amely [...] az igényes politikatudomány és a közvélemény politológiáról alkotott képe között tátong.” (Boda–Körösényi 2012: 8) Ezért arra törekedtek, hogy aktualitással bíró témák kerüljenek középpontba, a szakszargon helyett az érdeklődő közönség számára is érthető és élvezhető nyelvezetet használjanak, de egyúttal megfeleljenek a tudományos publikáció normáinak, formai és tartalmi követelményeinek is. A sorozta célja tehát az, hogy a politika aktuális jelenségeit tudományosan s közérthetően elemezzék, és ezzel a politikatudományt is népszerűsítsék (Boda–Körösényi 2012: 7).

előtt a nem-tudós, „laikus” közönség nem (feltétlenül) hajt fejet, ez a társadalmi nyilvánosságban nem (feltétlenül) hoz elismerést. Hogy tehát egy elemzés jó legyen, vagyis a bevételen kívül közelismerést is hozzon, nem kell alkalmazott politikatudományként művelni az elemzést. Másképpen fogalmazva, „a benne lévő értelmező-magyarázó gondolatok ereje” nem függ (elválaszthatatlanul) „az írás módszertani megalapozottságától, szakmai, alkalmazott tudományi jellegétől” (Körösényi-Tóth-Török 2008: 15).

Hogy Tóth & Török meg Körösényi mégis az ellenkezőjét állítja, annak magyarázata olvasatom szerint az, hogy a többszörösen is határsértő politikai elemzést a politikatudomány megkísérli fönnhatósága és ellenőrzése alá vonni. Éspedig azzal s úgy, hogy megszabja, előírja a politikai elemzés „jósági” kritériumait, és e kritériumok a tudományosság minőségi kritériumai; valamint azzal s úgy, hogy azt a politikai elemzést, amelyik nem felel meg ezeknek a tudományból származó és tudomány által szentesített kritériumoknak, attól megtagadja az elismerést, és mint nem „igazit/valódit” kizárja a politikai elemzés térréumáról.

Az „igazi/valódi” politikai elemzés, ellentétben a kizárt másikkal, nem kérdőjelezi meg vagy ássa alá a politikatudomány fönnhatóságát a politikáról szóló beszéd területén. Viszonyuk hierarchikus, és kettejük között egyoldalú cserekapcsolat zajlik. A politikatudomány adja a politikai elemző kezébe azokat az általa fölszentelt, legitimált eszközöket (módszereket és tudáskészleteteket), amelyekkel a politikai elemzőnek dolgoznia, illetve amelyeket alkalmaznia „kell”. Az alkalmazás csupán használat lehet, de próbatétel nem: a hierarchia kizárja, hogy a politikai elemzés a politika életvalóságán próbára tegye a politikatudománytól használatra átvett módszereket és igazságokat, legfeljebb itt és most használhatatlannak tarthatja azok egyikét-másikát. Vagyis alkalmazott politikatudományként a politikai elemzés nem készítheti a politikatudományt az általa kitermelt és előállított tudás fölülvizsgálatára, nem kérdőjelezheti meg, áshatja alá, csupán – mint egy engedelmes és jó szolgáló – használja azt. A hierarchiának ellentmondana, annak megfordítása, „félrevezetés [lenne] [...] a politikai elemzés akadémiai teljesítményként való elismertetése” (Körösényi-Tóth-Török 2008: 26).

Mindezek után azt mondhatjuk: a politikatudomány és a politikai elemzés kéz a kézben a tudomány fönnhatósága és ellenőrzése alá vonja/rendeli, a tudomány tekintélyének és szakértelmének kiterjesztésével domesztikálja a határsértő politikai elemzést, amely ekként a politikatudomány trójai falovaként is szolgálhat a társadalmi nyilvánosságban. Jó és hű szolgaként ugyanis nemcsak elviszi a politikatudományt oda, ahonnan az kivonja magát: a társadalmi nyilvánosságba, hanem az ottani sikere hozzájárulhat a politikatudomány alacsony nyilvános-társadalmi elismertségének (presztízsének) növekedéséhez.

(2) A politológia mint tudomány kezdettől fogva arra törekszik, identitásának meghatározó eleme, hogy magát a politikában részt nem vevő megfigyelőként

határozza meg, olyan gyakorlatként tehát, amely politikamentesen beszél a politikáról: kizárólag és módszeresen megismer, megért és magyaráz, nem alakítja, nem változtatja meg, vagy legalábbis nem célja, hogy alakítsa, megváltoztassa a politikát. Tóth & Török meg Körösényi megismétli ezt az önmeghatározást: „[...] a politikatudós tevékenység célja nem a politikai folyamatok alakítása vagy a közvélemény befolyásolása [...]. A cél általánosan fogalmazva a politika világának jobb megismerése, konkrétan új tudományos eredmények elérése.” (Körösényi-Tóth-Török 2008: 14) Ennek megfelelően a politikai elemzést mint alkalmazott politikatudományt is úgy határozzák meg, mint amely mentes a politikától: a „valódi/igazi” politikai elemzők (vagyis azok, akik tiszteletben tartják és elismerik maguk fölött a tudomány fönnhatóságát, nem kérdőjelezik meg vagy hágják át a tudomány és a politika, a megismerés és hatalom, a megfigyelés és részvétel között meghúzott, azokat egymástól elválasztó határokat) „a politika megismerése és megértése miatt úzik tevékenységüket.” (Körösényi-Tóth-Török 2008: 15) Nem törekednek és törekedhetnek „a politika befolyásolására, politikai pozíciók megszerzésére vagy mások pozícióinak javítására, az elemzőknél – a politikatudósokkal együtt – ilyen szempontok nem játszhatnak szerepet munkájuk során”. (Körösényi-Tóth-Török 2008: 15)

Csak hogy a politikai elemző úgy beszél a politikáról, hogy beszédével megváltoztatja azt: a politikában folyó/politikáról szóló és egyben a politikai valóságot konstruáló beszédet. Nem el- vagy kikerülhetetlenül, de ha az elemzőnek beszédével nem sikerül megváltoztatni azt, amiről beszél, akkor az olyan, mint ha nem beszélne. A politikai elemzésre ugyanaz mér halálos döfést, mint a politikai beszédre: az őt körülölelő csönd. A politikai elemzés sikeressége, „a benne lévő értelmező-magyarázó gondolatok ereje” ezért, mondhatni, politikai hatásosságával, politikát befolyásoló képességével egyenlő. A „Hű de jó elemzés ez!” többnyire és általában nem arra utal, hogy a befogadó elájult „az írás módszertani megalapozottságától, szakmai, alkalmazott tudományos jellegétől” (Körösényi-Tóth-Török 2008: 15), hanem hogy az kikököntette abból, ahogy eddig szokta volt érteni a szóban forgó politikai jelenséget. A politikai elemzés tehát, amennyiben jó és sikeres, azaz amennyiben kikökönt, újra meg újra áthágja a megfigyelés (megismerés/megértés) és részvétel (hatás, befolyásolás) között megvont határt. Másként fogalmazva, ha a politikai elemzők „számára a siker elsődleges kritériuma” (elemzéseik értékesítéséből származó bevétel mellett) a „nyilvánosság érdeklődése és elismerése” (Körösényi-Tóth-Török 2008: 16), akkor minél sikeresebb, azaz minél érdekfeszítőbb és elismert egy politikai elemzés/elemző, annál kevésbé választható el egymástól a megismerés/megértés és a részvétel.⁶

⁶ Nincs-e a politikatudomány esetében is így? – kérdezhetnénk. Vagyis a politikatudósok szövegei nem akkor élnek-e, ha azok befogadóikat kikököntetik, és ezek után, legyenek ők akár tudósok, akár „laikusok”, már nem ugyanúgy/másképp látják a szóban forgó politikai jelenséget?

Hogy Tóth & Török meg Körösiényi a politikai elemzést mégis nem résztvevő megfigyelésként írja le, az olvasatomban válasz erre a határsértésre, és egyben záloga annak, hogy a politikai elemzés részesülhessen abból, ami a tudomány (benne a politikatudomány) autonómiáját és autoritását születése óta biztosítani hivatott: hogy az igazságot, nem pedig a hatalmat szolgálja. Ahhoz pedig, hogy Tóth & Török meg Körösiényi a politikai elemzést nem résztvevő megfigyelésként írhasse le, a politikai elemzésbe, mely a gyakorlatban és gyakorlatként áthágja a megfigyelést és részvételt elválasztó határokat, be kell vezetnie a megfigyelés és részvétel klasszikus megkülönböztetését. E művelet eredménye a „valódi/igazi” politikai elemzés mint nem politikai tevékenység elhatárolása (többek között) a „politikai publicisztiká”-tól és a „médiapolitológiá”-tól mint politikai tevékenységektől.

Ebben az elhatárolásban egy másik, ugyancsak klasszikus megkülönböztetés is működik: a tudás és vélemény, a megismerés és meggyőzés megkülönböztetése. Eszerint „[a] tudományos munkát elsősorban az különbözteti meg a véleményt közlő politikai írásoktól (pl. a publicisztikától), hogy bizonyítható vagy cáfolható állításokat közöl, míg a publicisztika nem. Az utóbbi véleményt mond, és meggyőzni akar: nem bizonyítással, hanem a retorikából ismert eszközökkel [...]” (Körösiényi–Tóth–Török 2008: 14). „[...] célja a tudománnyal és az elemzéssel szemben nem a megismerés, hanem a meggyőzés valamiről valami ellen”, illetve „a politikai cselekvés befolyásolása” (Körösiényi–Tóth–Török 2008: 18).

Most zárójelbe teszem, hogy a tudományos érvelésnek, a bizonyításnak és cáfolatnak is megvan a maga retorikája, hiszen a tudós sem magának, hanem másoknak ír, az ő figyelmükre, elismerésükre és meggyőzésükre törekszik, és azzal folytatom, hogy a publicisztikai szövegezés tehát a „közvélemény meggyőzését szolgálja” (Körösiényi–Tóth–Török 2008: 18), „megjelenési terepe” a különféle médiumok (beleértve ebbe a közösségi médiumokat is), sikerének kritériuma

Vajon a tudomány és a nem-tudomány abban különbözik-e egymástól, hogy az egyik résztvevő, a másik nem az? Vagy inkább a részvétel módjában és a helyszíneiben? Úgy vélem ez utóbbi a helyzet, vagyis hogy a politikatudomány és a politikai elemzés között nem az a különbség, hogy az egyiknek nincs, a másiknak ellenben van politikai hatása; mindkettő résztvevője is, nem pedig csupán külső megfigyelője a politikának; politikáról szóló szövegeivel mindkettő részt vesz a politika képződésében, csak másképp és máshol. A szakmaiságába és szakmai nyilvánosságába bezárkózó és ennek határait védő politikatudomány azonban minden megtesz annak érdekében, hogy részvételét a társadalmi nyilvánosságban és az abban zajló politikaképződésben minimalizálja, illetve részvételének helyszíneit beszűkítse/leszűkítse. Példának okáért azzal, amiről fontosabb már esett szó: hogy a „laikusok” számára érthetetlen, őket a tudós kijelentéseivel való egyetértés vagy egyet nem értés, egyáltalán a kikökenés lehetőségétől megfosztó módon beszél a határtárgyakat jelentő politikai dolgokról is. A politikai elemző viszont mindent megtesz annak érdekében, hogy szövegezésének politikai hatását maximalizálja és helyszíneit megsokszorozza. Példának okáért azzal, hogy a tudomány exkluzív nyelvezetéhez képest inkluzívabb, ha teszik, demokratisabb nyelven szól.

pedig olvasottsága és a „közt” meggyőző ereje: „Minél hatásosabb, minél többen olvassák, annál sikeresebb a publicista.” (Körösiényi–Tóth–Török 2008: 19)

És mi a helyzet a politikai elemzéssel? – kérdezhetjük. Azt megtudtuk, hogy a politikai elemző, a „valódi”, az „igazi”, megismer, megért és magyaráz, és azt is, hogy sikerének egyik fő kritériuma a nyilvánosság érdeklődése és elismerése; arról viszont semmit sem tudunk meg, hogy miként lesz sikeres, azaz mi-féle beszéddel (retorikával) kelti fel a nyilvánosság érdeklődését és szerzi meg annak elismerését. A tudományos érvelés (bizonyítás és cáfolat) retorikájával? Aligha. Hiszen beszédének címzettjei nem a tudósok közössége, megnyilatkozásának helyei pedig nem a tudomány megnyilatkozásának helyei. Hanem (részben) a társadalmi nyilvánosság. Hogyan lehet ebben az elemző sikeres, elismert, ha nem úgy, hogy olvassák hallgatják/nézik/követik, lehetőleg minél többen, valamint hogy meggyőzi olvasóit, lehetőleg minél többet? Hogyan lehetne mentes a politikai elemzés szövegezése a retorikától?

Ezekre a kérdésekre a szerzőhármastól nem kapunk választ. Ennek magyarázata olvasatom szerint az, hogy már maga a kérdés: „Miféle retorika a politikai elemzésé?” sem fér annak a politikai elemzésnek képébe, amelyik magát a tudománnyal kéz a kézben a megfigyelés és részvétel, a megismerés és meggyőzés egymást kizáró megkülönböztetésével konstruálja meg. Ugyanakkor, amit ezzel a két megkülönböztetéssel is magát alkalmazott politikatudományként (ezzel autonómként) megkonstruáló politikai elemzés kizár, azt gyakorlatként magába fogadja. Máskülönböztetés hiába beszélne nyilvánosan a politikáról, közöspolitikai dolgairól, még arról se tudná meggyőzni a „közembert”, hogy oda-hallgasson, nemhogy valamiről, ami egyben azt is jelenti: valami ellen, valamivel szemben (például arról, hogy ne így, hanem másként tekintsen a politikára, erre vagy arra a politikai jelenségre).

A politikai elemzés mint alkalmazott politikatudomány önképe, szól konklúzióm, nem felel meg annak, ahogyan az ténylegesen működik: áthágja azokat a határokat, amelyeket nyilvános identitása konstrukciójában meghatározó szerepet játszó megkülönböztetésekkel vont meg. Az „igazi/valódi” politikai elemzés határmegvonások és kizárások által hozza létre önmagát; de egyúttal a határok áthágásával és a kizárt magába fogadásával is.

Ez a konklúzió igencsak különbözik attól, amit Tóth & Török meg Körösiényi a „határátlépések”-ről mondanak (Körösiényi–Tóth–Török 2008: 22–24). Mert hogy ez utóbbi nézőpontja és kerete az a „fogalmi rend” (Körösiényi–Tóth–Török 2008: 24), amelyet írásukban megkülönböztetésekkel és határmegvonásokkal létrehozta. Vagyis a szerzőhármastól eltérően az általam választott, bevezetőben vázolt szemléletmódtól, nem a határsértések/kivételes felől veszi szemügyre a nomálist/rendet/tipikust, hanem épp fordítva: először megkülönböztetésekkel és elhatárolásokkal rendet visznek, tesznek a „fogalmi zavar”-ban/„zűrzavar”-ban (Körösiényi–Tóth–Török 2008: 8, 9), aminek eredménye egy olyan szereptipológia, amelyben a szerepek egyértelműen és világosan különböznek és el-

különlnek egymástól; aztán beszélnek a határátlépésekről. Ebből adódóan Tóth & Török meg Körösényi számára a határsértés nem jelent többet, mint hogy „a határok elmosódnak a szerepek között” (Körösényi–Tóth–Török 2008: 22). Erre példa a „diffúz politikai közszereplők”, „akiknél nem egyértelmű, hogy éppen milyen szerepben jelennek meg.” (Körösényi–Tóth–Török 2008: 23) A határsértő eszerint tehát nem tesz többet, mint hogy megzavar, zavart kelt, összezavar, félrevezet – homokszemcse a fogaskerekek között, mely gátolja, hogy simán menjenek a dolgok.

En ezzel szemben, a bevezetőben vázolt szemléletmódnak megfelelően, egyrészt azt állítottam, hogy a határsértés nem egyszerűen negatív, destruktív, hanem pozitív, konstruktív művelet is, és rámutattam, hogy a politikai elemzés mint alkalmazott politikatudomány létrejöttében a határáthágás meghatározó: egyszerre lebontó és építő szerepet játszik. Másrészt azt állítottam, hogy a határsértésben a határok nem elmosódnak, hanem tarthatatlannak bizonyulnak, és rámutattam, hogy a tevékenységét alkalmazott politikatudományként meghatározó politikai elemző is, föltéve, ha elemzéseinek van ereje, áthágja azokat a határokat, amelyek megvonása ebben az önmeghatározásban konstitutív szerepet játszanak.

A politikai elemzés mint politikai gondolkodás – G. Fodor

G. Fodor – a politikai elemzés határsértéseire válaszképp – fordított irányú határmunkákat végez: nem a politikatudomány, hanem a politika felől; amire irányulnak, az nem a politikai elemzés tudományhoz kötése, hanem az attól való eloldása, nem alárendelése a tudomány fölszentelő, szentesítő és legitimáló tekintélyének, hanem fölszabadítása az alól, nem politikamentességének, hanem politikaivá tétele, politikaiságának biztosítása.

E határmunkálatok vezérfonala a „logika” és a „tudás”. Eszerint a tudós és a politikai elemző különböz, egymásra visszavezethetetlen természetű tevékenységet folytat, illetve tudást állít elő, minthogy a tudomány és a politika természete lényegileg különböz. Míg a politikatudós a tudomány, a politikai elemző a politika logikája alapján „beszédcselekszik” (G. Fodor 2010: 210). G. Fodor tehát területi-tevékenységi logikák, illetve a terület-tevékenység természete alapján határolja el egymástól a politikatudományt és a politikát, a tudományos és a politikai tudást, a tudósi és az elemzői beszédcselekvést. Ezt a két logikát és velük a határokat a tudomány és politika természetéből fakadóként tételezi, ami egyben azt is jelenti, hogy ezek egyszer s mindenkorra adottak, és másként nem lehetségesek. G. Fodor ennek megfelelően „előfeltételezi, hogy létezik politikai gondolkodás.” (G. Fodor 2014 [2012b]: 22) A politika autonóm logikájának/természetének megfelelő gondolkodás. A cél az, hogy a politikai elemzés ebben az értelemben vett gondolkodássá, politikai gondolkodássá váljék.

A területi-tevékenységi logikákat /a dolgok természetét vezérfonalként használó G. Fodor-féle határmunkálatok először is tehát a politikai elemzés (és egyáltalán a politikai tudás) politikatudomány (tudományos tudás) alól való emancipációját célozzák: azt, hogy olyan politikai elemzés jöjjön létre, amely megfelel a politika logikájának, vagyis amely nem a tudomány, hanem a politika logikája alapján „beszédcselekszik”. Másodszor, a tudományos politológosz fensőbbségének és kitüntettségének megtörését célozzák, sőt hatalomátvitelre irányulnak. A tudomány ugyanis, állítja G. Fodor, nem képes a politikát megismerni, mi több, „az egyre módszeresebbé és objektívabbá váló politikatudomány képtelenné válik saját tárgyának („politika”) meghatározására, mivel képtelen megkülönböztetni a politikai jelenségeket a nem politikaitól.” (G. Fodor 2010: 209). A politika logikájának/természetének megfelelő „politikai gondolkodás” viszont igen, de ez éppen ezért nem a tudomány logikájának, a tudományos tevékenység és tudás kritériumainak, mércéinek, normáinak, standardjainak, hanem tárgyának, a politikai tevékenységnek és tudásnak, ezek logikájának és természetének kíván megfelelni. Minősége vagy jósága következképp nem abból fakad, hogy a tudománynak (módszertani-szakmai elvárásainak) megfelel, annak alapjaira és eredményire támaszkodik, hanem abból, hogy a politika természetének/logikájának felel meg. A politikai gondolkodás így nem lehet a politikatudomány szolgálóleánya, nem állhat vele leszármazási viszonyban, vagyis nem lehet alkalmazott politikatudomány. Ez az egyik értelme annak a kijelentésnek, hogy „[n]em politikai elemző, hanem politikai gondolkodó vagyok.” (G. Fodor 2014 [2012a]: 9)

A másik értelme abból fakad, hogy a politika logikájának megfelelést G. Fodor e logika magunkévá tételeként értelmezi: nem megfigyeljük, hogyan játsszák a játékot, hanem mi is beszállunk a játékba, s mi is játszunk a játékot. Ebben a játékban egymással polemizáló valóságok küzdenek egymással: „a politikában [...] egymással mindig vitatkozó valóságok ütköznek meg.” (G. Fodor 2014 [2012b]: 24) Avagy: „A politikai tér fő jellegzetessége, hogy mindig megosztott, a politikai igazságok soha nem objektívek [...]” (G. Fodor 2014 [2013]: 216) Ennek a polemikus természetű valóságnak megfelelne egy olyan politikai elemzés, amely nem törekednék arra, hogy ebben a küzdelemben az egymással rivalizáló-polemizáló résztvevők között válasszon, az egyik mellett elköteleződjön, azt segítse, annak valóságát/igazságát védje. Az ilyen politikai elemzés pártatlan lenne, csak abban az értelemben nem, hogy „politikapárti” (G. Fodor 2014 [2012b]: 24).

2008-ban G. Fodor még nem zárta ki a pártatlan (csak a politikapártiság értelmében pártos) politikai elemzés lehetőségét. Úgy vélte: ha a politikai elemző (a politika logikájának megfelelő politikai gondolkodás) nem a tudomány, hanem a politika logikája alapján „beszédcselekszik” (azaz: „politikapárti”), akkor „ehhez nem kell pártosnak lennie.” (G. Fodor 2010: 210 (37.lj.)) 2010 után azonban már azt hangoztatta, hogy a politikai elemző, amennyiben megfelel a

politika logikájának, szükségképpen pártos: nem lehet nem választania az egymással polemizáló s rivalizáló valóságok között, nem lehet nem szolgálnia az egyik vagy a másik oldalt.

Hogy „nem politikai elemző, hanem politikai gondolkodó vagyok”, az tehát nemcsak azt jelenti, hogy az elemzés mint politikai gondolkodás nem tudomány vagy alkalmazott tudomány, hanem azt is, hogy szükségképpen nem semleges, nem pártatlan és nem független. Ha ugyanis a politika – szól G. Fodor általam rekonstruált érvelése – végső soron a kormányzati hatalom megszerzéséért és megtartásáért folyó küzdelem, akkor minden olyan beszédcselekvés, mint amilyen a politikai elemzőé, mely politikai hatásra törekszik, szükségképp vagy kormányzópártivá, vagy ellenzékpártivá válik. Hiszen ha a politikai elemzés mint beszédcselekvés, legalábbis amennyiben hatásos vagy sikeres, megváltoztatja a politikai valóságot, akkor – akarva-akaratlan, tudatosan-tudattalanul – pártossá válik: nem tud mást tenni, mint hogy valamelyik oldal segítőjévé válik, vagyis szükségképp valamelyik oldal szolgálója vagy hű katonája lesz, olyan résztvevő, aki az egyik vagy a másik oldal mellé áll, és a többivel szemben védi, segíti az ő oldalának valóságát/igazságát a kormányzati hatalomért folyó küzdelemben. G. Fodor szerint tehát minden elemző pártos, és szükségképpen az: vagy kormánypárti, vagy ellenzéki, akár tud róla, akár nem, akár láthatóvá teszi, akár elrejtí pártos irányultságát. Így fogalmaz: „[...] egyike vagyok azoknak, akik a rendszer igazságait védik. [...] Szerintem nincs olyan elemzői pozíció, ami felülállna a rendszeren. [...] Az elemzők – akárhogy próbálják lerugdosni magukról – a politikai élet részei. Tulajdonképpen katonák.” (G. Fodor 2015)

G. Fodor álláspontjának megváltozásában olvasatom szerint szerepet játszanak a tudománnyal szembeni határmunkálatai, amelyek a politikai elemzés tudomány alóli teljes emancipációjára irányulnak, és amelyek válaszolnak a politikai elemzés határsértéseire, mégpedig úgy, hogy radikalizálják azokat. Innen nézve a politikatudomány határsértő: arról pofázik, amiről fogalma sincs. Merthogy a politikatudomány – mi mást tenne? – a politikai jelenségekről beszél szakadatlan, miközben – idézem újra – „gondosan kerüli, hogy beszéljen tárgyról”, mert „képtelen megkülönböztetni a politikai jelenségeket a nem politikaitól” (G. Fodor 2010: 209). Vagyis a politikatudomány egyrészt úgy beszél a politikai jelenségekről, és e beszédének úgy igényel fensőbbiséget, hogy igazából fogalma sincs arról, miről beszél, mi beszédének tárgya: a politika; másrészt pedig úgy beszél a politikai jelenségekről, mintha csupán róla beszélne, de bele nem: magát tiszta és semleges megfigyelőnek nyilvánítja. Ekképp a politikatudomány és a vele leszármazási viszonyban álló politikai elemzés nem ártatlan, hanem veszélyezteteti és ellehetetleníti a (politika természetének/logikájának) megfelelő (a politikapárti) politológuszt. Ezért a politikai elemzést föl- és ki kell szabadítani a politikatudomány fönnhatósága alól, a tudományt ki kell ebrudalni a politikai elemzésből, és létre kell hozni egy „tudományelle-

nes” (G. Fodor 2010: 207) politikai elemzői pozíciót és diszpozíciót: a politika természetének/autonóm logikájának megfelelő politikai gondolkodást.

Ezt a politikatudománnyal szembeni radikális elhatárolást és a politikai elemzés emancipációját viszi végig s teljesíti be G. Fodor azzal, hogy a politikai elemző beszédét, amennyiben az megfelel tárgyának (a politika logikájának/természetének), nemcsak szükségképpen politikapártinak, hanem szükségképpen nem semlegesnek, nem pártatlannak és nem függetlennek nyilvánítja. Eszerint, ha politikáról beszélünk, akkor politikai módon (a játékot játszva) kell beszélünk, a nem résztvevő, objektív megfigyelőnek, a tudománynak vagy az alkalmazott tudománynak itt semmi keresnivalója sincs.

G. Fodor eme radikális határmunkálatainak következtében kizár minden olyan elemzői pozíciót és diszpozíciót is, amely a tudomány és politika határmezsgyéjén helyezkedne el, vagyis amely egyszerre lenne megfigyelő és résztvevő. Vagyis kizárja az olyan pártatlan elemzés lehetőségét, amely ugyan nem objektív (nem lép föl annak igényével, hogy harmadik félként, külső, érdektelen nézőpontjából szemléljen, és megmondja, mi hogyan van, illetve minek hogyan kellene lennie), de nem köteleződik el egyik irányba sem, nem dönti el, hogy az egymással polemizálók-rivalizálók közül melyikhez tartozik, hogy aztán azok valóságát/igazságát védje. G. Fodor tudománnyal szembeni határmunkálatai tehát oda vezetnek, hogy tagadja: többféleképpen is lehet résztvevőnek lenni, vagyis hogy a politika logikájának/természetének megfelelő/politikában szükségképp résztvevő politikai elemzés nem csak „párt(ap)ológia” lehet; másképpen fogalmazva, a politikai elemzés tudomány alóli G. Fodor-i teljes emancipációja együtt jár a pártpolitikának/politikának⁷ való teljes alárendelésével.

G. Fodornak azonban nem sikerül kizárni a tudomány konstrukciójában meghatározó szerepet játszó objektív megfigyelő pozícióját és diszpozícióját, azaz G. Fodor maga is megsérti/áthágja az általa a tudománnyal szemben meghúzott és a tudományt a politikai elemzésből kizáró határt. Éspedig azzal s úgy, hogy a politika logikájára/természetére hivatkozik, annak nevében beszél (zár ki és fogad be), vagyis magát olyannak (isteni pozícióban lévőnek) láttatja, aki tudja, hogy mi/milyen a politikai gondolkodás/logika valójában (ilyen és nem más). G. Fodor tehát az általa meghúzott határ áthágása nélkül nem húzhatná meg ezt a határt: az objektív megfigyelői pozíció fölvétele nélkül nem zárhatná ki ezt a pozíciót. Vagyis a politikai elemzés mint politikai gondolkodás tudo-

⁷ G. Fodor a kettőt azonosítja. Ugyanis az, hogy egy elemző vagy kormánypárti, vagy ellenzéki („Mert vagy nem a politikát elemzi, vagy elrejtí a motívumait az, aki ebben a szerepben jelenik meg: mármint hogy valamikor volt, most az, vagy éppen a jövőben lesz kormánypárti.” (G. Fodor 2014 [2012b]: 24)), azt implikálja, hogy a „kormány” és az „ellenzék” kitölti a politika terét, aki tehát, mint az elemző, beszédcselekvésével befolyásolja a politikát, hat rá, az vagy az egyik, vagy a másik oldalt „szolgálja”, „segíti”, vagy ellenük van, vagy velük, más lehetőség sincsen.

mányellenes pozíciójának s diszpozíciójának létrejöttében nemcsak a tudománytól való elhatárolás és a tudomány kizárása játszik meghatározó szerepet, hanem a megvont határ áthágása és a kizárt magába fogadása is.

Konklúzió

Két, egymással ellentétes irányú határmunkálatot láthattunk, melynek eredményeképp az egyik alkalmazott tudományként és nem politikaiként, a másik nem-tudományként és politikaiként definiálja a politikai elemzést. Míg Tóth & Török meg Körösényi hierarchikusként írja le a politikatudomány és a politikai elemzés viszonyát, addig G. Fodor megkérdőjelezi és megfordítja ezt a hierarchiát. Míg az előbbiek a politika irányába törekszenek áthághatatlan határokat húzni, addig az utóbbi a tudomány irányába. Míg Tóth & Török meg Körösényi az ellen küzd, hogy tárgya őt/ő tárgyát akárcsak megérintse is, addig G. Fodor azért, hogy foglya lehessen és maradhasson. Míg az előbbiek a politikai elemzés és a politikatudomány, addig az utóbbi a politika autonómiájának biztosításért küzd, Tóth & Török meg Körösényi a politikával, G. Fodor a tudománnyal szemben.

Egyfelől tehát mindkét politikai elemzés, mindkét politikai elemzői pozíció s diszpozíció egy kizárás (az egyik a politika, a másik a politikatudomány kizárása) által hozza létre önmagát, másfelől viszont ez a kizárás nem sikerül egyiknek sem: ők maguk hágják át az általuk meghúzott határokat. Az alkalmazott tudományként meghatározott, „nem politikai” politikai elemzés maga is politikaivá válik, amennyiben képes megszólítani a társadalmi nyilvánosságot és hatni a politikáról/politika dolgairól szóló, azok létrejöttében kulcsszerepet játszó sokféle, egymással rivalizáló, polemizáló beszédre. A politikai gondolkodásként fölfogott, „tudományellenes” politikai elemzés pedig maga is tudományossá: objektív megfigyelővé válik, amennyiben a politika természetéről/logikájáról beszél, magát pedig úgy határozza meg, mint ami megfelel ennek az objektív valóságnak.

Mindez nem azt mutatja, hogy a határmunkálatok hiábavalóak, hiszen a határokat úgyis áthágjuk; inkább azt, hogy a határmunkálatok pozitív (meghatározó, építő) szerepet játszanak az elemzői pozíciók és diszpozíciók létrejöttében és kialakításában. Hogy milyet, arról nem csupán az árulkodik, hogy a határmunkálatok mit és hogyan zárnak ki, hanem a hataráthágások is; arról nemcsak akkor tudhatunk meg egy s mást, ha a politikai elemzés „rendes” és „normális” üzemmódban működik, hanem akkor is, ha ez nem sikerül neki, ha működése „rendkívülivé”, „abnormálissá” válik. Határmegvonás és kizárás nélkül nincs elemzői pozíció és diszpozíció, de nincs hataráthágás nélkül sem. Az utóbbi legalább annyira pozitív (meghatározó-építő) szerepet játszik az elemzői pozíciók s diszpozíciók létrejöttében, mint az előbbi.

Zárás

A Múltanyosság Politikaelemző Központ szempontjából a fent bemutatott két, egymással ellentétes irányú határmunkálatok legnagyobb tétje véleményem szerint a „semlegesség”, a „pártatlanság”. Merthogy ez a cég magát ilyennek mondja. Ámde állítólag semleges, pártatlan elemzés nem lehetséges; ha lehetséges, akkor nem életképes: az ilyen vagy magát ilyennek mondó elemzőcég/elemzés az őt körülölelő csöndbe fullad bele. „A politikai elemzés halott. Megölték. Megöltük.” – írta Török Gábor Nietzsche szavaira⁸ hajazva (Török 2015). És ez alatt leginkább azt értette, hogy a semleges és pártatlan politikai elemzés halott, és hogy részben abba a késszúrásba halt bele, amelyet a pártoktól kapott: ezek megteremtették az ő szolgálójaként vagy katonáiként működő elemzőket; részben pedig azokéiba, akik a semleges, pártatlan politikai elemzőt érdektelennek, üresnek, semmitmondónak, rosszabb esetben rejtőzködő, magát a semlegesség álarca mögé bújó (párt)szekértolónak látták/láttatták. Török tehát nem azt mondta, hogy nem lehetséges pártatlan, semleges politikai elemzés, csak azt, hogy utolsó füstfoslánya is elillant, és hogy hatástalanná, életképtelenné vált. Mások viszont, mint például G. Fodor, azt, hogy az ilyen elemzés lehetetlen: az elemző szükségképp pártos, nemcsak politikapárti, hanem pártpolitikai értelmében is.

Én úgy gondolom, hogy a politikai elemző nem tiszta és objektív megfigyelő, mint ahogyan a politikatudós sem az, hanem beszédével többé vagy kevésbé megváltoztatja tárgyát, a politikát, melyet magát is java részt a beszéd hoz létre, tart fenn – nem egy-, hanem sokhangú, egymással rivalizáló és polemizáló beszédek. Azt viszont nem gondolom, hogy ebből máris az következne, hogy az elemző nem lehet más, mint katona, vagyis hogy egyik vagy másik oldalra kell állnia: lehetséges pártatlan elemzés abban az értelemben, hogy nem köteleződünk el egyik irányba sem, nem azért és úgy írjuk az elemzést, hogy azzal szolgáljuk és védjük választott oldalunkat/pártunkat, annak valóságát/igazságát.

Hogy az elemzőket pártos elemzőkké tették a pártok, abban maguk az elemzők is ludasak. Nem arra gondolok, hogy hagyták, hanem hogy politikafölfogásuk miatt fölkínálták és beszippanthatókká tették magukat. Ha ugyanis az elemző a politikát a hatalomért, annak megszerzéséért és megtartásáért folyó harcként fogja föl, akkor arra a kérdésre keresi a választ, hogy „Kinek jó?”, „Kinek a hatalomra jutását vagy hatalomban maradását segíti?”. Ezzel a (teljesen semleges, pártatlan) politikai elemző (is) akárva-akaratlan valamelyik pártnak (is) segített, szolgált, számára önként s dalolva, ingyen s bérmentve hasznos és értékes tudást állított elő a társadalmi nyilvánosságban. Az ilyen politikai

⁸ „»Hová lett Isten? – kiáltott föl. – Majd én megmondom nektek! Megöltük őt – ti és én! Gyilkosai vagyunk mindannyian! De hogyan is csináltuk ezt?»” (Nietzsche 1997: 125. aforizma)

elemző politikafölfogása, a belőle fakadó kérdései és válaszai miatt nem igen tudja magát ki-, elemzését jóra: semlegessé/pártatlanná magyarázni.

Ez a politikafölfogás természetesen nem téves és nem jogosulatlan, de egyoldalú: a politika nem azonos a pártpolitikával, és nem azonos a hatalomért (annak megszerzéséért és megtartásáért) folyó küzdelemmel sem. Mert miközben a politikai szereplők kétségkívül teszik ezt, mást is tesznek beszédes cselekvéseikkel és cselekvő beszédeikkel. Például politikai közösséget is, mely nem azonos egy-egy párt választóinak közösségével, építenek, alakítanak, formálnak. Ez azt jelenti, hogy a pártatlan/semleges politikai elemzés lehetőségeit, a politikafölfogás egyoldalúsága miatt, még csak föl sem fedeztük, nemhogy kimerítettük volna. Ám ahhoz, hogy ez megtörténjen, vagyis hogy a politikai elemző tárgyává tegye azt a bizonyos mást, nem elégséges a politikatudomány keretei között maradni, a politikai elemzést neki alárendelni és alkalmazott politikatudományként művelni (mint ahogy nem szükséges magát a hatalomért való versengés, küzdelem vagy harc (párt)logikájának alávetni). A *mainstream* nemzetközi és az azt többnyire „utolérni és túlszárnyalni” törekvő magyar politikatudomány ugyanis vak maradt azon társadalomtudományi fordulatok (nyelvi, interpretatív, narratív, performatív, képi, térbeli stb.) iránt,⁹ amelyek lehetőséget nyithatnának a politikai elemzők számára (is) arra, hogy beszélni tudjanak arról a sok minden másról, amit a politikában résztvevők a hatalomért folyó küzdelmük, harcuk közben, azzal együtt vagy a mellett csinálnak.

Magam is úgy látom, hogy a hazai társadalmi nyilvánosság leginkább pártos elemzésre vágyik, és az ilyen elemzés annál elismertebb, meggyőzőbb, hatásosabb, minél pártosabb, minél megmondóbb, ütősebb, megsemmisítőbb. Mindazonáltal a politikai elemzés új, fölfedezetlen és kiaknázatlan lehetőségei talán segíthetnek abban, hogy a pártatlan, semleges politikai elemzés föltámadjon. Ehhez azonban az új szemléletmódok, megközelítések elsajátítása önmagában nem elég; szükséges az is, amit a politikai elemző nem nélkülözhet (miként egyébként a tudós sem): a retorika, mely nemcsak a meggyőzés, hanem közösségi tudás és közösség teremtésének a művészete is.

Hogy a pártatlan, semleges elemzés új lehetőségeivel kísérletező elemzők/ elemzőcégek életképesek lesznek-e, azt nem tudom...

Irodalom

- Boda Zsolt – Körösenyi András (2012): Bevezető. In: Uők. (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Új Mandátum, Budapest, 7–11.
- Foucault, Michel [1999]: Előszó a határsértéshez. Ford. Sutyák Tibor. In: Uő.: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Latin Betűk, Debrecen, 71–86.
- G. Fodor Gábor (2014 [2012a]): GFG beszélni fog. In: Uő.: *GFG blog. Századvég*, Budapest, 9. (http://gfg.blog.hu/2012/08/29/gfg_beszelni_fog)
- G. Fodor Gábor (2014 [2012b]): GFG illusztrál. In: Uő.: *GFG blog. Századvég*, Budapest, 22–24. (http://gfg.blog.hu/2012/09/13/gfg_illusztral)
- G. Fodor Gábor (2014 [2013]): A HVG kérdez, GFG válaszol. In: Uő.: *GFG blog. Századvég*, Budapest, 210–221. (<http://magyarnarancs.hu/belpol/a-rendszer-igazsagait-vedem-93802>)
- G. Fodor Gábor (2015): *A rendszer igazságait védem – Interjú G. Fodor Gáborral* (<http://magyarnarancs.hu/belpol/a-rendszer-igazsagait-vedem-93802>)
- Gieryn, Thomas F. (2006): Határmunkálatok és a tudomány elhatárolása a nemtudománytól: feszültségek és érdekek a tudósok szakmai ideológiáiban. Ford.: Lukács Anikó. *Replika* 54–55: 173–194. (Újramegjelenés: Kutrovácz Gábor, Láng Benedek, Zemplén Gábor (szerk.): *Határmunkálatok a tudományban*. L' Harmattan, Budapest 2010, 200–225.)
- Körösenyi András – Tóth Csaba – Török Gábor (2008): Ki a politológus? Tudós, elemző és más szerepek. *Politikatudományi Szemle* XVII/2, 7–27.
- Kutrovácz Gábor – Láng Benedek – Zemplén Gábor (2010): Bevezető. In: Uők. (szerk.): *Határmunkálatok a tudományban*. L' Harmattan, Budapest, 7–20.
- Marquard, Odo (2001): *Az egyetemes történelem és más mesék*. Atlantisz, Budapest.
- Némedi Dénes (2010): Szociológusok határmunkán. In: Kutrovácz Gábor, Láng Benedek, Zemplén Gábor (szerk.): *Határmunkálatok a tudományban*. L' Harmattan, Budapest, 185–199.
- Nietzsche, Friedrich (1997): *A vidám tudomány*. Ford.: Romhányi Török Gábor. Budapest, Holnap.
- Palló Gábor (2008): Szerződések, határok, hálózatok: a tudomány és politika változó viszonya. In: Mosoniné Fried Judit, Tolnai Márton (szerk.): *Tudomány és politika*. Typotext, Budapest, 57–80.
- Szabó Márton (2011): *Politikai episztemológia*. L' Harmattan, Budapest
- Tóth Csaba (2010): Mire jó a politológus? *Századvég* 58, 80–88.
- Török Gábor (2015): *Nekrológ* (http://torokgaborelemez.blog.hu/2015/03/15/515_nekrolog)

⁹ Iskolateremtő kivétel a Szabó Márton-féle, a nyelvi és interpretatív fordulathoz kapcsolódó diszkurzív politikatudomány.

Paár Ádám – Szirmák Erik

Az etnikai kisebbségek és a film

Mit tehet a filmművészet a hátrányos helyzetű kisebbségekért?

Filmek és politikai valóság

Évek óta foglalkozunk a „Film és politika” sorozat keretében a filmek politikai szocializációs szerepével. Nem az egyedüli vállalkozás a miénk Magyarországon, hiszen Tóth Csaba évek óta foglalkozik a sci-fi világok és a politika összefüggéseinek elemzésével, és 2017-ben szerkesztésében megjelent a *Fantasztikus világok* című tanulmánykötet, amely a sci-fi világok keretében elemzi a politika ismerős jelenségeit (Tóth 2017). Mindez mutatja, hogy a politológia intézményközpontú szemlélete oldódásnak indul Magyarországon is, és a tudományág nem fél attól, hogy az ősi, közösségi kohéziót megalapozó történetek (mítoszok, mesék) értelmezését is bevonja a politikai elemzésbe. Ma a „mítosz” és „mese” fő hordozója a film.

A „Film és politika” sorozat fő mondanivalója, hogy a filmeknek – miként minden művészeti alkotásnak – jelentőségük van a közösségek kohéziójának kialakításában. A filmek nem csupán a valóság leírására, hanem annak formálására is alkalmasak, mivel hozzájárulnak a társadalmi kohézió alapját jelentő közösségi mítoszok megteremtéséhez. A filmek, hasonlóan más műalkotásokhoz, beágyazódnak egy adott korszak és társadalom keretei közé, és így a filmalkotások szükségszerűen lenyomatai is egy adott társadalomnak.

Véleményünk szerint a film különösen alkalmas a közösségteremtő mítoszok átörökítésére. Minden közösség – nemzet, társadalom, vallási csoport – rendelkezik mítoszokkal, vagyis olyan történetekkel, amelyek a közösség tagjai számára közös jelentést, közös tudást hordoznak, és amelyek révén ezek a csoportok elválasztják magukat más csoportoktól. A filmművészet nem lebecsülendő szerepet játszik azoknak a mítoszoknak a létrejöttében, amelyek hozzájárulnak a nemzeti identitás formálódásához, megszilárdulásához. Közhely, hogy például az amerikai western, pontosabban annak klasszikus amerikai változata hozzájárult az amerikai identitás kialakulásához.¹ Az amerikai közösség hatá-

¹ Nem kisebb személyiség, mint Charlton Heston hívta fel a figyelmet 1981-ben az akkor már lenézett western műfaj védelmében, hogy „olyan hazafias témák feldolgozására vállalkozik, amelyek hatása az amerikai karakter megteremtésében nem lebecsülendő.” (Berkes 1986: 9–10) Philip French brit filmkritikus úgy vélte, hogy a western csak látszólag szól a 19. századról: valójában minden westernfilm-rendező a saját kora politikai, társadalmi dilemmáit dolgozta fel (az 1930-as évek westernje reflektált a gazdasági és társadalmi válságra, valamint a New Deal társadalomfilozófiájára, az 1950-es évek westernje a kommunistaellenes histeriára, az 1960-as

rai fokozatosan tágtultak, és az 1950–60-as évektől kezdve egyre inkább befogadta az etnikai kisebbségeket, ezen belül az afroamerikai közösséget is, nem utolsósorban a filmek társadalomnevelő, szocializációs hatásának is köszönhetően. Az amerikai film segített a társadalom *toleranciára nevelésében*, akár a különböző bőrszínű csoportok, akár – az 1970-es évektől – a melegek befogadását tekintve.²

Természetesen a politikai vagy állampolgári nevelés egy tág téma, és a területi korlátok miatt óhatatlanul szűkíteniünk kellett vizsgálódásunk tárgyát. Ezért csupán egyetlen kérdés, az etnikai kisebbségek példáján keresztül mutatjuk be, mit tehet a film a társadalom nevelésében. Ez manapság, a tömeges migráció korában „forró” kérdés, hiszen a globalizáció, a népességrobbanás és a belső vándorlás egymást gerjesztő folyamatai vélhetően a történetük legnagyobb kihívása elé állítják a nyugati demokráciákat. Hogy ezek a demokráciák a más kultúrájú, más etnikumú közösségek bevándorlása és integrációja alatt összeomlanak-e, részben attól függ, hogy megtanulják-e kezelni az „idegenséget” és a „másságot”. Ezen kívül Magyarországot ez a kérdéskör kétszeresen érinti: mint tranzitállamot, másrészt pedig a legnagyobb lélekszámú magyarországi etnikai csoport, a cigányság révén. Van mit tanulnunk más, színesebb népességű társadalmaktól, így az Egyesült Államoktól!

Az elemzésben bemutatjuk, hogy az amerikai és a magyar film hogyan mozdította elő bizonyos etnikai csoportok emancipációját, lassú befogadását a nemzeti közösségbe. Tézisünk szerint az amerikai filmek elősegítették újabb és újabb csoportok – bevándorlók, afroamerikaiak, amerikai őslakosok, azaz indiánok – elfogadását és a politikai közösségbe való befogadását. Úgy véljük, ezért a magyar filmeseknek van mit tanulniuk az amerikai kollégáiktól a tekintetben, hogy miképpen lehet egy etnikai csoport elfogadását-befogadását előmozdítani a mozgókép eszközeivel.

Mivel úgy véljük, hogy a filmek nem önmagukban állnak, tanulmányunkban nem filmek egymás utáni elemzésére törekedtünk, hanem arra, hogy a filmeket minél alaposabban beágyazzuk a társadalom- és politikatörténetbe, elsősorban az amerikai filmekről szóló részben. A tanulmány tehát nem a filmekről szól (önmagukban), hanem a *társadalomról*, a társadalmi változásokról. Aki tehát filmek egymás utáni elemzésére számít, óhatatlanul csalódni fog. Nem éreztük értelmét filmelemzések felmelegítésének, ehelyett a filmeket körülvevő társadalmi és politikai összefüggések bemutatására törekedtünk. Különösen az amerikai résznél tartottuk szükségesnek a történeti háttér vázlatos és mégoly elnagyolt bemutatását, hogy az afroamerikai filmes reprezentáció érthetővé váljon.

évéké a vietnami háborúra, a '70-es évéké a multikulturalizmusra és a zöld mozgalmakra) (Berkes 1986: 17).

² Erről a kérdésről, a „másság” és „idegenség” elfogadásának filmtörténetéről szól Kapitány-Kapitány 2008.

Nem vagyunk filmesztéták, és nem is az a cél, hogy ilyen szemmel közelítsünk a filmekhez. Nem arról szól tehát ez a tanulmány, hogy melyik filmben nyújtott alaposabb munkát a vágó vagy a hangmérnök, milyen a kameraállás mélysége, milyen szimbólumok találhatók a filmben, melyik színész hogyan játszotta a szerepét, melyik színésznő dekoltázsra volt izgatóbb a filmvásznon, stb. Akiket ezek a szempontok érdekelnek, azok bőven találhatnak olvasnivalót a könyvesboltok és könyvtárak polcain. Egyszerűen annak bemutatására törekszünk, *hogy milyen módon formálta s szolgálta a film egy politikai közösség kialakulását és megszilárdulását*.

E sorok szerzői elsősorban az amerikai történelemmel és politikával foglalkoztak és foglalkoznak részletesen, ezért elemzésünk vállaltan és kényszerűen USA-centrikus. És mivel nem filmtörténetet írunk, hanem *filmes politológiát*, elsősorban az Egyesült Államok filmes politikai szocializációját, pontosabban az amerikai kisebbségi kérdés filmes ábrázolását vettük górcső alá. A francia, angol és kelet-európai újhullámok vagy az olasz neorealizmus nélkül persze nem lehet írni a film és társadalmi valóság kapcsolatáról, ám a területi korlátok és egyéni érdeklődésünk mellett azt is figyelembe vettük, hogy az Egyesült Államokban a film kiemelten, minden más művészeti ágat megelőzve vett részt a társadalmi valóság dokumentálásában és formálásában. Egyébként is úgy gondoljuk, hogy az amerikai film nyújtja a legtöbb példát arra, miként kezelhetők mozgóképekkel az etnikai kisebbségi konfliktusok.

Tisztában vagyunk azzal, hogy idehaza bennünket, magyarokat elsősorban persze a magyar film politikai szocializációs múltja és jelene érdekel (már ha egyáltalán), de egyik tézisünk éppen az, hogy amit állampolgári szocializációnak vagy állampolgári nevelésnek nevezünk, az szórványosan jelenik meg a magyar filmekben, és leginkább az 1945 és 1989 közötti időszakot jellemzi (bár egy művészi ág fejlődését mindig kockázatos a köztörténeti időhatárok közé helyezni).

A filmekben mindig hangsúlyos a „másság” kifejezése. Magyarországon ez legkiélezettebb és leginkább aktuális formában a cigány/roma népesség ábrázolásában jelenik meg. Ezért bemutatjuk, miképpen alakult Magyarországon a cigány/roma népesség sorsának és identitásának megjelenítése, összevetve az észak-amerikai afroamerikai közösség reprezentációjának alakulásával.

Ehhez előljáróban annyit mondanánk: nem kívánunk állást foglalni a cigány vs. roma elnevezés kérdésében. Nézetünk szerint mindkét elnevezés használható, amennyiben nem pejoratív, megbélyegző módon tesszük ezt. Manapság a politikai korrektség jegyében a tudomány felülírja a korábbi elnevezéseket: indián helyett „amerikai őslakost”, lapp helyet „számit”, eszkimó helyet „inuitot” illik mondani és írni már évtizedek óta a tudományos munkákban. Ebben az elemzésben mégis a cigány szó mellett döntöttünk, két okból. Egyrészt a cigányok történetével foglalkozó legtöbb hazai szerző ezt a népet használja, másrészt fontos tudatosítani, hogy a „cigány” nem szitokszó vagy gúnynév,

hanem bátran vállalható és vállalandó. Példát akarunk mutatni, hogy lehet szép értelemben is használni ezt a kifejezést (miközben elfogadjuk mindenki jogát a szabad öndefiníáláshoz). Egyetértünk Fleck Gáborral és Szuhay Péterrel, akik a „mi illő: cigányt vagy romát mondani” dilemmában a következőt írták: „a bonyolult választ megelőzve: mindkettőt mondhatjuk, ha... ha azt szépen mondjuk, ha abban nincs pejoratív attitűd, lekicsinylés, sértegetés.”³ (Fleck–Szuhay 2013: 11) Mi a magunk részéről magunkénak érezzük ezt az álláspontot.

A fekete emancipáció és a film

Amikor a mozi megszületett, az Egyesült Államok többszörösen megosztott társadalom volt, amelyet regionális (Észak–Dél), „faji” (fehér–afroamerikai), etnikai és felekezeti (protestáns–katolikus) ellentétek szabdalnak. A filmművészet a maga eszközeivel reflektált erre, és az amerikai filmrendezők minden évtizedben újraértelmezték a történelmet, rákérdeztek arra, „kik vagyunk”. Ha végigtekintünk az elmúlt száz év amerikai filmjein, akkor feltűnő, hogy korszakonként bizonyos újabb szociális és etnikai csoportok problémái jelentek meg a filmvászonon.

Az amerikai filmben sajátosan alakult a kisebbségek ábrázolása. Az indiánok bemutatásán mérhető le lakmuspapírként, hogy milyen messzire jutott el az amerikai film és az amerikai nemzeteszme. Az amerikai filmek jelentős részében az indián az ősi ellenséget jelképezte, amelyet, akárcsak a vadont, le kellett igazni, vagy – ahogy nem egy film (pl. *Az üldözők*, 1956) leplezetlenül sugallta – szükség esetén, mint a gyomot, ki kell irtani. Az 1950-es évekig tartó filmgyártásban az indián jellemzően úgy jelent meg a filmvászonon, „mint gonosztevő”. Az 1950-es években aztán lassan egy fordulat megy végbe: az indián mint „gonosztevő” karakterét átvette az indián mint „áldozat”. Ennek oka nemcsak a vadnyugat „történelemmé válásával” van összefüggésben, hanem a politikai viszonyokkal is: a hidegháborús légkörben, az ötvenes évek kommunistaellenes kampánya idején Hollywood önvédelemből gyakran folyamodott ahhoz, hogy az amerikai társadalomkritikát westernkulisszákkal álcázza. Az indiánok kelőképpen idegenek voltak ahhoz, hogy az amerikai társadalom kritikája az ő szájukból hitelesen hangozzon, és ne tűnjön hazafiatlannak (ellentétben a fehér rezonőrökkel), ugyanakkor bukott népként nem jelenthettek reális veszélyt az 1950-es évekbeli amerikai kormányzatra és társadalomra, ezért szerepeltetésük már tét nélküli lehetett. Így alakult ki, hogy „az indián a szociális beállítottságú allegóriákban a négert, a politikaiakban pedig a kommunistát helyettesíti.” (Berkes 1986: 265)

Az amerikai film először a polgárháború északi győzteseinek és déli veszteseinek közötti ellentétek kiegyenlítésében segített. Míg Északon és a volt rabszolgák körében Abraham Lincoln ázsiója magas volt, addig déliek százezrei keserűen gondoltak rá úgy, mint a Dél tönkretetvőjére. Az 1915-ös *Egy nemzet születése* dicsőítette a Ku-Klux-Klant. Valószínűleg ez volt a filmtörténet első alkotása, amely egy terrrorszervezet belső életét és szertartásait ábrázolta. A film pozitívan viszonyul a Klánhoz, amire magyarázatot adhat, hogy a rendező, David Llewelyn Wark Griffith családi vonatkozása miatt a Dél ügyével szimpatizált (apja a bukott déli Konföderáció hadseregének ezredese volt). Ez a film tipikus példája annak, amikor a való élet követi a mozi: a filmben látott szertartások, okkultista szimbólumok annyira lenyűgöztek a közönség soraiban egy William Simmons nevű volt metodista lelkészt, hogy újjáalakította a szervezetet.

A filmnek óriási sikere volt, még Északon is. Az *Egy nemzet születése* bemutatója egybeesett a Konföderáció emlékezetének átértékelődésével. Sorra alakultak a konföderációs emlékhelyek, valóságos konföderációs emlékezeti reneszánsz bontakozott ki a 20. század első felében (1914: a Konföderációs Emlékmű felavatása az atlantai katonai temetőben, 1939: az *Elfújta a szél* megfilmesítése stb.).

Északon két okból is tolerálhatták az új konföderációs kultuszt. Egyrészt az amerikai történetírásban egyre erőteljesebben érvényesült a kollektív hiperkritika a polgárháborút követő bő egy évtized ún. rekonstrukciós politikája miatt. Ennek a hiperkritikának a képviselői a Rekonstrukció folyamatában nem láttak mást, mint – nagyon leegyszerűsítve – az Északra érkezett kalandorok és szélhámosok korrupt uralmát a „derék” déli fehér kisemberek fölött, másrészt sokan szükségét látták a nemzeti egység demonstrálásának – csak hogy a „nemzet” fogalmát ekkor borszín szerint leszűkítve értelmezték. Az északi és déli fehér közvélemény megkötötte a maga alkuját, a feketék feje fölött, akik ebben a viszonyban mindinkább zavaró tényezőként jelentek meg.

Ám az idők előrehaladtával egyre kevésbé volt tartható a feketék kizárása a nemzeti közösségből. Az afroamerikai lakosság is mind erőteljesebben követelte a jogot saját történeti narratívájának elmeséléséhez. A 19. század végi fekete farmerpopulizmus és az 1950-es években kialakuló polgárjogi mozgalom békés szárnya még az integrációt tűzte ki célul, ám az olyan mozgalmak, mint a Fekete Muszlimok vagy az 1960-as évekbeli Fekete Párducok, elmentek egészen az ellenkultúra és ellentársadalom vagy akár egy fordított felsőbbrendűség hirdetéséig. A fehér középosztályt, de még a kisszámú fekete elitet is megrettentette a különböző, akár egymással is ellentétes eszmei divatáramlatok (populizmus, marxizmus, iszlám, szeparatizmus és egyfajta fekete sovinizmus) egy időben (!) történő jelentkezése a szegénységtől, munkanélküliségtől és bandaháborúktól sújtott, zsúfolt nagyvárosi fekete közösségekben.

A századfordulótól az 1960-as évekig terjedő időszakban a fekete népesség egyre nagyobb része vált politikailag tudatossá. A fekete populisták még kizárólag az agrárlakosságot, a vidéki fekete szegényeket szólították meg. Ezzel szem-

³ A roma népnév történetéről bővebben Fleck–Szuhay (2013): 11–12.

ben a nagyvárosi fekete progresszív művészek, írók, üzletemberek és tanárok, mint pl. W. E. B. Du Bois és Booker T. Washington, az önszerveződést a művelt fekete elit, a fekete nagypolgárság (Du Bois szavával: a „tehetséges tized”) kiformalódásától várták, elfogadva akár az északi fehér filantróp nagytőkések segítségét. Martin Luther King, a faji ellentéteken felülemelkedve, már a munkásosztálybeli fekete és fehér kisemberek összefogásában bízott, baloldali perspektívát nyújtva a polgárjogi mozgalom számára. A King erőszakmentességét és szociálisan „színvak” szemléletét elutasító Fekete Muszlimok nevű szervezet s mozgalom pedig kifejezetten a megalopoliszok gettóiban tengődő, déli lakóhelyüktől elszakadt, nem pusztán a jogi és anyagi értelemben deprivált, hanem magukat gyökértelennek érző embereket célozta meg missziójával, segítve őket, hogy a devianciák (kábitószerezés, iszákosság, bűnözés) helyett visszataláljanak a valáshoz (Franklin–Moss 1993: 440–461, Sellers–May–McMillen 1999: 378–379).

Ez a sokszínű, ideológiailag rendkívül vegyes öntudatosodási folyamat, párosulva szociológiai tényekkel (feketék északi iparkörzetekbe vándorlása és urbanizációja), a foglalkoztatottsági mutatók változásával (egyre több fekete a nagyiparban, a fegyveres erőknél és a közhivatalokban), valamint a szövetségi kormányzat lépésről lépésre haladó – Franklin D. Rooseveltől Lyndon B. Johnsonig ívelő – emancipációs intézkedéssorozatával, lassan kihúzta a talajt a fehér szupremácia hívei alól, mind Északon, mind Délen.

A fekete közösségek győzelme nem maradt hatástalan természetesen a fehér, ezen belül a déli közvélemény önképére sem. Nagymértékben megrendült ez, és drámai erővel derült ki, hogy a fehér Amerikának felül kell vizsgálnia addigi történelmének, nemzeti mítoszainak jelentős részét. Ez jobban sújtotta Délt, mint Északot (miközben a legvéresebb lincselések az északi iparvárosokban voltak, lévén hogy a belső mobilitás miatt ekkor már jelentős fekete tömegek éltek az északi ipari övezetben) (Sellers–May–McMillan 1999: 288). Az 1960-as években és az 1970-es évek elején, amikor a polgárjogi mozgalmak egyre több győzelmet arattak, a polgárháború előtti Dél és maga a Klán (amely hiába próbálta útját állni a polgárjogi törvények életbe lépésének) egyre negatívabb szerepben tűnt fel. Ma már nem lehetne olyan filmet készíteni, mint az *Egy nemzet születése* vagy a finoman rasszista *Elfújta a szél* (a forgatókönyvírók szerencsére sokat tompítottak Margaret Mitchell regényén, és elhagyták azokat a kiszólásokat, amelyek a rabszolgaság áldásos hatásait ecsetelték).

Mi történt tehát? 1915-ben még a fehér társadalom kohéziója volt a fontos és értékes a közvélemény számára. Az afroamerikaiak minden téren hátrányba szorultak. Ám ahogy az afroamerikai lakosság egyre nagyobb áldozatokat hozott az országért (például a két világháborúban), ahogyan a feketék egyre többet jelentek meg a sportban és a filmvásznon, úgy támadt egyre több rés a rasszizmus falán. Az 1950–60-as években már bőrszínre való tekintet nélkül a nemzeti kohézió volt a célkitűzés. Végül az 1990-es években a polgárháborús filmek törekedtek arra, hogy mindhárom érintett fél – az északiak, a fehérek és

a feketék – szempontjai nagyjából egyforma súllyal jelenjenek meg a moziban. A *Jones Szabad Állam* című 2016-os film már a Konföderáció erőszakos katonatorzásával szembe forduló déli fehér redneck és a szökött fekete rabszolga szolidaritását hangsúlyozza, egyébként megtörtént események alapján.

Most, hogy láttuk az afroamerikai emancipáció politikai és társadalmi összefüggéseit, nézzük meg, hogy a filmművészet hogyan járult hozzá a fekete közösség elfogadásához! Az afroamerikai színészek eleinte hiányoztak a filmekből. Még az *Egy nemzet születése* dühöngő felszabadított rabszolgáit is feketére mázolt fehér színészek játszották. Az első fekete színészek komikus szerepben bukkantak fel, vagy olyan társadalmi és foglalkozási szerepekben (pl. sportoló, zenész, háziszolga), amelyekben korábban is felülreprezentáltak voltak, és így nem jelentettek konkurenciát a fehérek számára. A filmművészet a második világháború előtt a feketék tipizálása után (a társadalmon kívüli vagy az alsó szinteken elhelyezkedő „négertől”) a ’60-as évek amerikai polgárjogi mozgalmára idején eljutott a fekete értelmiségi karaktereinek ábrázolásáig is. Az egyik ilyen legemlékezetesebb ábrázolás a *Tanár úrnak szeretettel* (1967) című – igaz, nem amerikai, hanem – angol filmben volt, amelyben Sidney Poitier főszereplésével az értelmiségit egy fekete férfi alakította, míg a normán kívülieket a többségében fehér diákok jelenítették meg.⁴

Az 1970-es években az Egyesült Államok fekete alkotói megteremtették a tipizáláson alapuló zsánert, a blaxploitationt, vagyis az olyan, feketéről szóló, könnyen fogyasztható, alacsony költségű filmeket, amelyekben nem féltek karikázni és felnagyítani az afroamerikai társadalomról kialakított sztereotípiákat. Igaz, a társadalmi mítoszok (vagy a sztereotip megközelítések) megnehezíthetik a közösségek hiteles bemutatását, hiszen azok szerves részét képezhetik az olyan társítások vagy összekapcsolások, mint például a feketéké és a bűnözésé. Ugyanakkor, ha a sztereotipizálás a szimbolikus határokat rögzíti, azaz a különbségeket megerősíti, akkor az identitásképző eszközként is funkcionálhat a másikkal szembeni önmeghatározásban (Hall 1997: 258).

Ezen az elven jött létre a blaxploitation, amely különböző műfajokban is termékeny volt, és mindegyikben megteremtette a saját fekete karaktereit. Kétségtelenül, ezeknek a filmeknek az alkotói (afroamerikai filmesekről van szó) táplálták az előítéleteket, de ezt úgy tették, hogy a karakterek szerethetőek voltak a közönség számára. Hozzájárultak ahhoz, hogy befogadhatóvá váljon a fekete kultúra, de kritikára és vitára is ingerelte azokat, akiket az ilyen ábrázolások inkább sértettek. Mindenesetre a blaxploitationnal lérejlövő plurális elbeszélési mód ledöntötte a társadalmi tabukat, és diskurzust tudott generálni a faji kérdésekről is.

⁴ Sidney Poitier az első színes bőrű színész, aki elnyerte a legjobb férfi főszereplőnek járó Oscar-díjat a *Nézzetek a mező liliomait* (1963) című filmben nyújtott alakításáért.

A blaxploitation utat tört az afroamerikai filmeseknek, akik így az amerikai filmipar szerves részévé válhattak. Számos fekete színész ezekben a filmekben bukkant fel először, de társadalmi szempontból ennél nagyobb jelentőségű, hogy a feketék a mozgókép, majd a kultúra más médiumai révén hasznosítani tudták maguk számára a már rögzült sztereotípiákat. Ezeket filmben, zenében, öltözködésben popkulturális jelenségekké tették a '80-as, '90-es és az ezredforduló utáni években is. A politikai korrektséget szintről szintre lebontották, és megteremtődött annak a lehetősége, hogy a kisebbségi lét a „komoly” és „mély”, szociokulturális jelenségként való bemutatásán kívül könnyedebb, ironikus módon is ábrázolható legyen. A feketék egyre több alkotásban vettek részt, el- és kibeszélhetővé tették saját tapasztalataikat és történeteiket (a rabszolgaság traumája, a polgárjogi mozgalmak vagy a szegénynegyedek élete), melyeket leghitelesebben mégiscsak a feketék közössége jeleníthetett meg és dolgozhatott fel.⁵

A blaxploitation után egyre több fekete színész lépett be a vegyes szereplőgárdájú alkotásokba, pontosabban Hollywood egyre többet fedezett fel közülük. Ezek a játékfilmek, melyek már kifejezetten egy vegyes, de még fehér dominanciájú közönségnek szóltak, véglegesen lebontották a határokat.

Nem könnyű eldönteni, hogy a közvélemény követte-e a filmeket, vagy a filmek a társadalomban zajló változásokat. Az biztos, hogy egy idő után a kettő egymást erősítette. A '60-as évektől a pozitív diszkrimináció eredményeként a feketék számára egyre több munkahely nyílt meg, és a filmrendezők nem teheték meg, hogy feketéket ne mutassanak olyan szerepekben, amelyekről korábban és sokáig nem is álmodhattak: rendőrök, ügyvédek, bírók, ügyészek, kormányzók, majd titkos ügynökök, szuperhősök sorakoztak fel a '60-as évek előtt is létező zenészek, színészek, katonák és sportolók mellé. Ezek a filmek így hozzájárultak a nemzeti kohézió erősödéséhez, hiszen a társadalom „normális” tagjaiként ábrázolták azokat, akik korábban jogilag is marginális helyzetben voltak.

Az afroamerikai közönség a „múltért folytatott harcban” is eredményes volt: a fekete történelem is beemelődött a nemzeti történelmi emlékezetbe. Az Alex Haley színesbőrű író regényéből forgatott *Gyökerek* című filmsorozat (1977) elementáris hatással volt a közönségre: állítólag a bűnözési és baleseti mutatók visszaestek, mert kiürültek az utcák, ugyanis feketék és fehérek egyaránt a tévé elé ültek esténként, hogy nyomon kövessék a rabszolgaság korában játszódó családtörténetet (Szuhay–Havas 1979: 497).

A színesbőrű Haley, aki korábban a *Playboy* magazin tudósítójaként és a radikális fekete vezető, Malcolm X életrajzírójaként szerzett magának nevet, híressé vált a *Gyökerekkel*. Az író visszavezette családfáját egy Kunta Kinte nevű afrikai fiúig, akit 1767-ben elfogtak, és rabszolgaként eladtak Amerikában,

⁵ Lásd többek között Spike Lee *Malcolm X* (1992), Steve McQueen a *12 év rabszolgaság* (2013), Barry Jenkins *Moonlight* (2016) című filmjét.

Virginia államban. Nem sok afroamerikai képes nyomon követni családtörténetét a rabszolgaság előtti időkig, ezért ez a könyv, illetve a belőle készült film önmagában is felszabadító erővel bírt az afroamerikai közönség számára. Igaz, a könyv kritikusai rámutattak arra, hogy nem bizonyítható az egyenes afrikai leszármazás, hiszen Haley családfáján három ős esetében is nőági öröklődésről, egy esetben fehér gazda általi megerőszakolásról beszélhetünk. Kérdés tehát, mennyiben is tekinthető Haley családfája tisztán afrikainak, mennyiben reprezentálja az afrikai származású milliók családtörténetét. Mindenesetre a családfa homályos pontjai nem teszik semmissé, hogy a könyv és a belőle készült film felszabadító erővel hatott az afroamerikai lakosság öntudatára. Kijelenthető, hogy felért ez egy „televízió kereszttüli forradalommal”. És ami a fő, a fehér közönség is érdeklődve figyelte, hogyan alakult Kunta Kinte leszármazottainak sorsa 1767-től a 19. század végéig.

Lassanként, visszaesésekkel ugyan, de az amerikai film segített elfogadtatni az etnikai kisebbségeket, a feketét, az indiánt, és mindegyik oldal érzéseinek bemutatásával gyógyítani tudta a nemzet polgárháborús sebeit. És Du Bois aforizmáját a „tehetséges tizedről”, amelynek vezetnie kell a fekete közösséget, sokszorosan meghaladta már a mai amerikai fekete középosztály.

Mindebben három, egymással párhuzamosan futó, de egymást erősítő folyamat játszott szerepet: a fekete lakosság társadalmi és foglalkozási átrétegződése, a szövetségi kormányzat emancipációs törekvései és a fekete közösség sokszálú polgárjogi mozgalma. Mindezt tükrözték és egyben elősegítették a filmek változó afroamerikai-reprezentációi. Az első lépést a fehér közönségizlést kiszolgáló filmek jelentették, amelyekben még marginális szerepben bukkantak fel fekete színészek. A másodiknak a blaxploitation tekinthető, amely bátran építkezett a fekete sztereotípiákból, és lehetővé tette ezek újrafogalmazását. Végül, az 1960-as évektől a vegyes, ám számszerűen még leginkább fehér közönséget célzó hollywoodi alkotásokban a feketék egyre több reprezentatív szerepet töltöttek be. Nézzük ezek után, hogyan alakult a hazai cigányság filmes reprezentációja!

A cigányság filmes reprezentációja

A magyar filmek nem igazán tudtak megfelelő eszközt találni a hazai cigányság megjelenítéséhez. Arról nem is beszélve, hogy többségében nem cigány alkotók vettek részt a filmek elkészítésében. A két háború közötti filmekben a cigány általában két sztereotip karaktert jelentett: a vidám cigányzenészt vagy a tenyérből jósló cigányasszonyt, jelezvén ezzel a cigányság periférikus helyzetét a társadalomban. Az afroamerikai közösséggel szemben a hazai cigányság mindvégig marginális szerepet játszott a nemzeti közösség történetében, ami két fontos következménnyel járt: míg a feketék már a 19. század végén elkezdték feldolgozni, leírni a történetüket, hagyományaikat, ez a munka a cigányság

történetében mindmáig gyerekcipőben jár, illetve a feketékkel szemben a cigányságról végig nem cigány alkotók beszéltek, méghozzá döntően a saját tájékozottságuk, illetve előítéleteik szerint. Ez a fajta beszédmód, amelyben a tévhitek keveredtek a paternalizmussal, meghatározta azt is, hogy a többség hogyan látta cigányságot. Ez lemérhető a cigányság filmes reprezentációján is, amely eléggé féloldalassá vált: például készült film egy híres cigányzenésről (Dankó Pista), teljes joggal, de, mondjuk, cigány származású katonáról (Lippai Balázs, Horváth Ferenc) nem.⁶

Nem alakult ki cigány „filmes” önreprezentáció sem, aminek egyszerre oka és következménye a cigány filmes világ hiánya. Igaz, meg kell jegyezni azt is, hogy ha a „hetedik művészet” nem is, de a zene, a képzőművészet és az irodalom területén számos remekmű született magyarországi cigány alkotóktól (elegendő, ha a festészetben Balázs János, Péli Tamás, Orsós Teréz, az irodalomban Bari Károly, Lakatos Menyhért, Osztójkán Béla, Choli Daróczi József vagy – a fiatalabb generációban – Jónás Tamás műveire gondolunk). Vagyis korántsem biztos, hogy csupán a filmtől kell várni a magyarországi cigányság múltjának és jelenlegi helyzetének reprezentációját. A magyarországi – és általában – a cigány kultúrában van alternatívája a filmes önkifejezésmódnak. Semmiképpen nem kívánjuk alábecsülni a többi művészet szerepét a kisebbségi önreprezentációban és a társadalmi érzékenyítésben, de a film színesítené, sőt elő is segítené azt.

Az afroamerikai közösségtől jelentős további eltérés, hogy a magyarországi cigányság eredetét tekintve messze nem egységes. Hiszen egy 1971-es felmérés szerint a hazai cigány lakosság négy nagy csoportra oszlott: a magyar anyanyelvű ún. *romungro*k csoportjára, a romani anyanyelvű *oláh* cigányságra (tőlük származik a *roma* elnevezés a *romi*, azaz *férfi* szóból), a román nyelv archaikus változatát beszélő *beás* cigányokra és a *vend* cigányokra (Fleck–Szuhay 2013: 15). Ezek a csoportok különböző időben vándoroltak be, és nyelvük, foglalkozásszerkezetük és lakóhelyük szerint elkülönültek egymástól. Emiatt nem is lehet egységes cigányságról beszélni. Mi e tanulmányban a cigány szó alatt valamennyi csoportot értjük, hiszen a többségi társadalom számára egységesen jelennek meg, és problémáik is döntően ebből az egységes látásmódból fakadnak.

⁶ Talán e helyen nem árt utalni Gárdonyi Géza *Egri csillagok* című regényének, illetve az abból készült 1968-as szuperprodukciónak cigányképére, amelyet Sárközi reprezentál. Gárdonyi a tipikus antihős, antikatonai mulatságos, ugyanakkor szánalomra méltó karakterét formálta meg a cigány Sárközi figurájában. Gárdonyi korának cigánnyal muzsikát húzó olvasói valószínűleg megfelelőnek s kielégítőnek találták a cigányságnak ezt a reprezentációját. A Várkonyi-film szerecsére tompított a regény sztereotip cigányképén, és Sárközi furfangját, ügyességét, így bombagyártásban való jártasságát emelte ki. A valóság ezzel szemben az, hogy számos cigány töltött be fontos szerepet a magyarországi végvárakban, és a Bocskai-szabadságharcot egy cigány származású hajdúkapitány, Lippai Balázs kezdte el. Jellemző módon nem született még filmes alkotás, de dokumentumfilm sem, amely a korszak cigány katonáit bemutatta volna.

A cigányság számára a társadalmi emancipáció felülről kikényszerített változatát az államszocialista rendszer valósította meg. Ennek eredményeképp a cigányok helyzete javulást mutatott: a kommunista ideológia nem tűrte az emberek faji vagy etnikai alapú megkülönböztetését, egyszersmind, épp az egyenlőség eszméjéből kiindulva, tagadta az önálló cigány etnikum és kultúra létezését. A Kádár-rendszer cigánypolitikáját alapvetően az 1970-es évek végéig az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1961-es határozata szabta meg, amely „bizonyos néprajzi sajátossága” ellenére sem tekintette nemzetiségi csoportnak a cigányságot, és célul tűzte ki az asszimiláció felgyorsítását; ezt nem erőszakos eszközökkel kívánták megvalósítani, hanem úgy, hogy szociál-, oktatás- és foglalkoztatáspolitikai révén bevonják a cigányokat a szocialista társadalom építésébe (Fleck–Szuhay 2013: 104).

Az 1979-es párthatározat már etnikai kategóriaként kezelte a cigányságot. A következő lépésre 1984-ben került sor, amikor a pártállam az integráció szükségességét hangsúlyozta az asszimiláció helyett, és elismerte, hogy a cigányság rendelkezik megőrzendő hagyományokkal (Fleck–Szuhay 2013: 105–106). Az 1980-as években megindult egy elmozdulás a cigány kultúra állami támogatásának irányába (ld. 1985: 100 Tagú Cigányzenekar megalakulása), ám ez a korábbinál toleránsabb politika nem volt képes ellensúlyozni a cigányság egyre nagyobb mértékű gazdasági és szociális leszakadását.

A cigánykérdés a szocialista filmekben elsősorban szociális kérdésként jelent meg, azaz olyan problémaként, amelyet a kommunizmus építése során a politikának kell megoldania. A cigánysággal kapcsolatban felmerülő problémákat elsősorban az államon kérték számon az alkotók, mint a *Cséplő Gyuri* (1978) című szituációs dokumentumfilmben, az etnikai konfliktusokra nem helyeztek hangsúlyt.⁷ A film a cigányság beilleszkedését, a munkahelyen való helytállás nehézségeit, illetve a hétköznapi megélhetés problémáját járta körül, ennek szociokulturális okait azonban nem tárgyalták (ideológiai okból nem is tárgyalhatták) az alkotók.

A rendszerváltás a cigányság számára meghozta az önszerveződés és az önreprezentáció lehetőségét, azonban az egzisztenciális kiszolgáltatottság még jobban megerősödött, mivel az iparban sorra szűntek meg azok a munkahelyek, amelyek a megélhetést számukra biztosították. A cigányság drámai mértékű leszakadását a rendszerváltás utáni „régi-új” politikai elit nem volt képes megállítani, ami miatt a cigányság és a többségi társadalom együttélése még feszültebbé vált az ország válságrégióiban, ahol megszűnt az államszocialista rendszer

⁷ Gelencsér Gábor, az ELTE BTK MMI Filmtudomány Tanszékének docensének meghatározása szerint a szituációs dokumentumfilmben „[n]em fiktív vagy megtörtént, más szereplőkkel rekonstruált szűzsét látunk, de nem is direkt filmezést: a kamera jelenléte része a szituációnak, befolyásolja a szereplők viselkedését, s ezt nem igyekszik leplezni, ugyanakkor az apparátus »láthatatlan« marad, csak »leköveti« az egyébként is bekövetkező eseményeket.” (Gelencsér 2002: 263)

által teremtett nagyipar. A lappangó vagy ki-kitörő konfliktusok néven nevezésében és kibeszélésében a filmművészet úttörő szerepet játszhatna.

A szocialista rendszer és a rendszerváltozás utáni demokrácia egyaránt „fölről” nézett a cigányságra, a többségi társadalom szemüvegén keresztül. Ellentétben az afroamerikai közösséggel nálunk nem alakult ki kisebbségi, azaz cigány filmes kultúra, így a cigány „blaxploitation” sem születhetett meg. Hogy a pártállami rendszer és ideológiájának keretei között nem jöhetett létre kisebbségi filmes világ, az a fönt mondottak után érthető. Az pedig, hogy a rendszerváltás után sem nevelődtek ki tömegesen cigány filmrendezők, forgatókönyvírók, producerek, annak egyik fő oka az, hogy a magyar társadalom, kiváltképp a cigányok rendszerváltást követő általános elszegényedése miatt nem alakult, nem alakulhatott ki olyan cigány középosztály, amely eltartani tudna egy saját filmes kultúrát. A cigányokról szóló filmek alkotó- és szereplőgárdájából a hazai roma művészek többnyire hiányoznak, aminek következtében a közönség főleg a többségi társadalom perspektívájából kaphat képet a témáról.⁸

Példaként megemlíthető a *Cigánytörvény* (1997) című koprodukciós vagy a *Tündérdomb* (2000) című film, melyekben az vált hangsúlyossá, hogy a cigányok egy külön enklávét alkotnak, a roma karakterek megjelenítésére pedig többségében nem cigány színészeket kértek fel. Az utóbbi filmben az ábrázolást szürreális és mesebeli elemek is tarkítják, utalva ezzel a cigányok ismeretlen, titokzatos, leginkább a többségi társadalom fejében élő, de a valóságnak nem megfelelő romaképre. Az ilyen és ehhez hasonló ábrázolások aligha teszik megérthetővé az ország legnagyobb kisebbségének az életét és problémáit.

Magyarországon a cigányságnak a társadalom periferiáján betöltött szerepéről, konfliktusairól vagy etnikai identitásáról nem igazán készülnek filmek. Ezek még a populárisabb alkotásokban vagy sorozatokban sem jelennek meg érdemben, és a téma vélt érzékenysége miatt az ironikus, szatirikus megfogalmazásokat is kerüli a filmszakma.

Vannak azonban pozitív példák is. A *Nyócker!* (2004) hosszú idő után az első olyan magyar animációs alkotás volt, amely a felnőtteket is megszólította, nem utolsósorban azzal, hogy görbe tükröt állítva mutatta be Budapest egykor leg hírhedtebb városrészét és annak lakosait. A film ironikusan ábrázolta a többség–kisebbség kapcsolatát, és képes volt oldani a témát övező feszélyezettséget. A film ezzel abba a sorba illeszkedett, amely az Egyesült Államokban már évtizedek óta jelen van: az alkotók szatirikus, szélesebb közönség számára is befogadható animációs filmek formájában reflektálnak a társadalmi kérdésekre.

A *Viktória – A zürichi expressz* (2014) című koprodukciós film (az egyik legismertebb cigány színész/nő, Farkas Franciska ebben mutatkozott be először),

⁸ 2009-ben megalakult az Európai Magyar Cigány Filmfesztivál, amelynek célja a cigányság életével foglalkozó filmeknek a bemutatása, illetve hogy elkészítsék az első teljes magyar cigány filmográfiát.

amely a fiatal, mélyszegénységben élők tragédiáját ábrázolja kendőzetlenül. Ez a játékfilm az elsők között foglalkozott Magyarországon a mélyszegénység és a prostitúció kapcsolatával. A film igaz történetek alapján mutatja be a külföldi prostitúciót választó vagy abba belekényszerített lányok sorsát egy cigánylány szemszögén keresztül.

A magyar ügyeskedő újjazdagokat bemutató *Aranyélet* (2015) című HBO-sorozatban Farkas Franciska szintén egy periférián élő fiatal alakít, akit a jobb élet reménye csábít el (többedmagával) külföldre, és akinek karakterével átélhetően reflektáltak az alkotók a jelenkor Magyarországra. Sőt, a sorozat második évadában megteremtették a hazai televíziózás egyik legemlékezetesebb akció-jelenetét is, nem elkendőzve-elhallgatva azt a tényt sem, hogy vannak Magyarországon olyan bűnszervezetek, amelyekben cigányok is közreműködnek.

A *Brazilok* (2017) – ismét Farkas Franciska szerepeltetésével – a legfrissebb kísérlet a kisebbség és többségi társadalom együttélésének a bemutatására. A filmben a sportfilm műfaját – ebben a hazai filmek terén szintén hiány van – a vígjáték és a társadalomkritika elemeivel vegyítették. A történet központi eleme a futball, mely által az egymással konfliktusban álló helyi csoportok (cigányok, hivatali tisztségviselők, rendőrök, fehér falusiak) számára a pályán megteremtődnek az egyenlő esélyfeltételek. A filmben a cigányságot amatőr és profi roma színészek is alakították, és a cigány léthez nem társítottak semmiféle misztikumot. A könnyedebb műfaj keretein belül mutatták be a szegénység, a kirekesztettség, az előítélet és az identitás társadalmi-közösségi kohézióban fontos szerepet játszó kérdéseit. A film egyik komoly identitásválságát megjelenítő karaktere az a fiatal roma fiú, aki a kitörés reménye miatt rendőrnek tanul. Kettős, cigány és rendőr identitása közötti konfliktus kifordítja önmagából, és válasza kényszeríti. Végül azt a következtetést vonja le, hogy: „*nincs is olyan, hogy cigányrendőr!*”

Az említett pozitív példákból látszik, hogy a filmek életbevágó, identitással kapcsolatos kérdéseket (is) képesek témává és kibeszélhetővé tenni, valamint megfelelő nyilvánosságot biztosítani a cigányság számára, hogy önazonosságukat meg- vagy újjafogalmazhassák. Ugyanakkor a magyar filmek a cigányságot többnyire továbbra is a „szociális kérdés” alanyaként ábrázolják, nem pedig egy olyan sajátos identitással bíró közösségként, amely egyben szerves részét is képezi a magyar társadalomnak és – tegyük hozzá – a magyar nemzetnek.

A cigányellenesség a filmvászonon

A cigányság helyzetének bemutatása persze nem lenne teljes, ha a cigány közösséget csak önmagában ábrázolnánk, és nem mutatnánk be a külvilággal való viszonyukat. Bármilyen szomorú és méltatlan, a cigánysággal kapcsolatban sok negatív attitűd halmozódott fel a társadalomban. Ezen csak akkor lehetne talán

sikeresen változtatni, ha a pozitív példák mellett őszintén és érzékenyen mutatnák be filmek a cigányokkal szemben szerveződött szélsőséges szubkultúrákat is.

Noha sokáig úgy tűnhetett, hogy az államszocialista rendszer cigánypolitikai intézkedései megoldást hoztak a cigányság társadalmi problémáira, a valóságban a cigányok és nem cigányok közötti hátrányos megkülönböztetés megmaradt. Jó példa erre a *Földbott kő* című 1968-as film, amelyben a hatóságok lenyírják a cigány férfiak és nők haját a „tettvességre” hivatkozva. A *Cséplő Gyuri*ban számos cigányellenes előítélet hangzik el a többségi társadalomhoz tartozó rétegek képviselői (parasztok, munkások, munkásnők) szájából. Cséplő Gyuri maga mondja el a film elején egy monológban, hogy állandóan igazoltatták a rendőrök, pusztán azért, mert a nevenincs cigánytelepen lakott. Ő járta ki, hogy a telep rendes utcanevet kapjon (Jókai utca). Egy KISZ-titkár kérdésére, hogy ki tagja a KISZ-nek, Cséplő Gyuriék azt mondják, hogy kizárták őket az ifjúsági szövetségből, mert nem végeztek el az általános iskola nyolc osztályát. A kocsmában a „parasztok” a cigányok szemére hányják, hogy „nem dolgoznak rendesen”, és „lejárnak a dögműtba a dögműt”. Rögtön Budapestre érkezésük után egy rendőri igazoltatásba botlanak (ami persze egy pártállamban nem újság, de jellemző, hogy az egyenlőségre hivatkozó társadalomban a rendőr számára a vidékről jött, kissé gondoatlan külsejű, munkát kereső proletár a gyanús). A film tehát a cigányokkal szembeni előítéletes bánásmódok, munkahelyi és iskolázottsági negatív mutatók katalógusát mutatta be, de anélkül, hogy ezek az incidensek és problémák „cigánykérdéssé” álltak volna össze Cséplő Gyuri és a telepen lakók számára.

Az államszocialista rendszer paternalizmusa, amelyet a *Cséplő Gyuri* ábrázol, ideig-óráig lehetővé tette, hogy a cigányokat érintő problémák ne feszítsék szét azok „szociális kérdésként” való fölfogását. Amivel Cséplő Gyuriék találkoznak, azok inkább bürokratikus kekeckedések, verbális piszkálódások és paraszti sztereotípiák, nem pedig összetett, koherens előítéletek. Nem is találkoznak fizikai erőszakkal budapesti útjuk során.

Nem sokat kellett azonban várni, hogy a cigányellenes előítéletek – a „fekete vonatok” népe, az ingázó, majd nagyvárosba költöző cigány segéd- és betanított munkások vándorlását „követve” – a falusi környezetből a nagyvárosi térbe kerüljenek, és találkozzanak egy nemzetközi (bár a szocialista országokban üldözött) jelenséggel, az új típusú, általában munkásfiatal bázisú szélsőséges ifjúsági szubkultúrával. A nyugati világban az 1970-es évektől egyre több olyan szélsőséges erőszakcsoport jelent meg, amelyek a kisebbségekkel szemben határozták meg magukat: Olaszország északi részén a dél-olaszok, Németországban a törökök, Észak-Írországon a katolikusok, Angliában a fekete és pakisztáni bevándorlók és leszármazottaik jelentették az ellenségképet, Magyarországon pedig – a pártállamon, az államszocialista hatalmon kívül – a cigányok, akik mindinkább láthatóvá váltak a nagyvárosokban.

Az 1980-as évek végén Magyarországra is beszivárgott egy új zenei-politikai hullám: a radikális bőrfejű (*skinhead*) mozgalom, amely Nagy-Britanniában főleg a munkásosztálybeli fiatalok körében a '60-as években jelent meg először, majd a '80-as évek Amerikájának fiatal, antikapitalista és antirasszista nemzedékében (Romsics 2003: 29, Paksa 2012: 197). Az eredeti *skinhead* mozgalomban (amely mindmáig megkülönbözteti magát a rasszista *bonehead*ektől) a lényeg nem a faji előítéleten volt, hanem az önmegszerveződésen, melyet a kilátástalanság és az elégedetlenség hívott életre a periférián élő fiataloknál (Paksa 2012:197).

Magyarországon a rendszerváltozás utáni jobboldali pártok radikálisai – kik később ki is váltak – keresték és mozgósították a radikális fiatalokat, akik maguk is hajlandóságot mutattak a politikai aktivizálódásra. Ezt a jelenséget a magyar játékfilmek készítői teljes egészében kerültk, miközben a politikai közbeszéd részét képezte a szélsőségesektől való elhatárolódás vagy a szélsőség vádjával való diszkreditálás. A politikai extrémizmust – ugyanúgy, mint a kisebbség és a többség közötti konfliktusokat – főleg a társadalom szűkebb rétegéhez eljutó dokumentumfilmek tették témává; a kivételt képező játékfilmek viszont általában a háború előtti nyilas (*Mocorgó, Ötödik pecsét*), nem pedig az új típusú, rendszerváltás utáni szkinhed mozgalmakat ábrázolták.

A szélsőségek és a cigányság közötti viszony játékfilmes földolgozására az ezredforduló utáni időszakig kellett várni, és erre egy példátlan eseménysorozat adott ösztönzést. A '89 utáni szélsőjobboldali mozgalmak sokáig nem alkalmazzak terrort, de ez a kétezres évek második felében megváltozott, amikor közszereplőket támadtak meg a magukat Magyarok Nyilainak nevező szervezet tagjai, majd megtörtént az első rasszista indíttatású gyilkosságsorozat is. Ez utóbbit dolgozza föl a *Csak a szél* (2012) című film. Ebben a cigány szemszögből elbeszélte történetben profi és amatőr színészek játsszák el a többségi társadalom és egy mélyszegénységben élő cigánycsalád közti viszonyt, amelyben az egzisztenciális kiszolgáltatottság és a hétköznapi rasszizmus is megjelent. Az arctalan, szélsőséges elkövetőket azonban nem mutatja be a film, feltételezett indítékaikat nem emeli be az események narratívájába, azokba nem enged bepillantani.

Az extrémizmus kezdeti jelenségét dolgozta fel a *Jobbra át! – Rend, erő, becsület* (1993) című dokumentumfilm a radikális csoportok és a bőrfejű fiatalok kapcsolatépítésétől kezdve az első akcióin át (például Göncz Árpád '56-os ünnepi beszédének a megzavarása 1992. október 23-án) a későbbi szervezeteik megalakulásáig. A filmben elhangzik, hogy az antikommunista tradíció, a politikai elit- és az idegenellenesség kovácsolta össze a radikálisokat.

A szélsőjobboldali szubkultúrákban, mozgalmakban az ősmagyar-ságot misztifikáló elméletek mellett a felsőbbrendűséget hirdető eszmék is megjelentek. Az *Albert és testvérei* (1996) című dokumentumfilm az ezt az eszmeiségét nyíltan magáénak valló, hirdető Szabó Albert-féle Világnemzeti Népuralmista Párt megalakulását és a körülötte kialakult médiazajt követi végig. Az akkori kitüntetett figyelem annak is köszönhető volt, hogy a párt utcai demonstrációin

megjelent nagyszámú fiatal szimpatizáns az elsők között használt nyíltan hungarista és bőrféjű szimbólumokat.

A szélsőséges szubkultúra kohéziós ereje összefogta az arra fogékony egyéneket, igaz ezek a közösségek társadalmilag, politikailag marginálisak voltak. Ha azonban ez a szélsőségeség a populizmussal vagy a fennálló intézményi rendszerrel szembeni elégedetlenséggel társul, akkor egy olyan jelenséggel állunk szemben, amelyet végképp nem lehet félresöpörni.

Ennek bemutatására tett kísérletet a *Rosszfiúk* (1999), amelynek cselekménye igencsak hasonlít a sokszor egész egyszerűen „gárdafilmmek” nevezett *Veszettek*re (2015). Mindegyikben a törvénnyel szembekerült fiatalok a főszereplők, akik utolsó esélyként egy olyan militáns szervezetben találják meg a helyüket, amely már a helyi közösség rendfenntartását tűzi ki célul. És mindegyikben megjelenik egy karizmatikus vezető, aki a fiatalok alkotta szervezet élére áll, és azt használva-kihasználva akarja megvalósítani saját politikai céljait. Érzékelhető különbségek azért vannak. Például: míg a *Rosszfiúk*ban nem jelennek meg szélsőjobboldali elemek a militáns szervezetben, addig a *Veszettek*ben annak szerves részét képezi a rasszista ideológia is. De még így is nehéz megtalálni az egyértelmű analógiát a deklaráltan a szélsőjobboldal korrajzának szánt *Veszettek* és a jelenlegi magyar szélsőjobb szubkultúra között. A film hiába ábrázolja a magára hagyott többségi társadalom kisvárosi lakóit, az ott élő kisebbséget, és mutat be egy bőrféjű csoportot, ha az alkotók nem merik nevén nevezni az ábrázolt karaktereket, sem az ott felszínre törő konfliktusokat.

Napjainkban megjelenő radikalizmus kendőzetlen ábrázolása tehát épp annyira fontos, mint a történelmi múltban megtapasztalt szélsőséges politikai mozgalmaké s rendszereké. Ennek révén képet kaphatnánk arról, hogy miként alakulnak ki a szélsőséges gondolatok, illetve hogy miként formálódnak a szélsőséges csoportok. Ezeknek a folyamatoknak a megértésére-megértetésére a filmes reprezentáció lenne az egyik legmegfelelőbb eszköz, mivel ennek nyelvezte alkalmas arra, hogy a radikalizmus problémáját kiemelje a politikai tér logikájából, és ezzel (is) érzékennyé tegye a többséget. A mai filmrendezőknek és az állami meg magán mecénatúrának kezében a kulcs, hogy felvehessük a küzdelmet a politikai szélsőségekkel szemben. Lesz-e mecénás, aki felismeri, hogy filmekkel lehet harcolni az emberekért?

Következtetések

Ahogy láthattuk, az afroamerikai és a magyarországi cigány közösség(ek) filmes reprezentációja között jelentős eltérések vannak, ami egyenes következménye azoknak a különbségeknek, amelyek a két társadalom szerkezetében, valamint a történelemhez való viszonyában mutatkozik.

Az afroamerikai közösség különböző csatornákon keresztül (polgárjogi mozgalmak, fekete radikalizmus, fekete művészi irányzatok) fellépett az önszerveződésért és az egyenlő állampolgári jogok érvényesítéséért. Mindebben szerepet játszott, hogy már a rabszolgaság előtt létezett egy fekete értelmiségi réteg (a rabszolgaságmentes államokban), amely idővel egyre gyarapodott. A 20. században a vékony fekete polgárság, Du Bois „tehetséges tizede” mellett a fekete középosztály és munkásság is egyre szélesedett, köszönhetően annak, hogy az amerikai gazdaság és államapparátus egyre több afroamerikait szívott fel. Ez a széles fekete kultúrafogyasztó réteg alkalmas volt egy saját fekete művészvilág eltartására. Ennek a közönségnek az igényét szolgálta ki a blaxploitation műfaj. A polgárjogi törvények az 1960-as években kedvező keretet kínáltak a feketék gazdasági és kulturális felemelkedéséhez, másrészt viszont a filmes reprezentáció is segítette az emancipáció elfogadtatását a többségi társadalommal.

A magyarországi cigányság önszerveződése jelentős késéssel indult az afroamerikai lakossághoz képest. Az államszocialista rendszer paternalista szociális és kultúrpolitikája eleinte egy asszimilációs politikával kapcsolódott össze, majd az 1980-as évektől a rendszer „puhult” a cigánypolitikában. Ekkortájt megtorpant a cigányság társadalmi felemelkedése, megállt polgárosodása vagy legalább munkásosztályba emelkedése, és '89 után sem alakult ki olyan cigány középosztály, amely eltarthatott volna egy saját filmes világot.

Ami ennél is fontosabb, az amerikai társadalom azért is lehetett érzékenyebb a fekete lakosság problémáira, mert az Egyesült Államokban hagyománya van az ismert történetek különböző nézőpontokból való el- és újramesélésének. Az amerikai történészek, művészek, filmrendezők időről időre újraértelmezik az amerikai történelmet, és nem félnek bemutatni egymással párhuzamos, de akár versengő narratívákat sem. A polgárháború története ábrázolható északi, déli vagy fekete szempontból is. Mindegyik elbeszélés legitim lehet. Magyarországon még hiányzik a közvéleményben ez a toleráns attitűd. A magyar közönség jelentős része, politikai érdekektől is befolyásoltan, „igenek”-ben és „nem”-ekben gondolkodik (ahogy éppen kedvenc politikusa vagy újságírója diktálja), ahelyett, hogy elfogadná a múlt sokféle perspektívából való ábrázolhatóságát. Ez a merev, kizárólagosságon alapuló attitűd, amelyet a bal- és jobboldali véleményformáló elit táplál, nagymértékben gátolja a magyar történelem és a társadalmi problémák játékfilmes feldolgozását, ezek több nézőpontból való ábrázolását, és így felelős az összetett magyar múlttal és jelennel való szembenézés elmaradásáért.

Irodalom

- Berkes Ildikó (1986): *A western*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Binder Mátyás (2016): „Roma – identitás – politika” a rendszerváltás utáni Magyarországon. In: Földes György – Antal Attila (szerk.): *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest, Napvilág Kiadó. 249–275.
- Bíró Yvette (2003): *A hetedik művészet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Dupcsik Csaba (2009): *A magyarországi cigányság története*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Fleck Gábor – Szuhay Péter (2013): *Kérdések és válaszok a cigányságról*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Franklin, John Hope – Moss, Alfred A. (1993): *From Slavery to Freedom: a History of Negro Americans*. New York – St. Louis, McGraw-Hill Book Company.
- Gelencsér Gábor (2002): *A Titanic zenekara – Stílusok és irányzatok a hetvenes évek magyar filmművészetében*. Budapest, Osiris.
- Hajnáczy Tamás (2015): A pártállam cigánypolitikája. A szektoriális cigánypolitikától a kényszerasszimilációs cigánypolitika kritikáig. *Esély*. XXVI. évf., 5. sz., 54–92.
- Haley, Alex (1979 [1976]): *Gyökerek*. Ford.: Falvy Mihály. Budapest, Könyvkiadó
- Hall, Stuart: The Spectacle of the Other. In: S. Hall (ed.): *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, London, Open University Press/Sage, 223–290.
- Kapitány Balázs – Kapitány Ágnes (2008): A „másság” megjelenései a filmművészetben. *Kultúra és Közösség*. XII. évf., 1. sz., 20–34.
- Kelecsényi László (2003): *A magyar hangosfilm hét évtizede. Hyppolitól Werckmeisterig*. Budapest, Palatinus.
- Lambert, Craig: The Blaxploitation Era. *Harvard Magazine*, January–february 2003. <http://harvardmagazine.com/2003/01/the-blaxploitation-era>, 2016. 04. 15.
- Maynard, Richard: The Birth and Demise of the 'Blaxploitation' Genre. *Los Angeles Times*, June 16, 2000. <http://articles.latimes.com/2000/jun/16/entertainment/ca-41409>, 2016. 04. 01.
- Magyar Bálint (2003): *A magyar némafilm története. Némafilmgyártás 1896–1931*. Budapest, Palatinus.
- Mitrovits Miklós (2013): „Miért rosszak a magyar filmek?” Avagy a magyar film aranykora? In: Takács Róbert (szerk.): *Kérdések és válaszok a Kádár-korról*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Paksa Rudolf (2012): *A magyar szélsőjobboldal története*. Budapest, Jaffa Kiadó.
- Pólik József (2014): Elvesztett illúziók. A magyar politikai film korszakai – 1. rész. *Filmvilág*, XXXV. évf., 7. sz., 4–8.
- Pólik József (2014): Elvesztett illúziók. A magyar politikai film korszakai – 2. rész. *Filmvilág*, XXXV. évf. 8. sz., 18–23.
- Romsics Ignác (2003): *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Budapest, Rubicon Könyvek.
- Romsics Ignác (2010 [1999]): *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó.

- Sándor Tibor (2015): A paraszti sors változásai. Vidéki Magyarország 1942–1989. 1. rész. *Filmvilág*, XXXVI. évf. sz. 12–17.
- Sellers, Charles – May, Henry – McMillen, Neil R. (1999 [1995]): *Az Egyesült Államok története*. Budapest, Maecenas Könyvkiadó.
- Szuhay-Havas Ervin (1979): Utószó. In: Alex Haley: *Gyökerek*. Ford.: Falvy Mihály. Budapest, Európa Könyvkiadó, 497–502.
- Schubert Gusztáv (2010): *Képtérítők. Ezredvégi rélmálmink*. Budapest, Filmvilág Könyvek.
- Tóth Csaba (2017) (szerk.): *Fantasztikus világok. Társadalmi és politikai kérdések a képzelet világában*. Athenaeum, Budapest.

Filmográfia

- Afro TV (Spike Lee, 2000, 130 perc)
- Albert és testvérei (Pesty László, 1995, 55 perc)
- Amerikai História X (Tony Kaye, 1998, 117 perc)
- Aranyélet (filmsorozat, 2015, Mátyássy Áron–Dyga Zsombor)
- Az ötödik elem (Luc Besson, 1997, 126 perc)
- Billy Jack (Tom Laughlin, 1971, 114 perc)
- Black Caesar (Larry Cohen, 1973, 87 perc)
- Blackenstein (William A. Leavey, 1973., 87 perc)
- Blacula (William Crain, 1972, 92 perc)
- Brazilok (M. Kiss Csaba, Rohonyi Gábor, 2017, 145 perc)
- Cigányok ideje (Emir Kusturica, 1989, 140 perc)
- Cigánytörvény (Gyöngyössi Bence, 1998, 90 perc)
- Csak a szél (Fliegauf Benedek, 2011, 86 perc)
- Cséplő Gyuri (Schiffer Pál, 1978, 97 perc)
- Dankó Pista (Kalmár László, 1941, 89 perc)
- Deep impact (Mimi Leder, 1998, 119 perc)
- Django elszabadul (Quentin Tarantino, 2012, 165 perc)
- Dzsungelláz (Spike Lee, 1991, 126 perc)
- Egy nemzet születése (David Llewelyn Wark Griffith, 1915, 190 perc)
- Elfújta a szél (Victor Fleming–George Zukor–Sam Good, 1939, 222 perc)
- Emberek a havason (Szóts István, 1942, 89 perc)
- Faluszéli házak (Schiffer Pál, 1972, 50 perc)
- A fekete Gestapo (Lee Frost, 1975, 88 perc)
- Fekete vonat (Schiffer Pál, 1970, 41 perc)
- Feldobott kő (Sára Sándor, 1968, 84 perc)
- Foxy Brown (Jack Hill, 1974, 92 perc)
- A férfi (Joseph Sargent, 1972, 93 perc)
- Gyökerek (tévéorozat, Gilbert Moses–David Greene–John Erman–Marvin J. Chomsky, 1977)

A hallgató ember (A hallgató ember, Martin Ritt, 111 perc)
A hercegnő és a béka (John Musker–Ron Clements, 2009, 97 perc)
Jesse Lee bosszúja (Mario Van Peebles, 1993, 105 perc)
Jobbra át! – Rend, erő, becsület (Lázs Sándor, 1992, 42 perc)
Jones Szabad Állam (Garry Ross, 2016, 140 perc)
Kalapács (Bruce Clark, 1972, 92 perc)
A kék katona (Ralph Nelson, 1970, 114 perc)
Kis nagy ember (Arthur Penn, 1970, 134 perc)
Macska-jaj (Emir Kusturica, 1998, 127 perc)
Malcom X (Spike Lee, 1992, 190 perc)
Mocorgó (Szőnyi G. Sándor, 1967, 79 perc)
Moonlight (Barry Jenkins, 2016, 111 perc)
Nézzétek a mező liliomait! (Ralph Nelson, 1963, 94 perc)
Nyócker (Gauder Áron, Novák Erik, 2004, 90 perc)
Ötödik pecsét (Fábri Zoltán, 1976, 107 perc)
Rosszfiúk (Sas Tamás, 1999, 101 perc)
Shaft (Gordon Parks, 1971, 100 perc)
Szezon (Török Ferenc, 2004, 92 perc)
Tanár úrnak szeretettel (James Clavell, 1967, 145 perc)
Tavaszi zápor (Fejős Pál, 1932, 63 perc)
Tündérdomb (Szőke András, 2001, 73 perc)
Vesztettek (Goda Krisztina, 2015, 115 perc)
Viktória – A zürichi expressz (Men Lareida, 2014, 88 perc)
12 év rabszolgaság (Steve McQueen, 2013, 134 perc)

ESETEK

Az Európai Unió esete a menedékkérőkkel

Az alábbi írásban abból indulok ki, hogy a migráció problémáját nem lehet úgy elemezni, ahogy eddig tettük. A migrációt az Európai Unió egyik válságjelenségeként és önmagában szoktuk vizsgálni, miközben az ilyen jelenségek komplexek. A hatékony migrációs politikát sem lehet kialakítani anélkül, hogy ne hangolnánk össze a különféle és egymással összekapcsolódó válságjelenségek kezelését.

Szociálpszichológusi nézőpontból alakult ki az a meggyőződése, hogy az Unió nem sokat bizonytalankodhat, el kell döntenie, mit tesz a beérkezettekkel. Amennyiben befogadja őket, mindent meg kell tennie azért is, hogy integrációjuk sikeres legyen, ennek pedig az is a feltétele, hogy a befogadó társadalom idegenellenességét alacsonyan tartsa. Szociálpszichológiailag ugyanis az a helyzet, hogy a migrációs készítés dominóelvet követ,¹ s midőn valaki az új kultúrában találja magát, a többiek viselkedését figyeli, részben a hozzá hasonló vándorlókét, részben pedig a többségi társadalom vele szembeni viselkedését. Próbálja megérteni, mik az elvárások, és ekkor fogalmazza meg, mi ezekhez a viszonya. Van egy dolog, amivel viszont nem lehet azonosulni, és ez a többségi társadalom és kultúra idegenellenessége.² Integrálódni egy olyan közegbe, mely nem támogató, nem lehet. Márpedig a migránsokkal szembeni ellenségesség mindenütt megjelent az EU-ban, és számos jobboldali párt népszerűségét erősítette is; de ebből még nem következik, hogy az integráció mára lehetetlenné vált.

Aggodalommal szemlélhetjük azt a helyzetet, amikor a menekültek itt vannak, de ha nem bánunk velük emberségesen – nehogy már kedvet kapjon még több jönni! –, vagy uszító kampányokat szervezünk velük szemben állami pénzből, mintegy normává emelve a félelem jogosságát, hazaárulóvá kiáltva ki a „migránssimogatót”, akkor lehetetlenné tesszük az ideérkeztettek helyzetét, akik ezek után ellenünk fordulnak. Ha Magyarország nem volna az EU tagja, akkor lehetséges volna a bezárkózás és a menekültek elutasítása; de minthogy az, ez nem adekvát viselkedés, sőt, az EU-n belüli válság egyik eleme az alább felsorolt sok közül.

Két út áll az EU előtt, ám ezek nem keverhetők. Vagy a menekültellenesség, de ehhez akkor a magyarországi jogi eljárásgyakorlatot kellene alkalmazni má-

¹ <http://24.hu/poszt-itt/2015/09/01/zsolt-peter-mennek-mert-masok-is-mennek/>

² Egy ilyen kivételt azért lehet említeni: Lewin 1975.

sutt is (a mi hatásaink statisztikailag nem mérhető módon adnak csak menekültstátust³), vagy pedig a befogadás és integrálás. Mindkettő komoly kockázatokkal jár, mert a bezárkózás során a saját belső feszültségeink vernek szét minket (értékzavar az emberi jogi önképben, demográfiai űr, a már itt lévő nem európai rasszokkal való konfliktusok gyarapodása, a rasszizmus megerősödése stb.), a kitárulkozással pedig egy trójai falovat engedhetünk be.

Az alábbiakban először választ próbálok adni arra a kérdésre, hogy alapvetően milyen a mi civilizációnk és a muszlim migránsoké, vállalva a túlzott leegyszerűsítés kockázatát, aztán pedig bizonyos konfliktusok felsorolásával indokolnám e modell létjogosultságát. Ennek során rámutatok arra, hogy probléma nemcsak az EU egységes működésének hiányával van, hanem azzal is, hogy a gazdasági migránsok és a menekültek sem akarnak vagy tudnak integrálódni.

Egy leegyszerűsített modell

Nem láttam még felvetésként sem megfogalmazni, hogy az integráció szempontjából épp a gazdasági migránsok a „könnyebb esetek”, hiszen ha valaki azért jön, hogy jobban éljen, épphogy hajlamos a mi fogyasztói világunk értékrendszerét átvenni, ellenben aki menekül, miért tenné ezt, miért rendelkezne ilyen attitűddel? Egy magyar Angliában például gazdasági migráns, de épp azért, mert az, hajlamos elvágni kulturális gyökereit, egyre kevesebbet foglalkozik a magyar politikai helyzettel, hovatovább egyre kevesebbet használja a magyar nyelvet (Zsolt 2015). Ez történhet egy arab gazdasági migránssal is, míg egy menekültben, mivel kényszerből érkezik, nem biztos, hogy az integráció vágya és képessége is megvan. Szíve szerint hazamenne, csak nincs hová.

A menekültek integrálásához lehet feltételeket szabni, mint például az állampolgári vizsga, a nyelvtudás, a munkahely megléte, de ebben mindig lesz valami abszurd,⁴ és nagyon valószínű, hogy egyedi eseteket vizsgálva megállapítható, hogy a migránsok önhibájukon kívül sem tudnak integrálódni, ráadásul az iszlám mint vallás – egyébként épp úgy, mint a kereszténység – a fogyasztói civilizációkkal nem kompatibilis. Úgy gondolom, a mi civilizációnk humanisztikus értékrendszerével és felvilágosultsági törekvéseivel a befogadók közé tartozik,⁵ ellenben az iszlám migránsok korántsem mutatják az integráló-

³ http://www.bmbah.hu/index.php?option=com_k2&view=item&id=997:majdnem-30-ezer-menekedkerelmet-nyujtottak-be-tavaly-sajtotajekoztato&lang=hu

⁴ Ld. Vranik Roland kiváló filmjét, Az állampolgárt

⁵ Számos érzékenyítő, előítéletet csökkentő, oktató videó található a Youtube-on. <https://www.youtube.com/watch?v=Z3hnzzUvXx8>, <http://illuzio.cafeblog.hu/2015/07/14/ne-cimkezz-szivmelengeto-tarsadalmi-kiserlet-egy-sotet-szobaban-video/>, <http://zacc.nlcafe.hu/2015/05/02/igy-reagaltak-az-emberek-a-rasszizmusra-lenyugozo-video/>

dás, illetve az integrációra való hajlandóság jeleit, és minél inkább tömegessé válik bevándorlásuk, annál kevésbé is fogják.

Négymezős a modellünk. Vannak befogadó civilizációk és bezárkózók, az előbbiek humanisták – nem csak vendégszeretők –, az utóbbiak, főként, ha hódítanak is, embertelenek. És vannak vándorló népek, melyek közt van, amelyekben magasabb, van, amelyekben alacsonyabb az integrációs hajlandóság és készség; ha duálissá egyszerűsítjük a modellt, akkor vannak vándorló népek, amelyek integrálódni akarnak, és vannak, amelyek nem. Az utóbbi nem érték-mérő, hiszen például az zsidók nem akartak integrálódni az ókorban,⁶ s mai szemmel nézve milyen jól tették, legalábbis ha a megmaradás felől nézzük. Az integrációs készség vagy hajlandóság megléte vagy hiánya lehet egyszerű ténykérdés, nem kell feltétlen érték kategóriaként kezelnünk. Amellett fogok érvelni, hogy az iszlám (sokféle van) döntő mértékben az integrálódni nem akarók közé tartozik. Ugyanakkor nem azt kívánom ezzel állítani, hogy ez valamiféle bűne volna, csupán természete.

(*Humanista befogadó közeg találkozása az integrálódni akarókkal*) Ha a négy variációra példákat keresünk, akkor a humanista és integrálódni akaróra itt van nekünk az '56-ban elmenekült honfitársaink története. Nekik szerencséjük volt, egy velük szimpatizáló, befogadó civilizációba érkeztek, legyen ez akár Svájc, Ausztrália vagy Amerika. A kevésbé szerencsések nem a nyugati világ valamelyik fejlett demokráciájába jutottak, de nekik sincs okuk a panaszra. Külön érdekes, hogy menekült voltuk ellenére erős volt-e ezen honfitársaink új világba való integrálódási hajlandósága. Vélhetően igen, mert nem reménykedhettek a hazatérésben, és mert az új világok társadalmi berendezkedése vonzó volt számukra.

Nehéz más ilyen vagy ehhez hasonló, tiszta és önzetlen példát találni a befogadásra, mert ahogy Bibó (2001) írja a zsidóság magyar integrációjáról, az ilyen viszonyok mögött érdekek munkálhatnak, mint mikor a népszámlálás során a magyar politika célja az volt, hogy a zsidók közül minél többen vallják magukat magyarnak, majd épp mint magyar állampolgárokat engedték át a nácioknak. A politikai integrációs programok nem feltétlenül eredményezik a többséghez történő asszimilációt, ami aztán a befogadó nemzet tagjai is nehezményeznek, noha tőlük eredeztethető az erőltetett integrációs vagy asszimilációs politika. A munkaerő pótlása miatt vagy demográfiai okokból támogatott migráció kapcsán az érkező hasonlóképp érezheti úgy, hogy a befogadó társadalom elárulja.

(*Antihumanista és integrálódni akaró*) A terjeszkedő fasiszta Németország a határaiton belül lévő és asszimilálódott zsidóságot is üldözte. Befelé és kifelé is „életteret” akart magának, így nem csoda, hogy nem integrált. Az is előfordul azonban, hogy a hódító mégiscsak átveszi a meghódított kultúráját, ahogy pél-

⁶ Az ókorra utalás meglepőnek tűnhet a mai migráció kontextusában, de ha modellszerűvé tesszük bizonyos ókori társadalmi reakciókat, ahogyan azt a későbbiekben tenni fogom, akkor azok használhatók a maiak értelmezésére is.

dául a rómaiak az etruszokét vagy a görögökét. Kérdés azonban, hogy ezek az esetek nem épp arról szólnak-e, hogy a hódító mégiscsak mutat fogékonyságot a toleranciára és a másik tiszteletére, vagy egyszerűen csak érdekelt abban, hogy a fejlettebb, de leigázott nép tudását átvegye.

Érdemes megpróbálnunk különbséget tenni az asszimiláció és az integráció között (Gyulai 2014). Minden asszimiláció integráció, de nem minden integráció asszimiláció. Az asszimiláció mérföldkövei a vallási (jelen esetben az iszlámból ateistává válás), a nyelvi (befogadó ország nyelvének elsajátítása) és a kulturális (szokások, értékek, attitűdök áthangolása) beolvadás (Bibó 2001). Ezzel szemben az integráció lehetséges módja, ha valaki megtartja a maga vallási és kulturális szokásait, de *kommunikációs kompetenciával*⁷ rendelkezik a befogadó kultúrában, és érzelmileg is elkötelezetté válik iránta. Az integráció során a harmonikus kapcsolat többszörös identitást szokott kialakítani. Egy kettős identitás például rögzülhet úgy, hogy azt veszi át a többségi társadalomból a kisebbség, ami az ő készletéből hiányzik (Bindorfer 2001). Csak a teljes asszimiláció során vesz el a korábbi identitás. Az integrációt és az asszimilációt is alaposan megnehezíti a többség sztereotipizálási hajlama. Például, ahogy Allport (1977) írja,⁸ az, hogy egy, a populációban kis százalékból előforduló, a többségtől eltérő tulajdonságot általánosítanak.

A személyeslelési torzítások amúgy is igen sok gondot (félreértést, bántást) okoznak, ám ha ehhez még ráakodik a befogadói attitűd hiánya, valamint a többségi társadalom számos kohéziós problémája, akkor az az asszimilációt lehetetlenné teszi, de még az integrációt is igen kétségesse. A végén maga a többségi társadalom hozhat létre frusztrált és etnikailag ellenséges csoportokat: a befogadottak már csak bosszúból is igyekeznek élőködni a többségen, míg a többségi társadalom nem ritkán a végtelenségig kihasználni törekszik a frissen érkezőket. Utóbbira lásd a Mexikóból érkezők kihasználását az amerikai húsparban (Schlosser 2003), vagy más, korábbi időszakokban a rabszolgaság intézményrendszerét. A minta alól, mely szerint a nem befogadó társadalomba a bevándorlók nem is akarnak integrálódni, azért szintén találhatunk kivételt, ami azonban csak erősítheti a szabályt: Amerikában a polgárjogi mozgalom 1896-tól 1970-ig ugyanis arról szólt, hogy a feketék integrálódni akartak.

(*Antihumanista és integrálódni nem akaró*) Az antihumanista társadalmak és az integrálódni nem akarók találkozásáról szól a világtörténelem összes hábo-

⁷ Érdemes megjegyezni, hogy a kommunikációelmélet „kommunikációs kompetencia” fogalma magában foglalja a feszültségek kezelésének kérdését is. Használható ez az integráció értelmezésére is. Azaz, ha valaki a különbségeket látja, megfogalmazza, szóvá teszi, de ezt tudja ő és a környezete kezelni, az tekinthető integrációnak, hiszen otthonosan mozog az adott közösségben, kultúrában.

⁸ Ld. még Csepeli György: Csapdában <http://www.mozgovilag.hu/csepeli-gyorgy-csapdaban-debrecczeni-jo%c2%adzf-ne-bantsd-a-ci%c2%adganyt-po%c2%ad%2%adli%c2%adti%c2%adkai-vi%c2%adta%c2%adirat-de-hu-kft-2014/>

rúja. Ilyen egy keresztes hadjárat, ilyen a magyarok kalandozása Nyugaton egész addig, amíg Szent Istvánnak nem támad egy olyan ötlete, hogy integrálja a magyarokat, ezt viszont vaskézzel teszi, a hagyományos vallást üldözi. Ekkor Európa még meglehetősen antihumánus, és ha nem tudtunk volna alkalmazkodni ehhez, akkor a keresztény világ elpusztított volna minket.

Arra pedig, hogy bevándorlók érkeznek egy olyan helyre, ahol nem látják őket szívesen, a mostani iszlám migrációra reagáló Kelet-Közép-Európa, benne Magyarország lehet a példa. Ugyanakkor mivel nem is akarnak itt maradni az ide érkezettek, ők tekinthetők integrálódni nem akaró átvonulóknak. Az integrálódni nem akaró kategóriának ez a legegyszerűbb esete, hiszen ha a migránsok részéről semmiféle érdeklődés nem mutatkozik egy ország iránt, akkor nyilván annak nyelve vagy történelme sem érdekli őket. Ami pedig a fogadó országokat illeti, van, ahol nem is kell találkozni az átvonulókkal, hogy erős félelem és aggodalom jelenjen meg; másutt olyan plakátokat tesz közzé a kormányzat a saját nemzeti nyelvén, amelyek világos és egyértelmű propagandát folytatnak a szavazatszerzés, illetve a támogatottság növelése érdekében. Magyarországon a humanizmust a civilek kis spontán csoportjai, valamint a nemzetközi civil szervezetek képviselték,⁹ de az állammal történő együttműködésük sem mondható éppenséggel problémamentesnek, még a migránsválság időszakaiban sem.¹⁰

(*Humanista és integrálódni nem akaró*) Végezetül pedig itt vagyunk a humanista civilizáció és az integrálódni nem akaró kultúra találkozásánál. Ma azzal a kérdéssel kerülünk szembe, hogy a megérkezettek egyáltalán tekinthetők-e integrálódni akaróknak, vagy másképp fogalmazva, ha ilyen attitűddel bírnak, az tekinthető-e reálisnak?

A mai nyugati világot nem tekinthetjük a humanista befogadó tiszta típusának. Nemcsak Közép-Európa, de 2017-től Trump elnöksége is azt sejteti, hogy a civilek lesznek a humanista oldalon. Trump amerikai elnök beiktatása utáni első intézkedései közt volt, hogy azonnal antihumánus módon reagált a bevándorlásra. Falépítés Mexikóval szemben, és több muszlim államra kiterjesztett beutazási tilalom kihirdetése, de ide sorolható az ausztrálok által küldött arab menekültek átvételének megtagadása is.¹¹ A mi humánus civilizációnk tehát messze nem áll olyan biztos lábakon, mint azt hinni szeretnénk.

Kiváló indikátora a civilizációk humanizmusának, hogy mennyire becsülik a múltat. A könyvértetések, melyek még az emberirtásnál is pontosabban jelzik

⁹ <http://24.hu/poszt-itt/2015/07/15/zsolt-peter-angyali-es-ordogi-gondolatok-a-menekultekrol-es-a-vandorlokrol/> <http://24.hu/poszt-itt/2015/08/05/nem-baj-az-ha-kicsit-szorongunk-a-menekultektol/>

¹⁰ Ld. a Civil Világ 7. adásának hanganyagát: <http://meltanyossag.hu/node/4168>, valamint az összefoglaló jelentést: Péterfi–Zsolt 2015.

¹¹ http://hvg.hu/vilag/20170202_Trump_racsapta_a_telefont_ausztral_kollegajara

– és a kettő együtt szokott járni –, hogy antihumánus korszak kezdődik. Ami azonban az alexandriai könyvtár többszöri megsemmisítése volt az ókorban, az ma a digitális archívumok iránti közöny.¹²

Napi hírek jelennek meg arról, ahogy a nyugati civilizációnk megpróbálja rákényszeríteni a beérkezettek saját szokásait. Például elvárja, hogy az iszlám kislányok járjanak az iskolai úszásra, vagy beleszól az öltözködésükbe,¹³ mondván, hogy legalább a külsőségességben váljanak hasonlók. Ezek lehet, hogy hatékony integrációs kényszerek – nem tudom –, de hogy nem humánusak, az biztos. Ugyanakkor a nyugati világ kimenti a tengerből a menekülteket, nem hagyja éhen halni a határaikhoz érkezőket, és intézményrendszereket próbál működtetni az integráció segítésére.

Hasonlóan bonyolult és összetett lehet az iszlám integrálódásra való alkalmatlansága. Nyilván rengeteg ellenpéldát tudnak említeni az iszlám kultúra nálam jobb ismerői. Alapvetően mégis az alábbi táblázati modellt javaslom.

A humanista és antihumanista társadalmak viszonya a migrációhoz

		Bevándorlók viszonya az integrálódáshoz	
		Integrálódni akar	Integrálódni nem akar
Befogadók viszonya a migránsokhoz	Humanista	'56-os magyarok Nyugaton	Iszlám migráció az EU-ba
	Antihumanista	Náci Németország és a zsidóság, Amerikai Dél és a feketék	Közép-Európába érkezett menekültek, akik tovább akarnak menni

A migrációs probléma általában

A Római Birodalom kellőképp távol van tőlünk ahhoz, hogy racionálisan viszonyuljunk az ott történetekhez, és modellszerűvé téve kiterjeszthetjük azokat a mára is. Voltaképp ezt tette Spiró György is a *Fogság* című regénye római hátterének bemutatásakor: a párhuzamokat kereste a mával.¹⁴ A Római Birodalom

¹² Lásd ehhez pl. a megszűnt Népszabadság archívumának esetét: <http://24.hu/belfold/2016/12/08/az-okossagunkkal-mi-magyarok-akar-el-is-pusztulhatunk/>

¹³ A befogadó társadalmak korlátozó próbálkozásainak se vége se hossza: http://hvg.hu/vilag/20170131_ausztria_burka_nikab_tilalom

¹⁴ Lásd Spiró György „Hogyan győznek a provinciák?” című, a *Fogság* történelmi hátteréről szóló előadását: <http://mindentudas.hu/el%C5%91ad%C3%A1sok/tudom%C3%A1nyter%C3%B3Cletok/b%C3%B6lcs%C3%A9szettudom%C3%A1ny/148-multidiszcipl%C3%A1ris-b%C3%B6lcs%C3%A9szettudom%C3%A1nyok/6132-hogyan-gyoznek-a-provinciak-a-fogsag-c-regenytoertelenmi-hattererol.html>

szélein kezdetben nem barbár betörések, hanem letelepedési kérések jelentek meg.¹⁵ A helyzet épp olyan *bürokratikus* eljárással történt, mint a mi civilizációnkban.

A kérelmezők olyan germán csoportok voltak, amelyek létmódja nem tette már lehetővé a megfelelő táplálkozást, míg a határ másik oldalán a bőség világa hívogatott. A mi egyenlőtlenségeink sem állnak távol ettől a helyzettől. Az EU gazdagsága a modern informatikának köszönhetően nem eltitkolható. A szívóhatás az ókori világban tapasztalható sokszorosa. Más különbség is van. Míg a Római Birodalomban a letelepedés a széleken történt, addig nálunk a vándorlás egyenesen a centrumba irányul. A skandináv országokba, Németországba, Angliába.

Később a Római Birodalomban a korrupt helytartók teremtettek olyan helyzetet, mely felkelésekhez vezetett – pl. a letelepedési engedélyért cserébe a családok gyerekeit akarták rabszolgának –, majd a felkelésekből kiderült, hogy legyőzhető a helyiek, ami meg kedvet csinált a betörésekhez is. Nálunk a centrumba irányuló migráció miatt szerencsére ilyen forgatókönyv nem várható, bár a végek korrupciós visszaéléseire alighanem nálunk is volna fogékonyság.

A centrumba irányuló migrációnak létezik egy másik hatása is, nevezetesen visszanyomhatja a periférikus európai nemzetek fiataljait a saját országaikba, amennyiben a menekültek olcsóbb munkaerőt jelentenek, és elfoglalhatják a szabad munkahelyeket; ez lassítja a perifériák összeroppanását, ami egyébiránt a Római Birodalomban bekövetkezett. (Egy idő után már az integrált germánok védték a betörő germánokkal szemben a végeket, de aztán nem érkeztek meg a fizetések se, és az állam a végeken magától összeomlott.)

Vallási problémák

Európa ma alapvetően vallástalan. Toleranciája többé-kevésbé ebből fakad, hiszen ha a vallás nem fontos egy közösség számára, akkor nem érzi veszélyesnek a másik ember hitrendszerét sem. Az egyes vallási közösségek azonban minél erősebbek, annál inkább idegenül tekintenek a másikra, annál inkább veszélyforrást látnak benne, és annál inkább át akarják téríteni. A Római Birodalom vallása eklektikus volt. Minden nép beletehetette a panteonba a maga istenét, s ezeket az isteneket – bár a rómaiak hittek az istenek erejében és befo-

lcs%C3%A9szettudom%C3%A1nyok/6132-hogyan-gyoznek-a-provinciak-a-fogsag-c-regenytoertelenmi-hattererol.html

¹⁵ Először a vizigótoké, akiknek a Duna vonalát kellett volna védeniük, később a germán törzseké. <https://hu.wikipedia.org/wiki/N%C3%A9pv%C3%A1ndorl%C3%A1skor>

lyásolási képességében – nem tartották az emberektől nagyon különbözőnek. A hódítások során a panteon kiegészült az újabb népek istenszobraival. Egyedül a zsidók nem akarták ide betenni a maguk Istenét, ami a rómaiakat először bosszanthatta, de nem látva ebben veszélyt, hagyták aztán. A zsidók részben bálványimádásnak tartották volna ezt, részben pedig a maguk Istenét a többi fölé helyezték, ezért nem is voltak hajlandók integrálódni.

Az iszlám hasonlóképp viselkedik. Nem mellé, hanem a maga vallását minden más vallás fölé helyezi. (Spiró ezért is nevezi az iszlámot a ma zsidóinak. Egy erős, magát felsőbbrendűnek tartó, aktív hitéletű közösség találkozik egy legyengült és alig vallásos többséggel.) Az iszlámban akadnak, akik életüket hajlandók áldozni valami számunkra megfoghatatlan metafizikai célért, mint annakidején a keresztények, amit a többség megrettenve és értetlenül szemlél. A maga Istenét különbnek tartja az iszlám, mint annakidején a zsidók és a keresztények, a maga mecseteit nem is kívánja keverni az európai templomokkal. Ahová sikerül felépíteni ezeket (külvárosok), ott megkezdik az oktatást is, és bármennyire is kézből akarja tartani az oktatást az EU, a vallásszabadság elismerése miatt azt nem tudja megszabni, hogy milyen nevelés folyjék vagy ne folyjék a mecsetekben.

A kereszténység valamikor erős vallás volt, ereje épp abban nyilvánult meg, hogy rendkívül egyszerű feltételeket szabott az üdvözüléshez (Stark 2007), így maguk a zsidók is bonyolult tiltási rendszereiktől megszabadulhattak, ha áttértek, nem beszélve a műveletlenekről, de még az elit számára is hatalmas vonzerővel bírt. Az iszlám is üdvözülést kínál, de ezen kívül életformát is, amit viszont a kereszténység ma már nem igazán.

A kereszténység mára legyengült, ellenben az iszlám erős vallás. Erejét térítési kedvének és elszántságának köszönheti. Ami harcosságba hajló ágazataiban a mi civilizációnk számára veszélyforrás, ugyanaz erős motiváció náluk a terjeszkedésre. Az ókorban a civilizált világ a sokistenhitű Római Birodalom volt, és a barbárok a keresztények voltak. A zsidók és aztán a keresztények is belülről rombolták a rendszert, annak értékeit és szokásait. Most az Európai Unió van a Római Birodalom pozíciójában, mi tekintünk úgy az iszlámra, mint egy barbár világra, de belőlük lehetnek az új „keresztények”.

Nem olyan régen még a kereszténység is erőszakosan terjeszkedett, a kolonizáció előretolt bástyájának számított. Az iszlám épp így hódít Európában, és zömében természetesen azon csoportok közt, akik nem tudnak integrálódni, és etnikailag is van köztük az arab világhoz. Azt a történelem tanítja a számunkra, hogy ha az iszlám ellen – a már itt lévő iszlámra gondolok most – üldözéssel fellépünk, az történhetne velünk, mint Rómával. Az iszlám igazi növekedési potenciálja nem is a térítésben van, hanem az iszlám hívők biológiai termékenységeiben. (A demográfiai kérdésekről ld. később.)

A növekedési probléma

Nagy-Britannia mai példája mutatja, hogy a migránsok létszámának növekedésére adekvát válasz lehet a bezárkózás. A közlekedési dugókat se lehet úgy csökkenteni, hogy egyre szélesebb utakat építünk, mert akkor még többen akarnak járni rajta. Gyarmatbirodalomként Nagy-Britannia a leginkább irányításhoz edzett kultúra, mégis a határához ért, amikor úgy érezték, az irányítás kezelhetetlenné válik. Nagy-Britannia felfogható úgy is, mint amelynek a külső gyarmatbirodalma a szigetország határain belülre került. Ám míg egy gyarmati hódítás fokozatos, addig a mostani beáramlás tömegessé vált. Integráció helyett egész gyorsan létrejöttek a külön negyedek, az „utak további szélesítése” pedig még inkább lehetetlenné tette volna az integrációt. A Brexit politikai oka persze nem a fenti logika volt, sokkal inkább irreális félelmek és politikai szándékok mozgatták, de ettől még a folyamat megállítása előbb-utóbb elkerülhetetlen lett volna.

Az ókori növekedések szintén produkáltak népesedési és belső vándorlási problémákat, de főként területi növekedésből származót. A Római Birodalom hagyta tovább működni a helyi hatóságokat, de így is egy idő után gondjai lettek a határvédelemmel. Ha a terület gyorsabban nő, mint a belső szervezetség, egy idő után elvileg minden fizikailag is használható embert a határok védelméhez kell irányítani, s így nem marad potenciál másra, ezért a birodalmi területnövekedés önmagában kódolta az összeomlást.¹⁶ S bár úgy tűnhet, hogy az EU-nak is komoly problémát okoz a határvédelem, ez csak azért van, mert még el sem kezdték azt közösen megszervezni. Attól még azonban, hogy a közeli jövőben nem a határvédelem lesz a legnehezebb kérdés, a növekedés azonnali s komoly kihívásokat okoz: a külső problémák belsővé válnak.

Ezt már látjuk a Balkán EU-hoz való részleges csatlakozásával, és el tudjuk képzelni, mi volna, ha Törökország az EU tagjává válna, az ott lévő összes probléma (a görög–török, kurd–török konfliktus, a demokrácia hiánya stb.) mind azonnal az EU belső problémáját jelentené. De nem csodálkozhatunk azon sem, ha a magyarokat is az EU hasonlóképp a nyugati civilizáció kockázati tényezőjeként szemléli, és az előretolt orosz, ázsiai kultúra hadoszlopaként tekint rá.

¹⁶ Létezik egy információelméleti magyarázat is, mely szerint a központból a parancsok egy idő után nagyon soká értek a perifériára. Ez a probléma ma nyilvánvalóan nem létezik.

A demográfiai probléma

Hosszabb távon a demográfiai folyamatok az EU széteséséhez vezetnek. Mondhatni, a bennszülöttek önújratermelése leállóban, míg a bevándorlók nem integrálódnak, nem integrálódhatnak ilyen gyorsan. Ha egyáltalán nem jött volna menekülthullám, akkor is kicserélődött volna a népesség (Pokol 2011).

A Római Birodalomban a népességszere szintén végbement. Ott a görögök, akik a társadalom integráns részét képezték, betegeiket nem ápolták, a járványok idején magukra hagyták, s valószínűleg a csecsemőhalandóság is jóval nagyobb volt, de a lánygyermeké, akiket nem sokra becsültek, biztosan. Ezzel szemben a zsidók kultúrájára a betegápolás, a gyerek szeretet, a lánygyermek megartása jellemezte, és ez, különösen járványok után, népességszámuk megnövekedéséhez vezetett a latinokéhoz és a görögökéhez képest. Ameddig arányuk egy-egy városban nem érte el a 30%-ot, addig békében élt a görög és a zsidó, tán mert a zsidók alkalmazkodtak, vagy mert ez alatt a görögök nem tartották a szegényebb népcsoportot gazdaságilag versenytársnak. 30%-os arány fölött viszont óriási vérengzések kezdődtek.¹⁷

Az EU mai zsidói az arabok, akiknél a nők szülnek gyereket, ellenben a befogadó társadalmak fogynak. Ez a demográfiai folyamat helyi szinten és nemzetek szintjén különböző időpontban éri el a kritikus határt. Függetlenül, hogy az adott nemzet népessége eleve mekkora, hogy onnan mekkora az eredeti népesség kivándorlása, és természetesen attól, hogy mekkora még a gyerekvállalási hajlandóság. Európa népeit nézve viszont az íreken kívül sehol sem találjuk meg az őslakosság újratermelődését. Ezeket a folyamatokat azonban már a statisztikusok látták a menekülthullám előtt is. Ebben az értelemben a menekülthullám épp azért tekinthető hasznosnak, mert generált bizonyos immunválaszokat.

Az ókori Rómába egyre több „idegent” kellett beengedni a provinciákból. A rabszolgaként való tartás se mehetett a végtelenségig, mert lázadást váltott volna ki, ezzel szemben az őslakos polgárság gyerekvállalási hajlandósága csökkent, a népesség tehát kicserélődött, ráadásul szaporodtak azok a polgárok, akik elvárták eltartásukat, mert felszabadultak. Nekik kellett biztosítani a cirkszt és a kenyeret. Ott ez a folyamat aztán az összeomláshoz vezetett. Elég intő jel ez a mára nézvést.

Város/külváros-probléma

A nyugati világ városias kultúrája a különbözőségekkel toleráns, de cserébe elvárja minden tagjától, hogy humanista, befogadó és szekularizált legyen.

¹⁷ Ld. pl. i. sz. 38-ban az alexandriai vérengzést. Spiró szerint ilyen történetet sokat találunk az ókorban. Számunkra itt most az arányok törvényszerűsége az igazán érdekes.

Ahhoz, hogy egy város kertként tudjon működni, közös játékszabályokra van szükség, mert a város egy magas fokú bizalomra épülő képződmény, a bűnözésnek alacsony szinten kell maradnia, máskülönben pokollá válik.

A városok sokszor dzsungel, ¹⁸ de még így is vonzóak a kívülről jövők számára a szabadság és a lehetőségek miatt. A középkori városok bezárkózással védtek magukat attól, hogy szétesessenek. Önálló közigazgatást, igazságszolgáltatást működtettek a „barbár” vidékiekkel és idegenekkel szemben, miközben maguk sokszor igencsak sokszínűek voltak. Velence vagy Firenze épp arra példa a középkorból, hogy mindkét modell létezett, a bezárkózó homogén és a sokszínű kereskedő (Simmel 1990).

Az Európai Unió fejlett városi kultúráját megroppanthatja külvárosainak elszigetelődése és ellenségessé válása. Az eltérő városnegyedek egymás mellett élése csak akkor működőképes, ha az elkülönülés ellenére is városi kultúrát hoznak létre a részek. A külvárosok szegénysége, kilátástalansága és etnikai elkülönültsége együtt viszont robbanásveszélyes helyzetet teremt.

Az arab világnak is megvan a maga városi toleráns és vidéki fundamentalista kettőssége, és ott is a vidéki élet megnehezülése miatt felgyorsult egy nem szerves városiasodás, mely a külvárosokban feszültségeket hozott létre (Belhadzs 2017). Az EU ezeket a problémákat már felismerhette a franciaországi gyűjtogatások idején 2005-ben, vagy hat évvel később a londoni vandalizmus elszabadulásakor.¹⁹ Az ilyen, hirtelen kirobbanó feszültségek mélyén generációs, deklaszálódásból, kirekesztettségéből fakadó problémák húzódnak. Menekültválságnak ekkor még híre-hamva sem volt. Mindenképp a kultúra és tudás fiatal generációkhoz való helybevitelére lehet a megoldás, maga az etnikai különbség nem ritkán – a londoni eset példa rá – másodlagos.

Centrum–periféria-probléma

A centrum–periféria-probléma az EU egészére éppúgy jellemző, mint az egyes országokra vagy a városok és külvárosok viszonyára. Ám a hagyományos wallersteini modellől (Wallerstein 2010) eltérő helyzetet teremt a mobilitás. Wallersteint mestere, Braudel azzal kritizálta, hogy a centrum nem feltétlenül centrum minden szempontból, azaz lehet gazdasági centrum London, de ettől még a kulturális centrum Párizs marad (Braudel 2008).

Mára a helyzet további lehetőséget rejt, mert a virtuális világban még könnyebb különböző centrumokat létrehozni. Ettől azonban még az EU számára komoly kihívás, hogy ne néptelenedjenek el területek, vagy ne süllyedjenek nyomorba, hogy ne fallal körbevett pici centrumok szülessenek, de ha más meg-

¹⁸ A város kert vagy dzsungel metaforát használjuk itt.

¹⁹ http://mult-kor.hu/20110811_londoni_zavargasok_ujkori_modra

oldás nincs is, legalább ezek létrejöjjenek, és rendelkezzenek valamilyen esélyteremtő lehetőségekkel, szívóhatással.

Példaként az orvoscépzést hozom. Jelen pillanatban az a helyzet, hogy Románia egyetemén képzik, mondjuk, a londoni orvosokat, amiből az következik, hogy Romániában nincs elég orvos, ellenben a román társadalom költ az orvoscépzésre, és míg Londonban vannak orvosok, a brit társadalom nem költ a képzésükre. A folyamatnak Magyarország úgy igyekezett gátat vetni, hogy az egyetemistákat szerződéssel kötelezték a helyben maradásra, sőt, úgy is, hogy visszafogták a felsőoktatási képzést. Ez utóbbi önsorsrontás, mely hosszabb távon érezteti hatását: a perifériás régiókban az oktatás leépülését a kulturális leépülés követi. Elvész a széleken a tudás, és az EU emiatt a szélekről omolhat össze éppúgy, mint a nagyra nőtt ókori birodalmak.

Ezt a centrum–periféria-problémát az EU meglévő erőforrásaival igyekszik kezelni. De történetesen az oktatásban nem. A gazdagabb és a szegényebb régiók kompenzációjára irányuló törekvések bár erről szólnak, de a támogatások többnyire csak infrastrukturális fejlesztésekre szólnak. A felzárkóztatási (pénz)alapok benne vannak a rendszerben, de ezek még messze nem teljes kapacitással működnek. A felsőoktatás-fejlesztésben például alapvetően a bérekre kellene költeni. Amennyiben az EU központilag finanszírozná az összes területén található egyetem bérezését, úgy a legjobb tanárok ideiglenesen megszerezhetők volnának a periférián is. S mint minden felzárkóztatásnál, épp oda kell a magasabb fizetés, ahol nehezebb a helyzet (Zsolt 2013). (A külvárosok integrációja is az oktatáson keresztül valósulhat meg, és épp ide kellene a speciálisan kiképzett oktatók.)

A Mediterráneum-probléma

Nehéz meghatározni, hogy az Európai Unió mely területére kell nagyobb hangsúlyt fektetni. Ha el is fogadjuk, hogy a szélekre általában, ezen belül is kérdés, hogy hová. Jelen pillanatban mindenki úgy érzi a periférián, hogy rá kéne nagyobb figyelmet fordítani, de a gazdaságföldrajzi kutatások segítségével jobban szemünkbe tűnhet, hol van a probléma. A keleti részek az orosz befolyással szemben kívánnának védelmet, és Németország hajlik is arra, hogy ide koncentráljon, hiszen hagyományosan ehhez is szokott hozzá, de a déli részek úgy vélik, a legsúlyosabb probléma a bevándorlás, és az olasz, a spanyol és görög leszakadás már megkezdődött a gazdasági problémák miatt.²⁰

²⁰ Ernesto Galli della Loggia a déli limes védelméért aggódik, és a németek segítségének hiányát reklamálja. http://www.corriere.it/opinioni/17_gennaio_26/ue-mediterraneo-partite-b5e5838c-e338-11e6-91bb-de3c4de78c88.shtml

A korrupció problémája

A birodalmakban mindig váratlanul csap le a korrupció, mikor a helytartók megfeledkezve a közről és a pozícióból adódó társadalmi felelősségről, saját zsebre kezdenek el dolgozni. A centrumból perifériákra küldött források könnyen lukas vödörbe öntött vízre kezdenek hasonlítani, amint a korrupció meghalad egy bizonyos mértéket.

A pénz ilyenkor nem ér célba, nem jut el oda, ahová kell, vagy értelmetlen dolgokra fordítódik, mert a legfontosabbá az válik, hogy pörögjön a rendszer (pénzégetés), de ha megszűnne a pénz ömlesztése, hirtelen kiderülne, hogy magától nem üzemel semmi. Igen gyakori az a jelenség, hogy a pénzpumpák leállása után az adott társadalom rosszabb állapotba kerül, mint amilyenben előtte volt, hiszen csak egy parazita elitet tudott kitermelni.

Van esély arra természetesen, hogy az Európai Unióban felerősödjön az ellenőrzés, az önellenőrzés, a felelősségre vonás és az etikai nevelés. Az integritásmenedzsment jól mutatja a közigazgatási rendszer ilyen irányú védekezési mechanizmusait az EU-ban.

A demokrácia problémája

Az Európai Unió rendelkezik demokratikus alapokkal. Itt a hatalomkontroll intézményesítése a fékek és ellensúlyok rendszerével civilizációs termék. Az ellensúlyok szerepe a döntéshozatalok lassítása is, és a lassú döntési folyamatok kényszerítik ki a nyilvánosságból a racionális vitát. Az információs társadalomban minden pörög, ezért aztán mindent az érzelmek döntenek el, s így végül meghal a politika (Rév 2016). Hogy miért is létezik ez az összefüggés? – Ha nagyon gyorsan pörögnek a dolgok, akkor információhiányos állapot keletkezik, és ilyenkor kénytelenek is az emberek az intuícioikra és az érzelmeikre támaszkodni (Kahneman 2012, Kinder 1988). Könnyen lehetséges, hogy a habermasi nyilvánosság feltételeként megfogalmazott racionálitáshoz egész egyszerűen időre van szükség.

A leghosszabb időigényű döntési típus a konszenzuszos, míg a legrövidebb a demokratikus, mely utóbbiban a többségi szavazat a meghatározó. Még rövidebb, ha a döntési jogosultságot egy személynek adjuk át, ez az autokratikus. Minél hatékonyabbak és gyorsabbak akarunk lenni, annál inkább távolodunk a konszenzustól, és annál inkább leépül a nyilvánosság, válik indulatossá és primitívvé.

Az EU-nak meg van a lehetősége, hogy megvédje az intézményrendszerét, de ennek épp az a feltétele, hogy ne essen szét. Vagy fordítva: amíg nem esik szét, addig valószínűleg meg is tudja védeni a demokráciát, és a nyilvánossága sem pusztul le.

A félelmeket meglovagoló politika jól mutatja azt a szociálpszichológiai ismert jelenséget, hogy a másságtól való idegenkedés fordítottan aránylik az idegenek ismeretéhez. Szlovákiában nagyobb volt az elutasítás, mint Magyarországon, mikor ide érkezett egy menekülthullám (2015 augusztusa és októberé között), majd a határok lezárása után Magyarországon is növekedett az elutasítás (Simonovits–Bernát 2016). Különösképp jól mutatja a humanisztikus kulturális alapokat a civil társadalom, amely a segélyezés élére állt, szemben a formális segélyszervezetekkel és az állami intézményekkel, melyeket a kormányzat inkább foglyul tudott ejteni (Zsolt 2016).

Igaz, az európai civilizáció küszködik a racionális döntéshozattal – ld. még a liberalizmus kimerülését és a nacionalizmusok előretörését –, de általában megoldja, mert a reneszánsz óta a racionális gondolkodás fontosabb a tekintélynél. Más a helyzet az iszlám világban, ahol nem a vezető, hanem a korrupció ellen láznak még a legelkeseredettebb helyzetben is, és a változások – mivel a hittől lehet közelebb kerülni az igazságossághoz – a vallás felé történő elmozdulást segítik, s nem a szekularizációt (Maróth 2013).

Kommunikációs problémák

A tömeges vándorlás új globális kommunikációs probléma is. Ha elvonnánk a vándorlóktól a mobiltelefonjaikat, leállna a menekülthullám, és az ókori harcos verziók jelennének meg. A modern kommunikáció nemcsak úti célokat s oda vezető utakat mutat, de letagadhatatlanná teszi az életminőség-különbségeket is. Vége a zárt kultúrák egymás melletti tudatlan együttélésének. Nincsenek egymást nem ismerő különböző világok, ezért aztán megindul a kiegyenlítő-dési mozgás, és beindul az ezt felerősítő mai kereskedők tevékenysége, akiket embercsempészeknek hívunk.

A fentiek technológiai tények, melyek modern válságokat okoznak. Ugyanakkor ezek a folyamatok újabb öngerjesztő köröket generálnak. Hamis hírekkel, reklámokkal lehet fokozni is a menekülési hajlandóságot, de hamis hírekkel lehet ijesztetni, provokálni, előítéletet is fokozni a befogadónál.

Hamis hírek nem a menekültek miatt vannak. A nyugati civilizációnk új válságtünete a hagyományos médiumok tényfeltárásának csökkenő kapacitása, és a közösségi médiában a személyes (vagy annak hitt, de manipulált) hírek terjedése. Ebbe a térbe belépnek civilek, reklámcégek (buzz marketing), államok (fizetett kommentelőkkel, félrevezető információk terjesztésével). A propaganda cinikusan vállalttá válik, a rémhírterjesztés nem von maga után se közösségi szankciókat, se államiakat. Civilizációnk értelmiségi (s főként liberális) elitje morális pánikba esik ettől a helyzettől, mert azt hiszi, Trump megválasztása a kommunikáció kisiklása miatt történt, s hogy ez a kisiklás végzetes (Morozov 2016).

A menekültek a hamis hírek terjesztésének inkább kárvallottjai, hiszen könnyebb arról beszélni, hogy harminc menekült megerőszkolt egy lányt – ami nem igaz –, mint hogy menekültek sikeresen integrálódtak valahol.

A *mainstream* média is csapdában, hiszen a hagyományos demokratikus értékek védelme érdekében kivár egy-egy migránsok által okozott feszültség feltárásával, míg az új médiumok – zömében internetesek – bulvár módon feszültségfokozással igyekeznek a klikkelések számát növelni. Ha tévednek, azon senki sem csodálkozik, ellenben ha a *mainstream* téved, tovább csökken a hagyományos médiumok presztízse, és a kommunikációs válságjelek spirálszerűen tovább romlanak.

Nem törvényszerűen veri szét az új nyilvánosság a demokráciát. Lehetőség van az EU-nak jogszabályi kontrollokat létrehozni a hamis hírek terjesztőivel szemben, és az emberek is visszatérhetnek az ellenőrizhető és megbízható forrásokhoz a barátok és ismerősök ajánlásaival meg a „Húha!” és a „Wow!” alapján való tájékozódással szemben.

A bevándorlással kapcsolatos értékproblémák

A nyugati civilizáció értékeinek alapja egy emberi fajunkra jellemző tulajdonság, a védtelen támogatása. Humánológusok és pszichológusok szerint (Haidt 2012) ez valószínűleg azért alakult ki bennünk, mert a gyerekek nagyon sokáig védelemre szorulnak, és ezért igen fejletté válik bennünk a szolidaritásérzés, az empátia, és igen sok haragot vált ki belőlünk, ha azt látjuk, hogy a védtelent bántódás éri. Másfelől azonban ott van az idegentől való félelem érzete is, hiszen evolúciósan azok lettek sikereesebbek, akik óvatosabbak voltak.

E két alapérzelmet szabályozza egy-egy civilizáció befogadási kultúrája. Aiszkhülosz *Oltalomkérők* című drámájában például Egyiptomból menekülnek nők Argosz szigetére, mert erőszakkal akarják őket feleségül venni. Ha a görög nőket feleségül vennék az egyiptomiak, az egyet jelentene a beolvasztásukkal (erőszakos asszimilációval). Ám ezek a menekülők már nem olyanok, mint akikhez menekülnek, jóllehet vallási és etnikai gyökereik közösek; hiszen több generáción át Egyiptomban éltek, és öltözködésük, szokásaik megváltoztak.²¹

Mindig kérdés, hogy a bevándorló idegenségét milyen mértékűnek tartjuk. Függs ez a saját városiasodottságunktól, továbbá vallási kategóriáinktól, ha vannak, értékrendszerunktől és társadalmunk jogrendszerétől. Míg mi az embert emberi voltából kifolyólag nem tartjuk idegennek, függetlenül származásától, fájától, hitvilágától, és ezért tarthatjuk a mi civilizációnkat humanistának és befogadónak, addig az ókori görögöknél a feltételek elég kemények voltak. Csak azzal szemben kellett szolidárisnak lenniük, akik ugyanazokat az isteneket

²¹ Ehhez lásd: Jakab 2016.

tisztelték, mint ők, s akik ugyanúgy beszéltek, tehát akik közülük valónak számítottak. Aiszkhülosz említett drámában ez a feltétel teljesül, de a menekültek mégis furcsák. Először is tiszteletlenek, mert engedélykérés nélkül ültek le a menedékjogot biztosító szent kúthoz – ezzel egyébként visszaélve. A konfliktust a város elöljárója nem tudta megoldani, ezért társadalmi vitára bocsátotta. A szónokok ügyességén múlt a végső döntés. (Ez körülbelül olyan, mintha a kvótatanépszavazáson a magyarok ugyanannyi lehetőséget és pénzt adtak volna az EU-s kvóták elfogadása melletti érvelők számára, mint az ellenzőinek.) Ám a menekültek, ha be is fogadták őket, nem kaptak „állampolgárságot”, félstátusban kellett lenniük jó ideig, talán férjhezmenetelükig, talán életük végéig.

Aiszkhülosz *Oltalomkérők* drámája nagyjából bemutatja az EU alternatíváit is. Az alapérték, hogy segíteni kell a rászorultakon, könnyen meginog, hiszen figyelembe kell venni a kapacitásokat, mérlegelni kell a befogadás kockázatait (a drámában az egyiptomi katonák a falaknál álltak, és követelődtek).

Nagyon komoly indulatokat keltett minden EU-s országban a befogadáshoz való viszonyulás, ám sok helyütt messze nem tudták ezt olyan tisztességesen megoldani, mint Aiszkhülosz drámájában. S itt nem a végeredményre gondolok, hanem az eljárásmenetre. Ami az EU-t igazán veszélyezteti, az épp a tisztességtelen eljárásmenetek elterjedése, amit azonban lehetőség volna korrigálni.

Összefoglalás

Mindez csak egy rövid lista volt, amely aszerint növelhető, ki hol lát komoly gondokat a civilizációnkban, és miképp kapcsolódnak össze ezek a vándorlással. Egészségügyi kockázatokról, a jogi szabályozás zavarairól,²² természeti válságjelenségekről²³ nem is szóltam. De beszéltem többek között az igazságság, a kommunikáció, a demográfia, a növekedés, a korrupció problémáiról. Ezek csak látszólag függetlenek a migrációtól, valójában erős kölcsönhatásban vannak vele. Például ha csak a belső demográfiai változások történtek volna, az EU könnyen arra a sorsra jut, mint a Római Birodalom, amelyet elfoglaltak a provinciái. A menekülthullám viszont integrációs stratégia tervezésére ösztönözött, legalábbis Európa nyugati részén. Közép és Kelet láthatóan ebben megint elszakad.

A civilizációk nem egy dologba szoktak belepusztulni, ahogy a balesetek is többnyire különböző véletlenek egybejárása miatt történnek. Így a megelő-

²² E tekintetben is nagyon tanulságos Jakab (2016).

²³ Akadnak olyan elméletek is, melyek szerint a birodalmak összeomlását általában megelőzte a természeti erőforrások kimerítése/kimerülése, s az ember mint valami sáska kell hogy vándoroljon. Mások, pl. Acemoglu és Robinson (2013) épp azt hangsúlyozzák, hogy a társadalmi igazságtalanságok vezetnek összeomláshoz, nem a természeti erőforrások hiánya.

zésükben sem szabad pusztán egy dologra, jelen esetben a migrációra koncentrálni. Bár írásunk a migrációról szólt, de épp arra irányult, hogy észrevegyük: aki a migrációt akarja megoldani, annak vele párhuzamosan ezer más dolgot is meg kell oldania.

Irodalom

- Acemoglu, Daronn – Robinson, A. James (2013): *Miért buknak el a nemzetek?* HVG Könyvek, Budapest.
- Allport, Gordon (1977): *Az előítélet.* Társadalomtudományi Könyvtár, Budapest.
- Belhadzs, Abdesszamad (2017): *A radikális iszlám maga alá gyűri a várost.* http://migracio.mandiner.hu/cikk/20170131_abdesszamad_belhadzs_a_radikalis_iszlam_maga_alag_yuri_a_varost.
- Bibó István (2001): *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után.* Múlt és Jövő, Budapest.
- Bindorfer Györgyi (2001): *Kettős identitás.* Új Mandátum, Budapest. <http://mek.oszk.hu/03600/03649/03649.pdf>
- Braudel, Fernand (2008): *A kapitalizmus dinamikája.* Európa, Budapest.
- Gyulai Gábor (2014): *Külföldiek Magyarországon,* Magyar Helsinki Bizottság http://helsinki.hu/wp-content/uploads/kulfoldiek-magyarorszag_helsinki-bizottsag.pdf
- Haidt, Jonathan (2012): *The Righteous Mind: Why Good People are Divided by Politics and Religion.* Pantheon Books, New York
- Jakab Éva (2016): A menedékjog gyökerei a görög jogi kultúrában. In: *Államtudományi Műhelytanulmányok*, 4. sz. http://uni-nke.hu/uploads/media_items/2016_-evi-4_-szam-a-menedekjog-gyokerei-a-gorog-jogi-kulturaban.original.pdf
- Kahneman, Daniel (2012): *Gyors és lassú gondolkodás.* HVG Könyvek, Budapest.
- Lewin, Kurt (1975): Zsidó öngyűlölet. In: Mérei Ferenc – Szakács Ferenc – Légrádi Istvánné (szerk.): *Csoportdinamika. Válogatás Kurt Lewin műveiből.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 285–301.
- Kinder, R. Donald (1988): Értelem és érzelem az amerikai politikai életben. In: Hunyadi (szerk.): *Történeti és politikai pszichológia.* Osiris, Budapest, 659–666.
- Maróth Miklós (2013): *Islám politikaelmélet.* Akadémia Kiadó, Budapest.
- Morozov, Evgeny (2016): *Moral panic over fake news hides the real enemy – the digital giants.* <https://www.theguardian.com/commentisfree/2017/jan/08/blaming-fake-news-not-the-answer-democracy-crisis>
- Péterfi Ferenc – Zsolt Péter (2015): *A Civil Világ Magyarországon 2014 után.* <http://meltanyossag.hu/content/files/A%20Civil%20Vil%C3%A1g%20Magyarorsz%C3%A1gon%202014%20ut%C3%A1n.pdf>
- Pokol Béla (2011): *Európa végnapjai – A demográfiai összeomlás következményei.* Kairosz Kiadó, Budapest.
- Rév István (2016): *A politika halála. Darwintól Trumpig.* <http://magyarnarancs.hu/publisztika/a-politika-halala-101919#>
- Schlosser, Eric (2003): *Megetetett társadalom.* HVG Könyvek, Budapest.

- Simmel, Georg* (1990): *Velence, Firenze, Róma*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Simonovits Bori – Bernát Anikó* (ed.) (2016): *The Social Aspects of the 2015 Migration Crisis in Hungary*, TÁRKI, Budapest.
- Stark, Rodney* (2007): *Discovering God: A New Look at the Origins of the Great Religions*. Harper Collins, New York.
- Wallerstein, Immanuel* (2010): *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. L'Harmattan, Budapest.
- Zsolt Péter* (2013): Európa esete a magyar migrációval. *Szellem és Tudomány*, 2013/2. 146–167. http://szociologiaszak.uni-miskolc.hu/docs/SzT2013_2.pdf
- Zsolt Péter* (2016): A társadalom foglyul ejtése. *Civil Szemle*, 2016/2. 29–46.

X 258865

A Méltányosság 10 éves fennállását ünnepli. 2007-ben azért alakítottuk ezt a céget, mert kissé untuk már, hogy a hazai politikai elemzések nagy része látványosan pártos. Nekünk is megvolt persze a politikai értékrendünk (ahány elemzőnk, szinte annyiféle), de egyáltalán nem akartuk, hogy a közönség félszavakból is értsen minket.

Ne értsen!

Azaz értsen, de ne az előtt, hogy elolvassná, amit írunk. Kezdetből azt mondtuk: van két specialitásunk: Nyugat-Európa és a magyar történelem. Ha sakknyszerűen fogalmaznánk: E2. Persze mattolni senkit nem akarunk, rosálni még kevésbé.

Hét tanulmány geopolitikáról, demokráciáról, politikai pártokról, személyiségekről, migrációról, filmekről és magáról a politikai elemzésről.

Így látjuk és így írunk mi!

webshop.harmattan.hu

L'Harmattan

A TÖRTÉNELEM FORTÉLYA

CSIZMADIA ERVIN, KORONCAI ANDRÁS (szerk.)

CSIZMADIA ERVIN, KORONCAI ANDRÁS

A TÖRTÉNELEM FORTÉLYA

A MAGYAR DEMOKRÁCIA AZ ÁTMENETTŐL NAPJAINKIG

szerkesztette:
CSIZMADIA ERVIN, KORONCAI ANDRÁS

MÉLTÁNYOSSÁG
politikaelemző központ

L'Harmattan